

**ARAP FETİHLERİNDEN BÜYÜK SELÇUKLU
HÂKİMİYETİNİN SONUNA KADAR TOHÂRİSTAN**

Ahmet YILMAZ

Doktora Tezi

Türk Tarihi Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

2017

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANA BİLİM DALI

Ahmet YILMAZ

**ARAP FETİHLERİNDEN BÜYÜK SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN SONUNA
KADAR TOHÂRİSTAN**

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

ERZURUM-2017

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin basılı ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimim 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Ahmet YILMAZ

[18.12.2017]

Ahmet YILMAZ

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU danışmanlığında, Ahmet YILMAZ tarafından hazırlanan bu çalışma, 18/12/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞU	İmza :	
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Kemal POLAT	İmza :	
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Ümit KILIÇ	İmza :	
Jüri Üyesi	: Yrd. Doç. Dr. Yasemin YAYLALI	İmza :	
Jüri Üyesi	: Yrd. Doç. Dr. Özkan DAYI	İmza :	

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 18/12/2017

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Rifat KÜTÜK

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	IX
ÖNSÖZ.....	X

GİRİŞ

KAYNAKLAR

I. TARİHİ KAYNAKLAR	12
II. COĞRAFİ KAYNAKLAR.....	24

BİRİNCİ BÖLÜM

TOHÂRİSTAN'IN TARİHİ COĞRAFYASI VE BÖLGEDEKİ ÖNEMLİ MERKEZLER

1.1. TOHÂRİSTAN ADI.....	29
1.2. TOHÂRİSTAN BÖLGESİNİN GENEL SINIRLARI.....	30
1.3. TOHÂRİSTAN'IN HİDROGRAFİK YAPISI	34
1.3.1. Ceyhun/Amuderya Nehri.....	34
1.3.2. Rûd Darğâm Nehri.....	35
1.3.3. Faryab Nehri	36
1.3.4. Belh Nehri.....	36
1.3.5. Kunduz Nehri.....	36
1.3.6. Çağân Rûd Nehri	36
1.3.7. Vahşab/Wahş Nehri	36
1.3.8. Merv Nehri.....	37
1.4. TOHÂRİSTAN BÖLGESİNDEKİ DAĞLAR.....	37
1.5. TOHÂRİSTAN COĞRAFYASINDAKİ ÖNEMLİ MERKEZLER	37
1.5.1. Yukarı (Kuzey) Tohâristan	38
1.5.1.1- Tâlekân	38
1.5.1.2. Tirmiz.....	41
1.5.1.3. Çağâniyân/ Sagâniyân.....	45
1.5.1.4. Huttal/ Huttalân.....	48
1.5.1.5. Velvalic/ Vervâliz	52
1.5.1.6. Simincan.....	53

1.5.1.7. Bağlan	54
1.5.1.8. Âharûn/ Harûn.....	55
1.5.1.9. Sekelkend/Çiğilkend	55
1.5.1.10. Şuknân.....	56
1.5.1.11. Kunduz	56
1.5.1.12. Râven	58
1.5.1.13. Faryab.....	58
1.5.1.14. Vakhsh/ Vaşh	59
1.5.1.15. Kubadiyan	60
1.5.1.16. Şuman/Shughnan	61
1.5.2. Aşağı (Güney) Tohâristan.....	62
1.5.2.1. Bedahşan	62
1.5.2.2. Bamyân	64
1.5.2.3. Anderâb/ Enderâb.....	67
1.5.2.4. Hulm.....	68
1.5.2.5. Cüzcan.....	71
1.5.2.6. Ârhen/ Erhen	73
1.5.2.7. Hâst /Khost.....	74
1.5.2.8. Sekimşet/ İskimist.....	74
1.5.2.9. Saray-ı Âsım	75
1.5.2.10. Garcistan	75
1.5.2.11. Güzganân/ Cuzcanan.....	76

İKİNCİ BÖLÜM

TOHÂRİSTAN BÖLGESİNİN SİYASİ TARİHİ

2.1. BAŞLANGIÇTAN İSLAM FETİHLERİNE KADAR TOHÂRİSTAN'IN TARİHİ	78
2.1.1. Bactria'da Grek Krallığının Kuruluşu	78
2.1.2. Yüe-çi'ler'in Hunlar'a Yenilmesi ve Büyük Göç.....	80
2.1.3. Bactria'da Grek Krallığının Yıkılması	81
2.1.4. Yüe-çi'lerin Sakaları Kovmaları ve Tohâristan'a Yerleşmeleri.....	82
2.1.4.1. Yüe-çi'lerin Sakaları Yenmeleri	82
2.1.4.2. Bu dönemde Yüe-çi'ler	82

2.1.4.3. Sakalar Keşmir’de; Yüe-çi’ler, de Tohâristan’da	82
2.1.4.4. Yüe-çi’ler’in, Tohâristan’a geçişleri	83
2.1.5. Kuşanlar’ın Kurulması.....	83
2.1.6. Kuşanlar’ın Yıkılışı	84
2.1.7. Sâsâniler’in Kuruluşu ve Tohâristan’daki Faaliyetleri	86
2.1.8. Akhunlar’ın Tarih Sahnesine Çıkışı ve Tohâristan’a Gelmeleri	87
2.1.9. Akhun- Sâsâni Savaşları	87
2.1.9.1. Behrâm Gûr (V. Behrâm) Dönemi.....	87
2.1.9.2. Akhunlar ile Kuşmihan Savaşı (427).....	88
2.1.9.3. Akhunlar ve II. Yezdicerd (Yezdeğerd).....	88
2.1.9.4. Firuz’un Sâsâni Tahtına Geçmesi	88
2.1.9.5. Firuz Dönemi Sâsâni-Akhun Savaşları ve Firuz ‘un Tohâristan Seferi..	89
2.1.10. Gök-Türk-Sâsâni İttifakı ve Akhunların Yıkılması.....	90
2.1.11. Akhunlar’ın Yıkılmasından Sonra Tohâristan’da Sâsâni Hâkimiyeti	92
2.1.12. Bölgede Gök-Türk Hâkimiyeti ve Tohâristan da Düzenin Yeniden Tesis Edilmesi	92
2.1.12.1. Tohâristan Türk Yabguluğu	95
2.2. ARAPLARIN TOHÂRİSTAN’A HÂKİM OLMALARI	98
2.2.1. Aşağı Tohâristan’a İlk Müslüman Akınları ve Arap Sâsâni Mücadelesinin Başlaması	98
2.2.1.1. Araplar Dönemin de Aşağı Tohâristan daki Siyasi Olaylar.....	100
2.2.1.2. Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad	102
2.2.1.3. Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad’ın Nizek Tarhan Yüzünden Zor Duruma Düşmesi.....	103
2.2.1.4. Nizek Tarhan’ın Kuteybe ile Barış Yapması	104
2.2.1.5. Nizek Tarhan’ın İsyân Etmesi ve Kuteybe Bin Müslim Tarafından Öldürülmesi (713)	104
2.2.1.6. Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad’ın Akıbeti.....	106
2.2.2. Yukarı Tohâristan Yabguluğu	108
2.2.2.1. Yukarı Tohâristan ve Karluk Yabgusunun Tarih Sahnesine Çıkması ..	108
2.2.2.2. Yukarı Tohâristan Yabgusu’nun Bölgedeki Öneminin Artması.....	109
2.2.2.3. Karluk Yabgusu ve Arap Valileri Arasındaki Mücadele	111

2.2.2.4. Tohâristan'ın Karluk Yabgusu'nun Müslüman Olması.....	112
2.2.2.5. Tohâristan'ın Karluk Yabgusu ve Abbâsi Halifeleri	113
2.3. TÂHİRÎLER DÖNEMİNDE TOHÂRİSTAN.....	114
2.4. SAFFÂRÎLER DÖNEMİNDE TOHÂRİSTAN	116
2.5. BÂNÎCÛRÎLER (EBÛ DÂVÛDÎLER) DÖNEMİNDE TOHÂRİSTAN	118
2.6. SAMANÎLER DÖNEMİNDE TOHÂRİSTAN	119
2.7.GAZNELÎLERİN TOHÂRİSTAN HÂKİMİYETİ	122
2.7.1.Gazneliler Devletinin Kurulması.....	122
2.7.2. Alp Tegin ve Sâ mânî Emîrleriyle Olan Münasebetleri	123
2.7.3.Alp Tegin'in Gazne ve Tohâristan'daki Faaliyetleri	128
2.7.4. Ebû İshak İbrahim'in Hükümdarlığı.....	133
2.7.5.Bilge Tegin'in Hükümdarlığı	133
2.7.6.Pîrî (Böri) Tegin'in Hükümdarlığı.....	134
2.7.8.Sebük Tegin'in Gazneliler Tahtına Geçmesi.....	135
2.7.9.Samanîler Devleti'ndeki İç Karışıklıklar ve Sebük Tegin'in Tohâristan'a Hâkim Olması	138
2.7.9.1.Ebû Ali Sîmcûrî ve Fâik el-Hâssa'nın Neden Olduğu Olaylar	138
2.7.9.2.Sebük Tegin'in Tohâristan'a Hâkim Olması	141
2.7.10. Sultan Mesûd'un Hükümdarlığı Sırasında Tohâristan'da Meydana Gelen Olaylar	145
2.8. SELÇUKLULARIN TOHÂRİSTAN HÂKİMİYETİ	146
2.8.1. Selçuklu-Gazneli Mücadelesi	146
2.8.2.Sultan Mesûd'un Selçuklular'a Karşı Harekete Geçmesi.....	148
2.8.3.Selçuklular'ın Tohâristan'a Hâkim Olması	156
2.8.3.1.Çağrı Bey'in Faaliyetleri.....	156
2.8.3.1.1.Belh'in Alınması	156
2.8.3.1.2.Çağrı Bey'in Tohâristan ve Çevresine Hâkim Olması	163
2.8.4.Tohâristan'da Selçuklu Hâkimiyeti ve Meydana Gelen Olaylar	165
2.8.4.1.Sultan Alp Arsan Döneminde Meydana Gelen Olaylar	165
2.8.4.1.1.Huttelân'ın Alınması	165
2.8.4.1.2. Sagoniyan'ın Alınması	166
2.8.4.2. Sultan Melikşah Döneminde Meydana Gelen Olaylar.....	167

2.8.4.2.1. Tohâristân'da Karahanlılar ve Gazneliler'in Neden Olduğu Olaylar	167
2.8.4.2.2. Selçukluların Tohâristan ve Çevresine Tekrar Hâkim Olması.....	168
2.8.5. Tirmiz'de Selçuklu-Karahanlı Mücedeleşi.....	172

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOHÂRİSTAN'IN SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU

3.1. İPEK YOLU GÜZERGÂHLARI VE TOHÂRİSTAN BAĞLANTISI.....	174
3.2. TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE TOHÂRİSTAN'DA TİCARET.....	175
3.3. TOHÂRİSTAN COĞRAFYASINDAKİ İŞLEK YOLLAR VE MESAFELERİ.....	182
3.3.1. Merv Bölgesi yolları	182
3.3.2. Mervü'ş Şahan-Tohâristan yolu	182
3.3.3. Belh-Yukarı Tohâristan yolu	183
3.3.4. Buhara'dan Tirmiz ve Belh'e giden yol	183
3.3.5. Semerkant'tan Belh'e giden yol	183
3.3.6. Huttal'dan Sağaniyan'a giden yol	184
3.3.7. Tirmiz'den Sağaniyan'a giden yol.....	184
3.3.8. Sağaniyan'dan Huttal'a giden yol	185
3.3.9. Sağaniyan'dan Vascird'e giden yol	185
3.3.10. Belh şehrinin mesafeleri	185
3.4. TOHÂRİSTAN'IN EKONOMİK DURUMU.....	185
3.4.1. Tohâristan Coğrafyasında Yaşayan Halkın Geçim Kaynakları.....	185
3.4.1.1. Çiftçilik	186
3.4.1.2. Madencilik	187
3.4.1.3. İmalât.....	188
3.4.1.4. Hayvancılık	189
3.4.1.4.1. Huttel Atları.....	190
3.5. TOHÂRİSTAN'DA KÜLTÜREL HAYAT	193
3.5.1. Tohâristan Coğrafyasında Yetişen Âlimler ve Edebiyatçılar	195
3.5.1.1. Beşşâr b. Bürd	195
3.5.1.2. Şakik-ı Belhî	196
3.5.1.3. Huttelî İbnü'l-Cüneyd	197

3.5.1.4. Cüzcanî Ebû Bekir	197
3.5.1.5. Cüzcanî Ebû Ali	198
3.5.1.6. Ebû'l-Kâsım İsmail b. 'Abbâd	198
3.5.1.7. Lebîbî-yi Horâsânî	199
3.5.1.8. Muncîk	199
3.5.1.9. Ferruhî-i Sîstânî.....	199
3.5.1.10. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hasen el-Huttelî (ö. 453/1061 [?]).....	200
3.5.1.11. Ebü'l-Feth Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe el-Velvâlicî	201
3.5.1.12. Enderabi	202
3.5.1.13. Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed el-Belhî (ö. 548/1153)	203
3.5.1.14. Seyyid Burhânüddîn Hüseyin Muhakkık-ı Tirmizî.....	203
3.5.1.15. Zahîr-i Faryabî	204
SONUÇ.....	205
KAYNAKÇA	208
EKLER.....	227
ÖZGEÇMİŞ.....	243

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**ARAP FETİHLERİNDEN BÜYÜK SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN SONUNA
KADAR TOHÂRİSTAN**

Ahmet YILMAZ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. EROL KÜRKÇÜOĞLU

2017, 247 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

Prof. Dr. Kemal POLAT

Doç. Dr. Ümit KILIÇ

Yrd. Doç. Dr. Yasemin YAYLALI

Yrd. Doç. Dr. Özkan DAYI

Bu tezin amacı, kadim bir ülke Tohâristan'ın Arap fetihlerinden Büyük Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar geçen süredeki siyasi olayları hakkında detaylı bilgi vermektir. Çalışmada, önemli bir konuma sahip olan Tohâristan coğrafyası, temel eserlerden faydalanılarak ele alınmaya çalışılmıştır. Dönemin ana kaynaklarına başvurularak elde edilen bilgiler konu ile ilgili olan araştırma eserlerinin de yardımıyla kronolojik süreç takip edilerek düzenli bir şekilde aktarılmıştır. Bu dönem içerisinde meydana gelen siyasi olaylar, aynı dönem ile çağdaş olarak yazılmış olan eserlerden alıntılar yaparak önceki dönemler ile benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya çıkarmaya çalıştık. Temel amacımız, Türk tarihi için önemli bir bölge olan Tohâristan'ı; siyasi, coğrafi ve sosyo-ekonomik özelliklerini göz önünde tutarak değerlendirmeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Araplar, Gazneliler, Selçuklular, Tohâristan, Türk Tarihi.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

**TOCHARIA FROM ARABIAN CONQUESTS TO THE END OF
THE GREAT SELJUK REIGN**

Ahmet YILMAZ

Thesis Supervisor: Prof. Dr. EROL KÜRKÇÜOĞLU

2017, 24 Page

Jury: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

Prof. Dr. Kemal POLAT

Assoc. Prof. Dr. Ümit KILIÇ

Assist. Prof. Dr. Yasemin YAYLALI

Assist. Prof. Dr. Özkan DAYI

The purpose of this study is to provide detailed information about political events of the archaic country Tocharia, during the period from Arabian conquests to the end of the Great Seljuk reign. In the study, it is tried to discuss the Tocharia geography, which has a significant location, by benefiting from the main works. The information gathered through consulting to main sources of that period are conveyed by following the chronological process with the help of the research studies about the subject. We have tried to reveal the similarities and differences between the political events occurring during this period and the previous periods by citing from the works which were written contemporaneously with the same duration. Our main goal is to evaluate Tocharia by taking its political, geographical and socio-economics features into consideration.

Key Terms: Arabians, Ghaznavids, Seljuks, Tocharia, Turkish History.

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜDTCFTAD: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

b. : Bin (oğlu)

bk. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

Ed : Editör

Eİ2 : The Encopedia of İslam New Edition

Eİr. : Encyclopaedia of Iranica

h. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

hş. : Hicri şemsî

İA : İslam Ansiklopedisi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

Neşr. : Neşreden

ö. /öl. : Ölüm Tarihi

s. : Sayfa

Trc. : Tercüme

TTK : Türk Tarih Kurumu

Ty. : Tarih yok

vd. : ve devamı

vdd : ve devamının devamı

Yay. : Yayınları/ Yayıncılık

ÖNSÖZ

Bölge tarihi çalışmaları, tarih ilmi için vazgeçilmez eserlerdir. Çünkü bu tür çalışmalar çalışma yapılan bölgenin coğrafi, siyasi, sosyo-kültürel, ticari ve kültürel gelişimi hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Aynı zamanda çalışmanın konusunu oluşturan bölgenin ön plana çıktığı devirlerdeki tarihi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Tohâristan hakkında yaptığımız bu çalışma önemli bir devrin aydınlatılmasında ihtiyaç olan bir boşluğu da doldurmayı planlamaktadır. Tohâristan'ın erken devirlerinden itibaren ne kadar önemli bir coğrafya olduğu, sınırları içerisinde kalan şehirler ile ticari, ekonomik ve jeopolitik açıdan her devirde zirvede olduğu zaman içerisinde yer alan, Arap fetihlerinden Selçuklu hâkimiyetine kadar geçen süreci incelediğimiz çalışmamızda erişebildiğimiz kaynaklarda geçen bilgiler doğrultusunda ilmi metot ve teknikler kullanılarak oluşturulmaya özen gösterilmiştir. Tez çalışmamızı oluştururken en fazla zorlandığımız alan, Tohâristan'ın sınırlarını ve coğrafi mevkiini belirlediğimiz aşamadır. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren göçebe kavimlerin etkisi altında olan Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde güçlü olmak isteyen devletler arasında rekabetin merkezi hâline gelen Tohâristan sürekli bu devletler arasında el değiştirmiştir. Bu mücadeleler bölgenin net sınırlarını belirlemeyi zorlaştırmıştır. Diğer bir husus ise Tohâristan coğrafyasında görsel malzeme açısından verebileceğimiz incelediğimiz döneme ait mimari eserlerin olmamasıdır.

Makedonyalı Büyük İskender'in bu bölgenin zenginliklerine ulaşmak amacıyla buraya geldiği M.Ö. 330-327 senelerinden Selçuklu-Gaznelilerin Tohâristan mücadelelerine kadar bölge, Orta Asya için önemli bir yer olmuştur. Fakat XIII. asırdan itibaren bu coğrafya eski kıymetini kaybetmiştir. Büyük İskender'in bölgeye yaptığı sefer sebebiyle Tohâristan ve Bactria, batılı tarih araştırmacıların ilgisini çekmiştir ve bu devri anlatmak için önemli doğu bilimcileri birçok eser, makale yazmıştır. Fakat bölgenin Arap fetihleri ile başlayıp Selçuklular devrinde devam eden siyasi faaliyetleri kimsenin ilgisini çekmemiştir. Tohâristan hakkında dünyanın farklı yerlerinde farklı araştırmacılar bir şeyler yazıp bölgeyi sahiplenirken maalesef bizim ülkemizde dikkatlerden kaçan bir coğrafya olmuştur. Tohâristan belki de geçmişteki o görkemli günlerinden çok uzak olduğu için günümüz araştırmacıları tarafından detaylı bir şekilde incelenmemiştir. Bu bağlamda Tohâristan hakkında araştırma yapmış olan yabancı araştırmacıların çalışmalarını incelediğimiz zaman, bölgenin genel özelliklerinden ziyade sadece Bactria Grek krallığı, ilk dönemler veya Tohârlar'ın kökeni ile sınırlı bir Tohâristan araştırması görmekteyiz. Bu kısımlarda dar ve aşağı yukarı hep aynı kaynaklara temas edilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Fakat ülkemizde

Tohâristan müstakil olarak incelenmemiştir. Bu kadim coğrafya hakkında yapılan çalışmalar, genellikle farklı konu başlıkları içerisinde ya çok sınırlı bilgiler vermekle yetinmiş veyahut Tohâristan'ın yalnızca bir yönüne temas edilmiştir. Bizim bu konu hakkında yapmış olduğumuz çalışmamızın önemi, ülkemizde Tohâristan'ın genel özellikleri ile incelendiği ilk ve tek çalışma olmasıdır. “Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan” isimli çalışmamız, bölgenin ilk dönemlerinden, adının kökeninden, coğrafi özelliklerinden başlayarak Selçuklular döneminde bölgede meydana gelen siyasi olaylar, tüm ayrıntılarıyla ve her yönüyle Tohâristan'ı etraflıca incelemektedir. Bu doğrultuda çalışmamız ümit ederizki Tohâristan hakkında derli toplu ve ayrıntılı bilgiye ulaşmak isteyenler için faydalı ve memnun edici bir kaynak olacaktır. Bu çalışmayı oluştururken birçok kıymetli bilim insanının bilgi, tavsiye ve desteğinden faydalanmış bulunmaktayız. Çalışmamızı hazırlarken bana bu süreçte yol gösterip fikirlerini, deneyimlerini, kütüphanesini, samimiyetini, sıcaklığını esirgemediği için kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU'na, tez konumun belirlenmesinde yardımlarını gördüğüm hocam Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN'a, ilgisini esirgemeyen Doç. Dr. Ümit KILIÇ'a ve onun şahsında üniversitemizin tarih bölümü öğretim üyelerinin hepsine teşekkür ederim. Ayrıca iyi bir Farsça eğitimi almama vesile olan ve her zaman yanımda olan güzel insan, Yrd. Doç. Dr. Yasemin YAYLALI ve onun şahsında üniversitemizin Fars Dili ve Edebiyatı bölümüne en içten teşekkürlerimi ömrüm boyunca bir borç bilirim. Ayrıca İran İslam Cumhuriyeti Erzurum Başkonsolosluğu Kültür Ateşeliği'nin kıymetli hocalarına, çalışmamın coğrafya kısmındaki desteği ve bilgisi ile yardımlarını gördüğüm değerli ağabeyim Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ'ye, bölge ile alakalı haritaların çiziminde yardımlarını gördüğüm Arş. Gör. Tolga KORKUSUZ'a, çalışmamın teknik boyutunda desteğini gördüğüm değerli büyüğüm Arş. Gör. Salih ÖZYURT'a, tezimin imla ve okumasını yapan Dr. Fatih CAN'a, kıymetli dostum, kardeşim, Cihan GENÇTÜRK'e ve bu çalışmada ve diğer bütün işlerde her zaman yanımda olan, dualarını esirgemeyen ailem ve tez sürecinde pek zaman ayıramadığım kıymetli eşime teşekkürlerimi sunuyorum.

Erzurum - 2017

Ahmet YILMAZ

GİRİŞ

KAYNAKLAR

Çalışmamız, Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu döneminin sonuna kadar geçen sürede Tohâristan coğrafyasında meydana gelen siyasi ve kültürel olayları kapsamaktadır. Bu konuya ve Tohâristan coğrafyasına dair bilgileri, Arap ve Fars dillerinde yazılmış, dönemin siyasi tarihine ışık tutan İslam kaynaklarında bulabilmekteyiz. Bu eserlerin yanında özellikle bu dönemin seyahatnameleri ve bölge hakkında bilgi veren coğrafya eserleri de çalışmamızın konusunu oluşturan zaman aralığında yaşanan olaylar hakkında çok önemli bilgiler aktaran kaynaklardır. Çalışmamızın kapsamı ve dönemi dikkate alınarak dönemle ilgili bilgi veren İslam kaynakları, ilk dönem Çinli seyyahların eserleri, Farsça, Arapça kaynaklar ve bu dillerden İngilizceye tercüme edilen eserlere de bakılmıştır.

I. TARİHİ KAYNAKLAR

Târih-i Cihânguşâ: Milli tarihimiz için büyük önem taşıyan ve Alâaddîn Atâ Melîk b. Bahâeddîn Muhammed b. Muhammed Cüveynî tarafından kaleme alınmış olan bu eser, Moğollar dönemi ve İran tarihinin kıymetli eserlerinin başında gelmektedir. Alâaddîn; Selçuklular, Hârezmşahlar ve Moğollar döneminde saygı gören bir aileye mensuptu. Müellifin atalarından birçok kişi bu devletler tarafından “Sâhib-i Dîvan”¹ rütbesiyle onurlandırılmışlardır. Bazı tarihçiler Alâaddîn’in mensup olduğu sülaleyi, Abbasî halifelerinden Harun Reşid’in vezirliği ve hacibliğinde bulunmuş olan Fazl b. Rebîa’ya kadar götürmüşlerdir. Müellifin ataları, Büyük Selçuklular Devleti hizmetinde bulunmuşlardır. Cüveynî ailesinin tarihte önemli bir yer edinmeleri, Selçuklulardan Sultan Sencer’in dîvânında kendisine yer bulup şöhret sahibi olan Kâtip el-Cüveynî ile başlamıştır. Hicri 588 (M.1198) senesinde Harizmşah Sultan Tekiş, son Selçuklu Sultanı Tuğrul’a büyük bir darbe vurmak amacıyla Rey üzerine yürüdüğü zaman, Alâaddîn’in

¹ O asırdaki teşkilata göre “Sâhib-i Dîvan” unvanı, maliye işlerinin yönetimi ve ülke gelirlerinin toplanması gibi işlerle görevli olan kimselere verilirdi. Günümüzde İran’da bu görevle uğraşanlara “Mütevfi’l-Memâlik” denilmektedir. Bizdeki karşılığı ise Maliye Bakanı demektir. M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, (Nşr. Yüksel Kanar), Endülüs Yay., İstanbul 1991, 232; Aydın Tanyeri, “Divan”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 384.

dördüncü atası olan Bahâeddîn Muhammed, Cüveyn’de Sultan’ın hizmetine girmiş ve Cüveynî ailesi bu şekilde Hârezmşahlar’a bağlanmıştır. Daha sonraki süreçte, Alâaddîn’in büyük babası Şemseddin Muhammed bin Muhammed bin Ali Cüveynî de Muhammed Harizmşah tarafından müstevfi-i dîvân görevine tayin edilmiştir. Yazar ise, çok iyi bir eğitim görmüş ve genç yaşta Moğol hizmetine girmiştir. Alâaddîn Cüveynî, birkaç kez Karakorum’daki Büyük Han’ın yanına gitmiş ve Hülâgu İran’a gelince onun hizmetinde bulunmuştur. Müellif, Alamut’un ele geçirilmesinde ve Bağdad işgalinde Hülâgu’nun yanında yer almış, Alamut’taki bazı kıymetli kitapları yağmalanmaktan kurtarmıştır. Kardeşi Şemseddin Muhammed’in İlhanlı vezirliğine getirilmesiyle Alâaddîn Cüveynî’nin nüfuzu artmış ve Irak bölgesinin idarî işleriyle görevlendirilmiştir.

Müellif 1283 yılında vefat etmiştir. Cüveynî’nin eseri, ailesinin ve kendisinin üstlenmiş oldukları görevlerden dolayı büyük bir önem taşımaktadır. Eser; Moğolların yaşantısı, Moğol istilası, Harizmşahlar, Türkiye Selçukluları, Abbâsîler, Eyyübîler ve Memlûklular tarihi ile ilgili verdiği bilgilerden dolayı çok önemlidir.² Eserden, Tohâristan şehirlerinden bahsederken faydalandık.

Târîhu’r-rusul ve’l-mulûk (et-Taberî): Kaynak, Târîhu’l-umen ve’l-mulûk ismiyle de bilinen Târîhu’r-rusul ve’l-mulûk, Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl.310/923) tarafından kaleme alınmış çok kıymetli bir tarih eseri olup müellif eserine insanlığın başlangıç tarihi ile başlayıp 302/914 yılına kadarki geçen devredeki olayları ele almıştır. Hicretten önceki dönem hadiselerini anlatırken herhangi bir metoda bağlı kalmayan yazar, hicretten sonraki hadiseleri senelere göre düzenlemiştir. Tarih alanında belli bir metoda bağlı kalınarak telif edilen ilk eserlerden birisi olarak kabul edilen kaynak pek çok defa basılmıştır. 1879-1898 yılları arasında De Geoje ve diğer bazı doğubilimci âlimlerce Leiden’de yayınlanan eser Hicri 1326 yılında 11 cilt hâlinde Kahire’de, 1939

² Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, 522; A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Yay., İstanbul 1981, 194; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 219- 220; Muhammed Müfid Müstevfi-i Bâfkî, *Câmi-i Müfidî*, (Neşr. İreç Âfşâr), Çâphâne-i Rengin, Tahrân 1384 hş., 117; Orhan Bilgin, “Cüveynî Atâ Melik”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 140-141; Rızâ Kulî Hân Hidayet *Mecmau’l Fusaha*, 1/2, (Neşr. Mezâhir Musaffâ), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1382 hş., 1264; Said Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûgî, 1344 Tahrân hş., 136; Osman Gazi Özgüdenli, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 77-79; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998, 165-166; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, Erzurum 2001, 159-160; Mehmed Fuad Köprülü, “Cüveynî (Alâeddin Ata Melik b. Muhammed)”, *İA*, III, 249-259; Teresa Fitzherbert, “Portrait of a Lost Leader: Jalal al-Din Khwarazmshah and Juwaini”, *The Court of the II-khans 1290-1340*, (Neşr. Julian Raby - Teresa Fitzherbert), Oxford University Press, Oxford 1996, 63-77, (<http://www.jstor.org/stable/4311361>).

yılında Leiden baskısından fihristler hazfedilerek yine Kahire’de; 1965 yılında Beyrut’ta; Muhammed Ebu’l Fadl İbrahim tarafından tahkik edilerek 1960-1967 yılları arasında Kahire’de neşredilmiş, Bağdat ve Tahrân’da da De Geoje neşri ofset olarak basılmıştır. Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir tarafından Türkçeye çevrilen kaynak eser *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* adı ile üç cilt şeklinde İstanbul’da yayınlanmıştır.³ Çalışmamız için önemli kaynaklardan olan *Târîhu’r-rusul ve’l-mulûk*’e Sâsânîler’in bölgedeki faaliyetleri, Akhun-Sâsânî mücadelesi, Arapların Tohâristan’a gelmesi ve bölgedeki faaliyetleri gibi başlıklarda sıkça başvurduk ve faydalandık.

Fütûhu’l-Büldân: Kökeni İranlı olan el-Belâzurî ismiyle meşhur olan Ahmed b. Yahya b. Cabir (ölüm tarihi 279/892) tarafından kaleme alınan Fütûhu’l-Büldân bir fetihler tarihi kitabı olup Ebû Huzeyfe İshak b. Bişr (öl.206/821), el-Vakidi (öl.207/822), Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Musennâ (öl. 210/825) ve Ali b. Muhammed el-Medâ’ini (öl. 225/839) gibi el-Belâzurî’den önce yaşamış dönemin ünlü tarihçileri tarafından aynı konuda yazılmış olan eserlerin bir nevi sonucusudur. el-Belâzurî kendisinden önce yazılan kıymetli eserleri incelemiş, ağızdan duyduğu rivayetlerin birbirleriyle ve bu eserler ile karşılaştırılması konusunda büyük bir titizlik göstermiştir. Müellif hicretten başlayarak yaşadığı döneme kadar gerçekleştirilen İslami fetihleri tarihi bir düzen içerisinde, sağlam bir tenkit ile harmanlayarak nakletmiştir. Bunun yanında müellif İslam imparatorluğunun idari, sosyal, kültür ve medeniyet tarihi hakkında da emsalsiz bilgiler vermiştir. Eserin başlıca kaynakları müellifin bizzat derlediği bilgiler ile daha önce aynı konuda yazılmış olan tarih kitaplarıdır. Fütûhu’l-Büldân 1863-1886 seneleri arasında üç cüz hâlinde, De Geoje tarafından Leiden’de neşredilmiştir. Eserin ikinci baskısı bu baskı esas alınarak daha sonraki senelerde Kahire’de neşredilmiştir (1319/1901). Almanya Frankfurt İslam İlimleri Tarihi Enstitüsü de bu kıymetli eseri “Islamic Geography” serisinde (42. cilt hâlinde) ofset olarak Frankfurt’ta (1413/1992) senesinde yayımlamıştır. Eser Mustafa Fayda tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁴ Eserden Arapların bölgeye gelmesi ve devamında meydana gelen siyasi olayları anlatırken faydalandık.

³ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 34-35; Togan, *Tarihte Usul*, 184; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, Cantaş Yay., İstanbul 2016, 615; Mustafa Fayda, “Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 314-318; Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, Kitabevi Yay., İstanbul 2002, 192-193; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 137.

⁴ Togan, *Tarihte Usul*, 184; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 32-33; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 613-614; Mustafa Fayda, “Fütûhu’l-Büldân”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 258-259.

el-Bidâye ve'n-Nihâye: Eser İbn Kesîr İmâdeddîn İsmail b. Ömer Dimaşki tarafından yazılmıştır. Müellif, tarihçi yönünün yanında hadis alanında da ünlüdür. İbn Kesîr, 1373 senesinde Dimaşk'ta ölmüştür. Kaleme aldığı eser genel İslam tarihi özelliğindedir. Müellif tarihi olayları kronolojik şekilde ele almıştır. Eser, siyasi olaylar hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir. Ama biyografik açıdan daha zengindir. Müellifin yaşadığı dönem hakkında bize aktardığı bilgiler son derece kıymetlidir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Abbasîler, Selçuklular, Eyyübîler, Moğollar ve Hârizmşahlar ile ilgili aktardıkları bilgiler bakımından çok önemli bir kaynak eserdir. Eser on dört ciltten oluşmaktadır. Mehmet Keskin tarafından bu kıymetli eser Türkçe'ye tercüme edilerek yayınlanmıştır.⁵ Eserden, Araplar dönemi Tohâristan da meydana gelen siyasi gelişmeleri aktarırken faydalandık VII-IX ve X. ciltlerden istifade ettik.

el-Kâmil fi't-Târîh: Eserin müellifi İbnü'l-Esîr olarak tanınan Ebu'l-Hasan İzzeddîn Alî b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'dir. Müellif 1160 senesinde Cizre'de doğmuş ve 1233 tarihinde Musul'da vefat etmiştir. Müellif tarih ile ilgili olan bu eserinde, diğer tarih kitapları gibi İslami döneme kadar insanlık tarihini ele alıp İslam'dan sonra 628/1230 yıllarına kadar geçen dönemi senelere göre tasnif etmektedir. Ortaçağ İslam dünyası tarihi için çok kıymetli olan bu eser, hem güvenilir kaynaklar kullanmış olması hem de müellifin yaşadığı dönemde birçok olaya tanıklık etmiş olması sebebiyle çok özel bir yere sahiptir. Yazar, et-Taberî'nin, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*'undan büyük ölçüde istifade etmiş ve et-Taberî'de geçen biyografik bilgilerin hepsini almış, et-Taberî'nin eserinin bitiminden sonra geçen takribi dört asırlık dönemle ilgili tarihi bilgileri ise okuduğu kitaplar, duyduğu rivayetler ve bizzat tanıklık ettiği olaylara dayanarak aktarmıştır. Dokuz ile on dört cilt arasında değişen çeşitli baskıları bulunan *el-Kâmil fi't-Târîh*, ilk defa on dört cilt hâlinde 1851 senesinde Lieden'de, Abdulvahhâb en-Neccâr tarafından dokuz cilt hâlinde Hicri 1348-1357 yılları arasında Kahire'de yayınlanmış, 1965-66 senelerinde on üç cilt hâlinde Beyrut'ta neşredilmiştir.

⁵ Carl Brockelmann, "İbn Kesîr", *İA*, V/2, 761-762; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 196-198; Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesir, Ebü'l-Fida", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 132-134; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 624; Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, 493-494.

Eserin tamamı Türkçeye çevrilmiştir.⁶ Tohâristan'ın siyasi sürecini anlatırken esere sıkça başvurduk ve ağırlıklı olarak, III, V, VIII, XII. ciltlerden istifade ettik.

Câmi'ü'd-Düvel: Müellif Osmanlı Devleti'nde yirmi iki yıl müneccimbaşılık görevi yapmıştır. Yazar, Sultan IV. Mehmed'in takdirini ve övgüsünü kazanmış olan Ahmed b. Lütfullah'tır. 1631/1632 senesinde Selanik'te dünyaya gelen yazar fıkıh, tefsir, matematik, tıp, astronomi gibi ilim dallarında kendisini yetiştirmiş ve iyi bir eğitim almıştır. Ahmed b. Lütfullah bu kıymetli eseri kaleme alırken, İbnü'l Esir, İbnü'l Haldun, İbn Bîbî, Hamdullah Müstevfî gibi farklı dillerdeki yetmiş iki eseri kaynak olarak kullanmış ve temel almıştır. Bu eserlerdeki bilgileri harmanlayarak *Câmi'ü'd-Düvel*'i oluşturmuştur. Eser, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları, Şeddâdoğulları, Doğu Anadolu Türk Beylikleri Hârizmşahlar, Eyyübîler, Moğol İstilas ve Anadolu Beylikleri hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir. *Câmi'ü'd-Düvel*, Ahmed b. Lütfullah'ın ölüm tarihi olan 1672 senesine kadar olan olayları içermektedir. Eserin Türkçeye tercümesi yapılmıştır.⁷ Eserden, Selçuklular zamanında Tohâristan'ın siyasi gelişmelerinden bahsederken Sultan Melikşah döneminde meydana gelen olaylar kısmında faydalandık.

Târîh-i Guzîde: Eser Hamdullah Müstevfî b. Atabek Tâceddîn Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvînî tarafından yazılmıştır. Bu eser müellifin birçok önemli tarih kitabını incelemesi ve onların bir nevi özeti olarak ortaya konulmuştur. Hamdullah Müstevfî eserini Hicri 730 (M.1329) senesinde bitirip vezir Gıyaseddin'e takdim etmiştir. Müellif eserin yazım aşamasında Reşidüddin'in *Câmiu't-Tevârih*'ini esas almıştır. Kazvînli coğrafyacı ve tarihçi olan Hamdullah Müstevfî'ye ait üç kitabı mevcuttur. Birbirinden kıymetli eserler; *Târîh-i Guzîde*, *Zafernâme*, *Nuzhetu'l-Kulûb*'tur. *Târîh-i Guzîde* bir tür dünya tarihi kitabıdır.⁸ Eserden Samanîler dönemi, Gazneliler zamanı olayları özellikle Alp Tegin'in Tohâristan faaliyetleri ve Selçuklular kısmında faydalandık.

⁶ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l Esir, İzzeddin", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 26-27; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 137-139; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 620; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 151-161; Togan, *Tarihte Usul*, 185.

⁷ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, (Haz. Ali Öngül), I, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017, 17 vd.; Özkan Dayı, *İran Moğollarında İdari Bürokrasi (1231-1235)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017, 8.

⁸ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, III, 1172; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 312; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Guzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Salçukiyân*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, 11, vd.; aynı müellif, "Târîh-i Guzîde'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, 2008, 23-32; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 144; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 240-242; Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, İstanbul 1997,

Zubdetu'n-Nursa ve Nuhbetu'l-Usra: İmâdeddîn Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-Kâtib İsfehânî'nin yazdığı *Nusretü'l-Fetre* ve *Usretü'l-Katre fî Ahbârü'd-Devle el-Selçûkiyye*, isimli eserden İsfahan doğumlu Ebû'l-Feth Bundârî (643/1245) tarafından yapılan muhtasar İslam tarihidir. Kıvameddin Burslan bu kıymetli eseri, 1942 senesinde Irak ve Horasan Selçukluları adı altında Türkçeye tercüme etmiştir.⁹ Esere, Selçuklular döneminde Toharistan'da meydana gelen siyasi olaylar ve bölgede Selçuklu hâkimiyetin tesis edilmesi kısmında başvurduk.

Târîh-i Buhara: Ebubekr Muhammed b. Cafer-i Narşehî tarafından Samanî hükümdarı Nûh b. Nasr adına 332/944 tarihinde Arapça olarak yazılmıştır. Târîh-i Buhara, yazıldıktan iki asır sonra Ahmed b. Muhammed b. Nasr-i Kabâvî tarafından ilaveler ve düzenlemeler yapıldıktan sonra 522/1128 yılında Farsçaya tercüme edilmiştir. Eser Türkçeye Erkan Göksu tarafından kazandırılmıştır. Eser klasik dönemlerin önemli kültür merkezlerinden Buhara'nın Müslümanlar tarafından fethi ve Samanîler'den önceki durumu hakkındaki bilgileri detaylı bir şekilde aktarmaktadır.¹⁰

Tabakât-ı Nâsirî: Eser, Kadı Minhâceddîn Ebû Ömer Osman b. Sirâceddîn Muhammed b. Minhâceddîn Osman b. İbrahim b. İmam Abdülhalik Cüzcanî tarafından yazılmıştır. Minhâc-i Sirac adıyla da bilinen müellif VII/XIII. yüzyılların ünlü tarihçisidir. Aslen Gevezganânlı olan yazar 589/1193 yılında Gurluların başkenti Fîrûzkûh'ta doğmuştur. Müellif, Sirâcuddîn Muhammed el-Cüzcanî, 1261 yılında eserini tamamlamıştır. Fars dilinde yazılmış önemli kaynaklardan olan eser, Gazneliler döneminin sonları, Gurlu padişahları zamanı ve Moğolların ilk dönemleri hakkında çok kıymetli bilgiler aktarmaktadır.¹¹ Eserden, Tâhirîler döneminden itibaren, Saffâriler, Bânicuriler, Samanîler, Gazneliler ve Selçuklular dönemi siyasi olaylarını anlatırken sıkça istifade ettik.

XV, 454; Ahmet Zeki Velidî Togan, "Hamdullah Müstevfî", *İA*, VI, 186-188; aynı müellif, *Tarihte Usul*, 197; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 167-168.

⁹ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 769; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 144-148.

¹⁰ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 269; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 138-139; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhara*, (2013), (Çev.: Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2013; V. Minorsky, "Nerşahî" *İA*, İstanbul 1964, IX, 197-198; Togan, *Tarihte Usul*, 192; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Basımevi, Ankara 1990, 15; Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı (Gazneliler Dönemi)*, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2012, 145.

¹¹ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, III, 886; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi, II*, (Çev.: Hasan Almaz), Nüsha Yay., Ankara 2005, 210; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 135; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 162-163; Mehmed Fuad Köprülü, "Cüzcanî", *İA*, III, 230-237; Togan, *Tarihte Usul*, 194; *Tabakât-ı Nâsirî: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, I-II, (Çev. Henry George Raverty), Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi 1970; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 158.

Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Eser, daha çok Mîrhând olarak tanınan, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî tarafından kaleme alınmıştır. Eser hilkatten başlayıp Hicri 873 yılına kadar olan olayları ihtiva etmektedir ve eser bu özelliğinden dolayı bir nevi dünya tarihi niteliğindedir. Müellif, 837/1433 yılında Belh'te dünyaya gelmesine rağmen kökeni Buharalıdır. Müellif, çok iyi bir eğitim aldı. Genç yaşta tarih ilmine merak saldı ve ünlü vezir Ali Şir Nevai ile tanıştı ve eserini yazmak için onun hamiliğine mazhar oldu. 888/1483 yılında eserini yazmaya başladı. Müellif, vefat ettiği 903/1498 yılına kadar eserini yazmakla uğraştı. *Ravzatü's-Safâ*'nın bazı bölümleri kendisinden sonra torunu Hândmîr tarafından tamamlandı. Yazar, eserinde insanlığın yaratılışından Timurlular'ın son dönemlerine kadar geçen bilgileri aktarmaktadır. Türk ve Dünya tarihi için çok kıymetli olan eser, Samanoğulları, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Hârezmşâhlar, Eyyübîler, Abbâsîler, Türk devletleri, Moğol istilasını, İlhanlılar, Timurlular açısından büyük öneme sahip özel bir kaynaktır.¹² Eserden ağırlıklı olarak Gazneliler ve Selçuklular dönemi Tohâristan siyasi olayları kısmında istifade ettik ve en fazla IV. cildinden faydalandık.

Câmi'ü't-Tevârih: Eser, 646/1248 yılında Hemedan'da dünyaya gelen İbn-i İmâdü'd-Devle Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî tarafından kaleme alınmıştır. Dünya tarihi niteliğinde bir çalışmadır. Müellif, İlhanlılar'ın hizmetine girmiş, saray tabibi olarak görev yapmış ve 1298 yılında İlhanlı Devleti vezaretine getirilmiştir. Müellif, İran coğrafyasında Moğol istilasının yaralarının silinmeye başladığı bir dönemde İlhanlılar'ın hizmetine girdi. Müellif, 1303 yılında Gazan Han'ın Şam seferine katılmış ve 1304 yılında Gazan Han tarafından tarih yazıcılığı ile görevlendirilmiştir. *Câmi'ü't-Tevârih*, Selçuklu, Moğol ve Abbâsî tarihi hakkında kıymetli bilgiler aktarmaktadır. Eser, Orta Asya tarihi açısından önemli tarihî bilgiler içermektedir.¹³ Eserden, Tohâristan şehirlerinin tanıtımı ve Selçuklular kısmında faydalandık.

¹² Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn II*, 751; Ahmed Golçîn Meânî, *Tarih-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, II, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâî, Tahrân 1363 hş., 636-637; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 239-240; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 398-402; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 247-248; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 175-176; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Gazneliler Ravzatu's-Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)*, (Çev.: Erkan Göksu), Kronik Kitap, İstanbul 2017, 16-21.

¹³ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn II*, 457-458; Reşîdü'd-Din Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (2013), (Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelehani), TTK Yay., Ankara 2013; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 142-143; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 142-143; Osman G. Özgüdenli, "Reşîdü'din Fazlulâh-ı Hemedânî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 19-21; Mehmed Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin

Târîh-i Beyhakî: Eser, Gazneliler döneminin önde gelen tarih müverrihlerinden ve aynı zamanda Gazneli Devleti'nin dîvân kâtiplerinden olan Ebu'l-Fazl Muhammed Huseyn Beyhakî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif Gazneli Devleti içindeki görevi nedeniyle meydana gelen olaylara bizzat şahit olmuş yaşanan bu süreci Târîh-i Beyhakî adlı eserinde kaleme almıştır. Yazara büyük ün kazandıran Târîh-i Beyhakî, Gazneli Devleti'nin kuruluşundan itibaren Sultan İbrahim b. Mesud'un yönetiminde bulunduğu ilk döneme kadarki sürede meydana gelen olayları senelere göre konu almaktadır. *Târîh-i Beyhakî*'nin otuz cilt olarak yazıldığı ve 451/1059'da tamamlandığı rivayet edilmektedir. Fakat bu muhteşem eserden günümüze sadece 421-432/1030-1040 yılları arasındaki gelişmeler (yani Sultan Mesud Dönemini) konu alan kısımlar ulaşabilmiştir. Zikrettiğimiz bölümler, Gazneli Mahmud'un vefat etmesinden başlayarak Gazneli Sultan Mesud'un Dandanakan mağlubiyetinin arkasından Hindistan'a sığındığı tarihe kadar oluşan gelişmeleri aktardığı için *Târîh-i Mesudî* ismiyle de tanınmaktadır. *Târîh-i Beyhakî*'nin en önemli özeliği, eserde sadece yazarın yaşamış olduğu dönemle ilgili siyasi gelişmeler ve saray çevresinde meydana gelen olayların değil; aynı zamanda o dönemin adetleri, gelenek ve görenekleri, toplumun kültürel özelliklerini olduğu gibi kaydedilmiş olmasıdır.¹⁴ Eserden Gazneliler ve Selçuklu dönemi siyasi olaylarının tamamını anlatırken faydalandık.

Zeynu'l-Ahbâr: Gazneliler döneminde yazılmış Farsça kıymetli eserlerden birisidir. Eseri kaleme alan müellif Ebû Sâ'id Abdulhayy b. Dahhâk-i Mahmûd-i Gerdizî (öl.453/1061)'dir. Eser insanlığın yaratılışından başlayarak eski İran tarihi, İslam'ın ortaya çıkışı, halifeler tarihi ve Gazneli Mesud (421-433/1030-1040) periyodunun sonuna kadarki olayları kapsamaktadır. İran tarihini ve farklı milletlerin adetlerini konu almaktadır. Müellif, eserde olayları özet olarak aktarmış; fazla ayrıntıya girmeden birinci derecede önemli olan tarihi meseleleri aktarmıştır. *Zeynu'l Ahbâr*, Hicri 1347 yılında

Ana Kaynaklarından Camiü'ttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", *Belleten*, I/1, İstanbul 1937, 165-179; Zeki Velidi Togan, "Reşid-üd-Dîn Tabîb", *İA*, MEB, İstanbul 1964, IX, 705 vdd.; Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevârîh", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 132-134; Karl Jahn, "Cihan Tarihiçisi Olarak Reşidüddin", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4, İstanbul 1966, 227-236; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*-, 260-300; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 234-237; Ahmed Zeki Velidî Togan, "Reşid-üd-din Tabib", *İA*, IX, 705-712.

¹⁴ Ebû'l Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Neşr. Ali Ekber Feyyaz, İntişarat-ı Dânişgah-ı Firdevsi, Meşhed 1383 hş., 209; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 266; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 126-129; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 64-65; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 146-147; W. Barthold, "Beyhakî", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 582-583; Ahad Emirçüpani, *Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2001, 159; Yıldırım, *İran Edebiyatı (Gazneliler Dönemi)*, 168; Togan, *Tarihte Usul*, 188.

Abdu'l-Hayy-i Habîbi tarafından neşredilmiştir.¹⁵ Eserden, Tohâristan'ın tarihi sürecini anlatırken Tâhîrîler'den, Selçukluların sonuna kadar geçen süreçte neredeyse her aşamada faydalandık.

Râhatu's-sudûr: *A'lâmu'l-mulûk* ismiyle de bilinen, asıl adı *Râhetu's-sudûr ve Âyetu's-surûr* olan eser, 599/1202 senesinde Necmuddîn Ebubekr Muhammed b. Alî b. Süleyman b. Muhammed-i Ravendî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, Kâşan'a bağlı Râvend ehliendir. Bundan dolayı da Ravendî olarak tanınmıştır. Eserin Selçuklular hakkında olan kısmında başlangıçtan Büyük Selçuklular dönemine, Sultan Sencer'in saltanat döneminin sonuna kadar tarihî olayları detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Ravendî, sonraki bölümde Irak Selçukluları hakkındaki bilgi vermektedir. Müellif ayrıca Irak ve Azerbaycan atabekleriyle ilgili detaylarda aktarmaktadır. Sultan III. Murad döneminde (825-855) Türkçeye de tercümesi yapılan *Râhetu's-sudûr*'un tamamı 1921 yılında Lieden'de Muhammed İkbâl tarafından yayınlanmıştır. Daha sonra 1331 hş. yılında Tahran'da basılmıştır.¹⁶

Târîh-i Yemînî: Müellif IV/X. ve V/XI. asırlarda yaşamış Ebû Nasr, Muhammed b. Abdulcabbâr Utbî, 350/961 yılında Rey'de dünyaya gelmiştir. Hayatının büyük bir kısmını Ebû Alî Sîmcûr ve Sebuk Tegin'in yanında geçirmiştir. Sonraki dönemlerde ise Sultan Mesud'un hizmetinde bulunmuştur. Gazneliler döneminin İranlı meşhur edebiyatçıları ve kâtipleri arasında yer alan Utbî, Gazneliler tarihi için çok kıymetli bir eser olan *Târîh-i Yemînî* adlı eserin yazarıdır. *Târîh-i Yemînî*, *Târîh-i 'Utbî ve Sîretu Sâhib-i Ğazne* adlarıyla da tanınan eser özellikle Sebük Tegin ve Sultan Mahmud dönemlerindeki gelişmeleri içermektedir ve 409/1018 senesine kadar Gazneliler tarihi ile ilgili olayları aktarmaktadır. Sultan Mahmud'un "Yemînüddeve" lakabından dolayı *Târîh-i Yemînî* adını almış olan eser aynı zamanda Samanîler'in son devirleri ile Gaznelilerin ilk zamanları hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Eskiden beri büyük ilgi gören eser üzerine bazı şerhler yazılmıştır. Bunlar içinde *Hamîduddîn Ömer Necâtî-yi Nişâbûrî*'nin *Besâtînu'lfuzalâ ve Reyâhînu'l-ukalâ*'sı (yaz. Tebriz 709/1309), Alî Menînî'nin el-Fethu'l-vehbî Alâ Târîh-i İbn Nasr 'Utbî'si (Mısır 1286) gibi şerhler,

¹⁵ Muhammed Takî Bahâr, *Sebk Şinâsî*, II, 50; Emirçupani, *Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre*, 159; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 145-146; Orhan Bilgin, "Gerdizî", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 29-30;

¹⁶ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, I, 270-271; Muhammed Takî Bahâr, *Sebk Şinâsî*, II, 405-406; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 145; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 152; Togan, *Tarihte Usul*, 217; İlhan Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 179-184;

Gazneliler zamanındaki olaylar hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.¹⁷ Gaznelilerin Tohâristan'daki siyasi faaliyetleri ve bölgeye hâkim olmalarını aktarırken sıkça eserden istifade ettik.

Mecma'u'l-ensâb (Şebankareyî): VIII./XIV. asrın önde gelen yazarları ve Sultan Ebû Saîd Bahadır Han'ın saray şairleri arasında bulunan *Muhammed b. Alî b. Muhammed-i Şebankareyî*, *Mecma'u'l-ensâb* isimli eserin müellifidir. Yazar 733/1332'de eseri yazmaya başlayıp 736/1336 yılında tamamlamıştır. Müellif Moğol döneminden önceki olaylar ve kendisinden önce yazılan eserlerden faydalanarak *Mecma'u'l-ensâb*'ı oluşturmuştur. Özellikle Sultan Ebû Saîd zamanı hakkında ayrıntılı bilgiler içeren eserin faydalandığı kaynaklar arasında *Târîh-i Yeminî*, *Kâbûsnâme*, *Kelîle ve Dimne*, *Pendnâme*, *Cevâmi'u'l-hikâyât* gibi eserler de bulunmaktadır.¹⁸ Eserden, Gaznelilerin Tohâristan faaliyetleri ve o dönem meydana gelen siyasi olayları aktarırken istifade ettik.

Murûc Ez-Zeheb: Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn-i Mesudî tarafından 336/947 tarihinde kaleme alınan eser, ilk bölümlerinde peygamberlerin başlarından geçen olayları anlatarak başlamakta daha sonra Çin, Suriye, Mısır, İran, Yemen sultanları hakkındaki bilgilerle aktarmaktadır. Müellif, bir tür tarih ansiklopedisi olarak kabul edilen eserini hazırlarken kendisinden önce yazılmış tarih kaynaklarını dikkatle incelemiş, gezdiği ve gördüğü yerler hakkında bilgiler vermiştir. *Murûc Ez-Zeheb*, İslam'ın ilk dönemleri, dört halife dönemi, Emevîler, 332/ 943'e kadar Abbasîler döneminde yaşanan gelişmelere yer vermiştir.¹⁹ Akhun-Sâsâni dönemi olaylarını ve Tohâristan'da meydana gelen mücadeleleri aktarırken eserden istifade ettik.

Siyâsetnâme: Eserin müellifi, Nizâmülmülk lakabıyla tanınan Ebû 'Ali b. Kıvâmu'd-din Hasan b.'Ali b.İshâk-ı Tûsî, Selçuklu tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Gazneliler Devleti nahiyesinde çalışan bir *dihkanın* oğlu olarak Hicri 21 Zilkadde 408/Miladi 10 Nisan 1018 tarihinde o dönem Horasan'ın Tûs şehrine idaresinde olan

¹⁷ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*,122-125; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr* I, 135; Yıldırım, *İran Edebiyatı (Gazneliler Dönemi)*, 158-159; Erdoğan Merçil, "Utbi, Muhammed b. Abdülcebbar", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXII, 236-237; C. E. Bosworth, "Early Sources for the History of the First Four Ghaznavid Sultans (977-1041)", *IQ*, VII/1-2 (1963), 5-7; aynı müellif, "al-'Utbi ", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 945; M. Nazım, "Utbi", *İA*, XIII, 83.

¹⁸ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, II,242; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 182-183; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*,166-167.

¹⁹ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, IV, 1275; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 138.

Ankû köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Ali b. İshak, Gazneli Devleti'nin Tûs bölgesi *amili* ve Nûkân kasabasının *dihkanı* yani (mahallî toprak sahibi) idi. Küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim alan müellif tahsil devresinden sonra babası ile birlikte Gaznelilerin Horasan valisi Ebu'l-Fazl-i Sûri'nin mahiyetinde önemli bir vazifede yer aldı. Dandanakan zaferinden 431/1040 sonra Selçuklu Devletinin hizmetine girdi. Müellif, Selçuklu Devletin'de yaklaşık 29 yıl vezirlik makamında bulundu. Nizâmülmülk'ün siyasi deneyimlerinden ülke yönetiminde yararlanılması amacıyla Selçuklu sultanı Melikşah'ın teşvikleriyle yazılan *Siyâsetnâme*, Nizâmülmülk'ün siyasi hatıralarını ve tecrübelerini içeren aynı zamanda Müslüman doğu devletlerinin siyasi yapılanmaları ve farklı kurumlarını tanıtmaya konusunda önemli eserler arasında yer almaktadır. Eser, Moğol öncesi ve bilhassa Büyük Selçuklular döneminin siyasi yapı ve teşkilatlanma konularında önemli bilgiler aktarmaktadır.²⁰ Gazneliler ve Selçuklular zamanında Toharistan siyasi olaylarını anlatırken eserden yararlandık.

Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye: Eser, *Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseynî* tarafından kaleme alınmıştır. Eserin içeriği genel olarak Selçukluların İran coğrafyasındaki tarihlerini anlatmaktadır. Selçukluların millî bir devlet hâlinde ortaya çıkmalarından Irak Selçuklu Devletinin sonuna kadar süren İran tarihi özelliğindedir. Bazı doğu bilimci tarihçilere göre eser Hüseyinî'ye ait değildir. Eserde birkaç yerde yazarın Hüseyinî olduğunu kaydedilmesine rağmen kitabı istinsah eden müstensih'in bir hata sonucu bunu yazdığı tahmin edilmektedir. Bunun yanında müstensih'in Hüseyinî'nin *Zübdetü't-Tevârîh'i* ile *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*'yi birbirine karıştırdığı belirtilmektedir. Bu kıymetli eserin *İmâdeddîn İsfahânî*'ye ait olduğu düşünülmektedir. Fakat aslında *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*'nin müellifi meçhuldür.²¹ Eserden,

²⁰Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 66; Muhammed Takî Bahâr, *Sebk Şinâsî*, II, 96-96; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 148; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), TTK Basımevi, Ankara 2013; Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Çev.: Mehmet Kanar), Say Yay., İstanbul 2015, 11-12; Abdülkerim Özaydın, “Nizâmülmülk”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 194-196; M. Fuad Köprülü, “Ata”, *İA*, I, 712; H. Bowen - [C. E. Bosworth], “Nizâm al-Mulk”, *The Encopedia of Islam New Edition*, VIII, 69-73.

²¹ İsfahani, İmad el-Din Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-Katib el-İsfahani, *el-Bark el-Şami*, V, (Nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979; aynı müellif, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 123-125; aynı müellif, “İmâd al-Din al-Kâtib al- İsfahânî”, *TED*, 3, İstanbul 1973, 273-300; Abdülkerim Özaydın, “Enûşirvân b. Halid”, *DİA*, 11, İstanbul 1995, 256-257; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 144-148; Bundârî-İsfahânî, İmâddîn el-Kâtib, *Zubdetü'n-Nursa ve Nuhbetü'l-Usra (Histoire des Seldjucides de l'Iraq)*, (Nşr. Martinus Theodorus Houtsma), Recueil de Textes Relatifs a l'Histoire des Seljucides, II, E. J. Brill, Leiden 1889.

Selçuklular'ın Tohâristan hâkimiyeti ve bölgede meydana gelen Gazneli-Selçuklu mücadelesini anlatırken faydalandık.

Tahkîku mâ li'l-Hind: Birunî, Tahkîku mâ li'l-Hind isimli eserini, Hindistan seyahatinden döndükten sonra kaleme almıştır. Müellif, Hindistan'da Hintçe öğrenmiş, Hintliler tarafından yazılmış birtakım eserleri okuduktan sonra değerlendirmelerini *Tahkîku mâ li'l-Hind* 'e aktarmıştır. Hintlilerin kültürü, hayat tarzları gibi konulardan bahsetmekte olan eser, 421/1030 yılında Gazne'de tamamlanmıştır. Eser Hindistan coğrafyası, tarihi, felsefesi, bilimleri, dinleri hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.²²

Selçuk-Nâme: Özellikle Selçuklular'dan bahseden eserlere verilen isimdir. Selçuklular tarihi, Türk tarihi açısından ne kadar önemliyse, İslam tarihi açısından da aynı derece öneme sahiptir. Selçuklular tarihine ilişkin İbn el- Esir ve Mirhond gibi büyük tarihçilerin eserlerinde kıymetli bilgiler bulabiliriz. Bu tarihçiler, özellikle Irak Selçuklularından söz etmişlerdir. Fakat Selçukluların Kirman ve Anadolu'da birer kolları hükümran olmuşlardır. Bu iki tarihçi Selçukluların bu kollarına dair az bilgiler vermişlerdir. Bu eksiklik *Selçuk-Nâme* genel adı altında özel tarihlere başvurmakla tamamlanabilir. Selçuknâme adı altında önemli eserler vardır. Biz çalışmamızda bunlar arasından Ahmed b. Mahmûd'a (öl.1569-70) nisbet edilen Türkçe olarak kaleme alınan Selçukname'yi kullandık. Eserin büyük bir bölümünde Büyük Selçuklu Devleti dönemi olaylarına yer verilmekle birlikte bunun yanında Kirman, Irak ve Anadolu Selçuklu Devletleri üzerine kısa fakat oldukça mühim malumatlar yer almaktadır. Temel kaynağının Ali b. Nâsır el-Hüseynî tarafından yazılan *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye* isimli önemli eser olgunu aktaran yazar, ilaveten Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-*Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem'i* ile Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân* isimli kıymetli kaynaklardan yararlanmışır.²³ Eserden özellikle Çağrı Bey zamanında Selçukluların Belh ve Tohâristan faaliyetleri başlığında istifade ettik.

²² Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 145; Ali İhsan Yitik, "Tahkiku Mâ Li'l-Hind", *DİA*, İstanbul 2010, XXIX, 410-411; Günay Tümer, "*Beyrunî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları*", *Beyrunî'ye Armağan*, Ankara 1974, 209-230; C. E. Bosworth, Life, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, *Encyclopedia Iranica*, New York 1966, Vol. IV, Fasc. 3, online edition.

²³ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*-,416-419; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977; Erdoğan Merçil, "Selçuknâme", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 397-398; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, 143; M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları I", TTK, *Belleten*, VII/22 1943, 388, 392, 398; Adnan Sadık Erzi, "İbn Bîbî", *İA*, V/2, 713, 715.

II. COĞRAFİ KAYNAKLAR

Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik: Eserin müellifi olan, *Ebu'l-Kâsım, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdâzbih*, III./IX. asırda İslam medeniyetinin eserleri günümüze ulaşmış ilk büyük coğrafya yazarıdır. Hurdâzbih, İran'ın eski sülalelerinden birisine mensuptur. Büyük babası İbn Hurdâzbih Mecusi reislerinden iken sonradan İslam'ı kabul etmiş ve yükselmiştir. İyi bir eğitim alarak yetişen müellif halife Mu'temid zamanında (H.256-/M.869-885) tarihlerinde Cibal yöresi, yani eski Medye taraflarının posta ve haberleşme işlerinin müdürlüğüne kadar yükselmiştir. Bilinen dünyayı ilk tanımlayan coğrafyacısıdır. Müellifin günümüze kadar gelebilmiş tek eseri *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*'tir. Bu eser, isminden de anlaşıldığı gibi bir çeşit tarihi coğrafyadır. Abbasî prenslerinden birinin isteği üzerine H. 232-233/M. 846-847 yıllarında kaleme alınmıştır. Eserin girişindeki “*Bu kitap yeryüzünün niteliklerini ve oradaki halkın yapısını, bütün beldelerin nerede olduğunu ve halkını yeryüzü bölgelerindeki ülkeleri ve onların meskenlerini içine almaktadır*”. Cümlesinin de gösterdiği gibi müellif bu eserinde Abbasî halifeleri idaresinde bulunan veya halifelere tabi olan ülkelerin isimlerini, idari merkezlerini birbirleriyle olan uzaklıklarını, vergi miktarlarını açıklamış ve komşu beldeler hakkında bilgiler vermiştir. *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik* bir nevi coğrafyanın babasıdır. Kendisinden sonra aynı alanda çalışmaları bulunan *İbn Fakîh, İbn Havkal, Makdîsî* ve *Ceyhanî* gibi yazarların coğrafya konusundaki eserlerine kaynaklık etmiştir.²⁴ Eserden, Tohâristan şehirleri ve coğrafyasını anlattığımız I. bölümde yararlandık. Kaynak bölgenin coğrafi özellikleri ve yollar ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

el-Mesâlik ve'l-memâlik: Coğrafya alanında önemli yazarlardan birisi olan *Ebu'l-Kâsım, Muhammed b. Ali b. Havkal, el-Mesalik ve'l-memâlik* veya diğer adıyla *Sûretu'l-arz* adıyla kaleme alınan eserin müellifidir ve çalışmasını 367/977 yılında tamamlamıştır. İyi bir eğitim alan İbn Havkal, çocukluk dönemlerini Nusaybin, gençlik senelerini Musul ve Bağdat'ta geçirmiştir. Gençlik yıllarında Bağdat'ta ticaretle meşgul olan müellif farklı ülkelerden seyyahlar ve tüccarlar ile görüşüp duyduklarını not almıştır. 331-367/942-977

²⁴ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 422-427; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 533-534; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. : Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008; Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Hurdâzîh”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 78-79; H. G. Farmer, *The Sources of Arabian Music*, Bearsden 1940, 33; aynı müellif, “İbn Khurdadhbih on Musical Instruments”, *JRAS*, III (1928), 508-518; C. Van Arendonk, “İbn Hurdâzbih”, *İA*, V/2, 755; M. Hadj-Sadok, “İbn Khurradarhbih”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, III, 839-840; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 659.

yılları arasında ticaret kervanlarına katılarak farklı bölgeleri dolaşıp bilgiler toplamıştır. Hem tarih hem de coğrafya alanında özelliğine sahip olan *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'de yazar, Hicri dördüncü yüzyılda İslam dünyası sınırları içerisinde yer alan ülkeler hakkında iklim bakımından esaslı ayrıntılar vermiş; nahiyelerden kasaba ve şehirlerden ve buraların tarihi durumundan bahsetmiştir. Eser, Ramazan Şeşen tarafından *10. Asırda İslam Coğrafyası* adı ile tercüme edilmiştir.²⁵ Eserden bölgenin coğrafi ve ekonomik özelliklerini anlatırken faydalandık.

Hudûdu'l-âlem: 372/982 senesinde Farsça olarak kaleme alınmış genel bir coğrafya kitabıdır. Afganistan'ın kuzeyindeki Cüzcan bölgesinde hâkimiyet kurmuş olan Ferigunîler ailesi mensuplarından Ebu'l-Hâris Muhammed'e sunulmuştur. Tam ismi *Hudûdu'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* olan eserin müellifi bilinmemektedir. Coğrafya alanında en eski kaynaklardan birisidir. Eser; yeryüzünün özellikleri, denizleri, nehirleri, dağları, çöller farklı bölgeler, ülkeler, çeşitli kavimler, adetler vb. konulardan oluşmaktadır. Eser ilk defa Barthold tarafından yayınlanmış, daha sonra Minorsky tarafından *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'* adıyla İngilizceye çevrilmiştir ve 1937 senesinde Londra'da yayınlanmıştır. Daha sonraki yıllarda Menûcehr-i Sutûde (Tahran 1340 hş.) ve Seyyid Celâl-i Tehranî tarafından (Tahran 1352 hş.) yayınlanmıştır. Çalışmamızda Minorsky tarafından İngilizceye çevrilen eseri kullandık.²⁶ Eserin, Tohâristan'ın coğrafi özellikleri ve şehirleri hakkında verdiği detaylı malumatlardan yararlandık.

Nuzhetu'l-Kulûb: Eser, Hamdullah Müstevfî b. Atabek Tâceddîn Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvînî tarafından kaleme alınmıştır. İlhanlı dönemi bürokratlarından olan Müstevfî'nin bu eseri coğrafi olarak İlhanlı ülkesini bize tanıttı ve teferruatlı bilgi vermektedir. *Nuzhetu'l-Kulûb* coğrafya eseri olmasının yanında tarihçiler içinde mühim bilgiler aktarmaktadır. Eser, özellikle İran ve Azerbaycan tarihi ve coğrafyası için olmazsa olmaz bir kaynaktır.²⁷ Müellifin Tohâristan'ın coğrafi özellikleri hakkında verdiği bilgiler önemlidir.

²⁵ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 432-434; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 537-538; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 659.

²⁶ Muhammed Takî Bahâr, *Sebk Şinâsî*, II, Tahrân 1349 hş., 17; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 558-559; Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 304; S. Maqbul Ahmad, "Djuğrafiya", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, II, 581vd.

²⁷ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, 309-319; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 144; Togan, "Hamdullah Müstevfî", *İA*, V/I, 186-188; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 240-242; Göksu,

Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd: Zekeriya b. Muhammed Kazvîni tarafından kaleme alınan eser, bir tanıtım ve üç başlangıcın arkasından yedi iklimin anlatıldığı çok önemli bir ana kaynaktır. Eserin önsözünde yeryüzü şekilleri, sular, denizler, adalar, yeryüzünün durumu, milletler ve ülkeler hakkında çeşitli bilgiler verilmektedir. İkinci mukaddime, yeryüzünün çeşitli coğrafi bölgelere ve farklı iklimlere ayrılmasının varlık türleri üzerine etkileri; üçüncü mukaddimedede el- Birunî kaynak gösterilerek yerkürenin ekvatorla nasıl iki yarım küreye ayrıldığı ve kuzey-güney yarım küre hakkında bilgiler verir. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, Anadolu coğrafyasının önemli beldeleri ve Orta Asya'da yaşayan Türk toplulukları üzerine ayrıntılı malumatlar vermesi bakımından oldukça değerlidir.²⁸ Çalışmamızın Tohâristan coğrafyası kısmında eserin *Mîrzâ Cihângîr-i Kâçâr Tahrân 1373 hş tercümesinden* istifade ettik. Eser, Tohâristan şehirleri ve coğrafyası ile ilgili konularda önemli bir kaynaktır.

Mesâlikü'l-Ebsâr: Şihabettin b. Fazullah El-Ömerî'nin (öl.749/1349) bu eseri, ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahsetmektedir. Ansiklopedik özellikte olan bu eser kendisinden sonra gelen müelliflere kaynaklık etmiştir. İki ana bölüme ayrılan yirmi yedi cüzlük eserin birinci bölümünde karalarla denizlere, ikinci bölümünde milletlere ve tarihlere yer verilmiştir.²⁹ *Mesâlikü'l Ebsâr*'ın Tohâristan coğrafyası ile ilgili aktardığı mühim bilgilerden istifade ettik.

Ahsenu't-tekâsîm: Tam adı Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Mukaddesî eş-Şamî el-Beşşarî'dir. H. 335 (946-47) yılında Beytü'l Mukaddes veya Beytü'l Makdis adıyla da bilinen Kudüs'te dünyaya gelen ve İslam beşeri coğrafyacılığının babası kabul edilen Mukaddesî (yahut Makdisî) H. 390/1000 yılında öldü. Müellif eserine Arap yarımadasını tasvirle başlar. Mekke ve Medine'den detaylı olarak bahseder. Mukaddesî İslam coğrafyasını on dört bölgeye ayırmıştır; bunların altı tanesi Arap ülkeleridir. Kalan sekiz ülke ise ise Acem ülkeleri olarak adlandırılan yani

"Târîh-i Güzîde'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", 23-32; Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfî", 45; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1557-1558.

²⁸ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 60; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 665; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 543-544; Zekeriya b. Muhammed Kazvîni, *Âsar-ı el-Bilâd ve Ahbâr-i el- Ebâd*, (Tercüme Mîrzâ Cihângîr-i Kâçâr) Tahrân 1373 hş.

²⁹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 666; Eymen Fuâd es-Seyyid, "Mesâlikü'l-Ebsâr", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 265-266; K. S. Salibi, "İbn Fadl Allah al-'Umari", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, III, 758-759; Ch. Pellat, "al-Masalik wa'l-Mamalik", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, VI, 639-640. Şihabettin b. Fazullah El-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız)*, (Çev. ; D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Arap olmayan ülkelerdir. Bu yerler, Maşrık, (Horasan ve Maveraünnehir toprakları), Deylem bölgesi (Cürcan'dan başlayıp Kafkas dağlarının batısına kadar Elburz dağları), Rihab (Azerbaycan Ermenistan bölgesi), Cibal (Rey ve Batı İran toprakları), Huzistan (Mdia'nın güneyi ve Mezopotamya'nın doğusu), Fars (Eski İran coğrafyası), Kirman (İran'ın güney taraflarındaki yerler) ve Sind (Hind yarımadası)'dır. Bu önemli bilgilerden başka, eserde; bölge nüfusu, dini, ekonomik ve ticari durumlar hakkında teferruatlı bilgi verilmiştir.³⁰ Eserden Tohâristan coğrafyasını ve şehirlerini yazarken istifade ettik.

Takvîmu'l-Buldân: Eser, *Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî* (ö. 732/1331) tarafından kaleme alınmıştır. İslam coğrafya literatürünün önemli kaynaklarından. Müellif, *Ebü'l-Fidâ* künyesi ile meşhur olmuştur. Yazar, (672/1273) senesinde Dımaşk'ta dünyaya geldi. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yeğeni Hama bölgesinin idarecisi Takıyyüddin Ömer'in ailesindedir. Müellif eserini oluştururken dönemin ünlü seyyahlarının bilgilerinden yararlanmış. Hindistan konusunda verdiği kısa fakat açık ve doğru bilgiler bu ülkeyi ziyaret ettiğini göstermektedir. *Takvîmu'l Buldân*, İdrisi'nin *Kitab el-Mesalik*'i gibi bölgeler bakımından bölümlenmiş değildir. Eser yazarın ölümünden sonra ünlü Zehebî tarafından özetlenmiştir. Sultan III. Murad dönemi bilginlerinden Sipahizâde Mehmed bin Ali, *Takvîmu'l-Buldân*'ı birçok eklerle, noktalı harflere göre düzenleyerek bir sözlük hâline getirmiştir. *Evhâhü'l Mesalik ilâ Ma'rifetü'l- Bülân ve'l-Memâlik* ismi altında 980 (M. 1572) yılında III. Murad'a sunmuştur. Eser Batıda, Doğudan daha fazla ün kazanmıştır. Birçok dile tercüme edilmiştir. *Takvîmu'l Buldân*'ın Sicistan, Sind, Çin, Taberîstan, Horasan, Gur, Tohâristan, Harizm, Maveraünnehir ve Türkistan ülkeleri hakkında verdiği bilgiler, Çin kaynakları ile kıyaslandığı zaman Türk tarihinin birçok noktası aydınlatılabilmektedir. Eser İslam kaynakları arasında önemli bir yerdedir.³¹ Çalışmamızda, Tohâristan'ın coğrafi özelliklerini ve şehirlerini anlatırken eserden fazlaca istifade ettik.

³⁰ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 660; Mustafa L. Bilge, "Ahsenü't-Tekasîm", *DİA*, İstanbul 1989, II, 179-1980; J. H. Kramers, "Mukaddes", *İA*, VIII, 562-563; C. E. Bosworth, "Ahsan al-Taqasim", *Elr.*, I, 679-680.

³¹ *Keşfu'z-Zunûn* II, 408; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 204-218; Abdülkerim Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, İstanbul 1994, X, 320, 321; Ebül Fidâ, *Takvîmu'l Buldân*, (Tercüme Abdulmuhammed Âyetî) Tahrân 1349 hş.; Ebül Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvîmu'l Buldân)*, Çev.: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017; Brockelmann, "Ebülfidâ", *İA*, IV, 78; H. A. R. GİBB, "Abu'l-Fidâ", *The Encopedia of İslam New Edition*, I, 118-119; Casim Avcı, "Takvîmü'l-Buldân", *DİA*, İstanbul 2010, XXIX, 492-493; Sayyid Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography (9th-16th Century A. D.)*, Amman 1416/1995, 74, 110, 116, 140, 166.vdd.

Mesâlikü'l-Memalik: Müellif X. asrın önemli coğrafyacılarından. Eserini Belh ekolü standartlarında sadece İslam ülkelerini kaleme alarak yazmıştır. Tam adı *Ebü İshâk İbrâhim b. Muhammed İstahri*'dir. *Kehri* olarak da bilinir. Kaynaklarda hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi yoktur. Coğrafya eserinde de hâl tercümesine rastlanmaz. İran'ın İstahr³² şehrinde. Asya'nın çoğu yerini, 9 Hint sınırına kadar İslam ülkelerini tanımak maksadıyla ziyaret etmiştir. İbn Havkal'ın eserinden 340/952 senesi civarında *İstahri*'nin Havkal ile görüşmüş olduğunu anlıyoruz. Bu bilgiler doğrultusunda müellifin İbn Havkal'ın çağdaşı olduğunu söyleyebiliriz. Yazarın bilinen ve günümüze ulaşan tek eseri *Mesâlikü'l-Memalik*'tir. Eser Batıda birçok dile tercüme edilmiştir.³³ Müellif Tohâristan coğrafyası hakkında kıymetli bilgiler vermektedir.

Kitâbu'l-Buldân (Ülkeler Kitabı):Kaynaklarda ismi farklı şekillerde geçen müellifin tam ismi *Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî* (ölümü muhtemelen miladi 905 senesinden sonra) dir. *Ya'kûbî*'nin dedesi Vâdih, Abbasîlerin devlet yönetiminde önemli görevlerde bulunmuştur. Yani müellifin ailesi Abbasî devleti kademelerinde önemli vazifelerde bulunmuşlardır. Bağdat'ta doğan müellif, küçük yaşlarda Ermenistan'a seyahat etmiştir. Ermenistan ve Horasan'da uzun süre kalmış ve Tahiriler'in hizmetinde bulunmuştur. Fakat tam olarak hangi görevde bulunduğu hakkında malumatımız yoktur. *Kitâbu'l-Buldân* müellifin coğrafya ile ilgili olan eseridir. Bu eser coğrafyaya yeni bir çehre kazandırmıştır. *Ya'kûbî*'nin bu eserinin iki adet el yazması nüshasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Petesburg Üniversitesi'nden A. Mukhliniski'nin doğudan getirmiş olduğu nüshadır. Diğeri ise F. Kern'in sahip olduğu nüshadır. Yazma eserleri tahkik eden Michael Janus de Geoje tarafından ilk olarak 1860'da Leiden'de neşredilmiştir.³⁴ Tohâristan'ın coğrafi özelliklerini ve şehirlerini anlatırken eserden istifade ettik.

³² İran'da tarihî bir şehir. Fars bölgesindeki Pulvâr nehri vadisinde, Ahamenîler'in başşehri Pârs'ın (Persepolis) 7 km. kuzeyinde bugünkü Şiraz-İsfahan yolu üzerindeydi; halen yerinde harabeleri ve Hacıâbâd köyü bulunmaktadır. Recep Uslu, "İstahr", *DİA*, İstanbul 2003, XXIII, 203-205.

³³ Murat Ağarı, Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri-İbn Hurdazbih, *Ya'kûbî ve İstahri*", *Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, (34), 2007, 169-192; Marina A. Tolmacheva, "İstahri", İstanbul 2001, XXIII, 203-205; İstahri, Ebû İshâk İbrâhim, *Mesâlik ve Memâlik*, Neşr. İreç Afşâr, İntişârat-ı İmî ve Ferhengî, Tahrân 1368 hş.; İstahri, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev.; Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2015.

³⁴ *Ya'kûbî, Ülkeler Kitabı*, (Çev. : Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2002; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, 51-52; Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 287-288; Selahattin Çamyar, *Ya'kubi ve Tarihçiliği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998; Muhammad Qasim Zaman, "al-Ya'kûbî", *The Encopedia of İslam New Edition*, XI, 257-258; C. Brockelmann, "Yâkûbî", *İA*, XIII, 351-352.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOHÂRİSTAN'IN TARİHİ COĞRAFYASI VE BÖLGEDEKİ ÖNEMLİ MERKEZLER

1.1. TOHÂRİSTAN ADI

Tarihi çok eski çağlara kadar uzanan Tohâristan, eski bir ülke olup İslamiyet'in ilk yüzyıllarında Büyük Horasan'da yer alan kadim bir vilayetin ismidir. Tohâristan adını, Greko-Bakterian İmparatorluğu'nu da yıkan boylar arasında sayılan Tohârilere (Tohârlar) almıştır.³⁵ Tohârlar; Hint-Avrupa dil grubuna bağlı bir dille konuşmaktaydılar ki bu dil Tohârcadır.³⁶ Tohâristan ismi Grek kaynaklarında Toxaroi, Çinlilerin "T'u-huo-lo veya Ta-hsiadır". Latince de "Tochari", Ermenice "T'uxari-k", Sanskritçe "Tukhara, Tuşhara" Orta Farsça "Tugristin", Süryanice "Thurstin", Türkçe "Tuhri, Tugri, Tukri, Tokar, Töker, Döker", İslam kaynaklarında طخارستان Tohâristan'dır.³⁷ Taberî ve diğer bazı kaynaklar da ise bölge burada yaşayan Karluk Türkleri ve "Karluk Yabgusu" الجبغوية الطخارى veya الجبغوية الخرنجى üzerinden (Karluk Yabgusu veya Tohâristan Yabgusu) diye ifade edilir. Tohâristan'a kimi zamanda Tu-ho-lo denilmiştir. Yüan-Wei hanedanı döneminde Tu-ho-lo denirdi. Ts'ung dağlarının batı kısmında ve (Wu-hu, Oxus) Ceyhun-Seyhun Nehri'nin güneyinde kalan tarihi bir bölgedir. Burası eski Ta-hia krallığının topraklarıdır. Halkının Eftalitler ile karışık şekilde yaşadığı ve yerleşik hayat tarzına sahip olduğu ifade edilmektedir.³⁸

³⁵ Uighur M. Rohi, "The Original Home Of The Tokharians", Buddha Prakash (Ed.), *Praci-Jyoti Digest Of Indological Studies*, (ss.103-105), Institute Of Indic Studies Kurukshetra University Press, Kurukshetra 1996, 103; W. Barthold, "Tohâristan", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1979, 12/I, 394-395; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, 69; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, 38.

³⁶ Ali Kerim Hemdâni, "Tohâristân", *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâm*, XIV, Şomâre-yi Makâle 5813, Kitâbhâne-yi Medrese-yi Fekâhat (lib. eShiar. ir), 1.

³⁷ *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, (nşr.: Samuel Beal), Trübner's Oriental Series, Londra 1884, Vol I, 37; Thomas Vattlers, *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645.A.D.*, Oriental Transl. Fund, N.S., XIV, London 1904, 102-103; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Atatürk Üniversitesi Yayınları*, Ankara, 1973, 61; C. E. Bosworth, "Tukharistan", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 601.

³⁸ Edouard Chavannes, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, (Çev.: Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, 210; *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, (Çev. : V. Minorsky), Printed At The University Press Oxford, Fothe Trustees Of The 'E. J. W. Gibb Memorial, Oxford 1937, 108, (İng. trc. V. Minorsky), 109; Shams Ad-Dins Kamal Ad-Din, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, Uzbek Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni, Taşkent 1996, 260; Emel Esin, "Tohâristan

1.2.TOHÂRİSTAN BÖLGESİNİN GENEL SINIRLARI

Tohârîstan coğrafyası, tarihî süreç içerisinde farklı boyların, kavimlerin ve milletlerin ilgisini çekmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, bölgenin iklimidir. Tohârîstan kaynaklarda iklimi güzel ve yaşamaya elverişli bir yer olarak geçer. Chavannes, bölgenin ikliminin daima sıcak ve güzel olduğunu vurgular. Anonim Hudûd al-‘Âlem; Tohârîstan’ı dağlık ve güzel bir yer diye tanımlar. Hsüan Tsang, bölgenin ikliminin her mevsim güzel ve sıcak olduğundan bahseder. On Yuan Chwang; iklimin çok sıcak, kış mevsiminin sonunda ve ilkbaharın başında burada sürekli yağmur yağdığını ve Tohârîstan’da sıcaklığın nadiren sıfır derecenin altına düştüğünü zikretmektedir. Kaynakların çoğunda bu coğrafyadan ve bölge şehirlerinden, toprakları bereketli, iklimi güzel ve mamur bir yer diye söz edilir.³⁹ İşte bütün bu faktörler ve Ceyhun Nehri ile sulanan çok geniş meralara sahip olması; Tohârîstan’ı, geçimlerini hayvancılıkla idame ettiren Kâbilelerin gözünde ilgi odağı yapmıştır. Öte yandan Himalaya Dağları’nın batı tarafındaki uzantısı olan tepeler ve Hindikuş Dağları bu mntıkayı çevreleyerek emniyetli bir hâle getirmiştir. Tohârîstan coğrafyasının bahsettiğimiz bu hususiyetleri sayesinde burada kurulan medeniyetler, devletler oldukça uzun ömürlü olmuştur.⁴⁰ Tohârîstan, bulunduğu konum itibari ile bölge için stratejik bir önem teşkil etmektedir. Bölge, tarihî ticaret yollarının merkezindedir veya bu yolların geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır.⁴¹ Bu yüzden Tohârîstan, ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı meşhur bir yöredir. Özellikle pamuk tarımı ve ticareti sayesinde bölgenin şöhreti artmıştı. Nitekim Ebû Hâmid Garnati’nin anlattığı meşhur kumaşlar bu yöreye aittir.⁴² Bunların dışında

Yabgu’ları, Türk-Şahi’ler, Şul’(Çöl) Türkleri Devletleri”, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü, *Tarihte Türk Devletleri I*, (205-223), Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1987, 205; Hüseyin Salman, ”Tohârîstan”, *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 214.

³⁹ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 108; Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 102; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 215; Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü’t-Taksim)*, (Çev.: D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, Ankara 2015, 312-313; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, 339-340; İstahrî, *Mesâlikü’l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev.: Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2015, 237, 238, 239.

⁴⁰ Salman, ”Tohârîstan”, 214.

⁴¹ Kârîd-ı Âm’in yakının da Bistam b. Sevre b. Amir’in, sahibi olduğu bölgeler vardır. Ebi’l-Abbas Abdullah b. Tahir’e Horasan ve ona bağlı olan yerlerin H. 211 ve H. 212 senelerinin haraçlarını toplama görevi verildi. Bu bölgeler için de Tohârîstan da bulunmaktadır. Bu haraç miktarlarından, Tohârîstan coğrafyasının ticari zenginliği ve bölgedeki ekonomik canlılığı bölge şehirlerinin, haraç miktarlarında net bir şekilde görülmektedir. *Bk.* İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 36-42.

⁴² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev.: A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, 574.

Tohâristan bölgesinde hayvancılık da gelişmişti. Meşhur atlar, keçiler, koyunlar, yörede yapılan kıymetli çömlekler bu coğrafyanın cazibesini ve ekonomik refahını artırmıştır.⁴³ Ayrıca verimli toprakların bulunması sonucunda Tohâristan'da çok çeşitli tahıllar ve meyveler üretilir.⁴⁴

Tohâristan'ın coğrafi konumuna gelince, her ne kadar bazı kaynaklarda Tohâristan, Ceyhun Nehri (Amuderya)'nın yukarı mecrasının sağ ve sol kısmında bulunan ve Belh'e kadar yayılan bütün dağlık mntıkları da içine alan çok geniş coğrafi bir bölge olarak zikredilse bile⁴⁵ gerçekte Miladi VII ve VIII. asırlarda, bölgenin Araplar tarafından istilası döneminde Tohâristan'ın sınırları Arap coğrafyacılar tarafından genel anlamda Amuderya'nın güneyi ve Belh'in doğu tarafları olarak kabul edilmektedir.⁴⁶ Bölgenin sınırlarını daha ayrıntılı açıklayacak olursak İslamiyet'in ilk dönemlerinde Tohâristan bölgesi kapsamlı manada; Belh'in doğusunda ve Bedeşân'ın⁴⁷ batısında Ceyhun'un (Amuderya) Nehri'nin güneyinde ve Hindukuş Dağları'nın kuzeyinde bulunmaktadır.⁴⁸ Tohâristan, Ceyhun Nehri'nin Demir kapıdan Hindukuş geçitlerinin, hatta Sind'e kadar uzanan ve nehrin iki yakasında olan yerleri de içine alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı olmuştur.⁴⁹ Fakat burası Ceyhun Nehri'nin Sind'e kadar uzanan bütün eyaletlerini de içine aldığı için adeta sınırları bir devlet kadar genişti. Asıl Tohâristan'a birinci yahut Aşağı Tohâristan denilirdi. Ceyhun nehrinin yukarı mecrasında olan dağlık vilayetlere ise Yukarı Tohâristan denilmekte idi.⁵⁰ Bölge hakkındaki en eski bilgiler seyyahların

⁴³ LE Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 426; S. G. Agacanov, Oğuzlar, (Çev. : Ekber N. Necef/ Ahmet Annaberdiev), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, 135; Agacanov, *Oğuzlar*, 135; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 212; Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997, 160.

⁴⁴ Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 108.

⁴⁵ W. Barthold, "Tohâristan", 394-395; Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004, 74-75.

⁴⁶ Bartold, *Tezkire-yi Coğrâfyây-i Târihî-yi İrân*, (Tercüme Hamza Serdâdver), Tahran 1358 hş., 64.

⁴⁷ Bedeşân'ı Tohâristan'a dâhil edip buranın Tohâristan'ın önemli şehirlerinden bir tanesi olduğunu zikretmektedir. Bk. Zekeriya b. Muhammed Kazvîni, *Âsar-ı el-Bilâd ve Ahbâr-i el- Ebâd*, (Tercüme Mîrzâ Cihângîr-i Kâçâr) Tahran 1373 hş., 366.

⁴⁸ Bartold, *Tezkire-yi Coğrâfyây-i Târihî-yi İrân*, 64 aynı müellif; "Tohâristan", *İ.A.*, 394-395; İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim, *Mesâlik ve Memâlik*, Neşr. İreç Afşâr, İntişarat-i İmî ve Ferhengî, Tahran 1368 hş., 216-217; Strange, 426-427; Bosworth, "Tukharistan", 600, 601; Salman, "Tohâristân", 214;

⁴⁹ Emel Esin, Tabarı's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century Central Asian Art, *CAJ*, XVII, nu, 2-4, 1973, 131.

⁵⁰ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 41; Salman, "Tohâristan", 214; E. Bosworth, "Tukharistan", 600- 601, 602; Strange, 426-427; Barthold, "Tohâristan", *İ.A.*, 394-395; Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 75.

bilgileridir. İlk bilgi, “Tohâristan” adı geçmeksizin M.Ö.138’de Fergana’ya seyahat etmiş olan Zhang Qian (Chang Ch’ien)’e aittir. İkinci seyyah, Hsüan Tsang’dır. Çin kaynaklarında ilk olarak Tu-ho-lu yani Tohâristan olarak Hsüan Tsang tarafından kullanılmıştır.⁵¹ Barthold’a göre, Hsüan Tsang’da Çincesi Po-t’o-tcoang-na yazılıp, Pat-tok-ts’ong-na olarak seslendirilen, Tangşu (Tang tarihi)’da Pa-t’o-şan olarak geçen kelime, Tu-ho-lo olarak transkrip edilen “Tohâristan”dır.⁵²

Dönem sınırları hakkında, *Hsüan Tsang Seyahatnamesi* önemli bilgiler içermektedir. Eserin Orta Asya bölgesine yer veren birinci ve on ikinci bölümünde Tohâristan şehirleri ve coğrafyası ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Burada geçen bilgilere göre Tohâristan, kuzeyden güneye doğru 1’000 Li/ley (yaklaşık olarak 500 km) doğudan batıya doğru ise 3’000 Li/leylik (yaklaşık olarak 1’500 km) bir yüzölçümüne sahiptir. Doğusu Ts’ung Dağı’na dayanır. Batısı ise Po-la-ssu (Sâsâni) Devleti sınırlarına kadar uzanır. Güneyi Büyük Hsüeh-shan’a dayanır, Kuzeyi ise T’ieh-men (Demir Kapı) Geçidi’ne dayanır. Fu-ch’u (Amuderya) Nehri ise Tohâristan’ın merkezi kısmından geçerek batı yönünde akmaktadır.⁵³ Hsüan Tsang seyahatnamesinde Tohâristan yirmi dokuz idari birime bölünmüştür. Eserin birinci bölümünde Tacikistan’ın batısı ve Afganistan’ın kuzeydoğusu yani Amuderya’nın iki kıyısında bulunan onaltı yerleşim birimini zikretmiştir. Amuderya’nın kuzey sınırında bulunan Termiz, Çağanian, Karun, Şuman, Kuvayana, Kottal, Kuttalan ve Kumici ile Amuderya’nın güney kıyısında bulunan Bağlan, Rûi-Samangân, Kulm, Belh, Zumathan, Cûzgân, Talakan ve Gaz şehirlerine yer vermiştir.⁵⁴ Tohâristan coğrafyası Hsüan Tsang Seyahatnamesi’nde Aşağı ve Yukarı Tohâristan diye anlatılmaktadır. Hsüan Tsang Belh’in doğusu ile Amuderya’nın güneyini kapsayan bölgeyi Yukarı Tohâristan; buranın doğusunda kalan

⁵¹ Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Librairie d’Amérique et d’Orient Adrien Maisonneuve, Paris 1903, 105; Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37; Zahide Ay, *Nasır-ı Hüsrev ve Sonrasında Bedeşan İsmailileri (10-15. Yüzyıllar)*, İstanbul 2013, 2.

⁵² Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37-38; W. Barthold, “Badakhshan”, *EI2*, Netherlands 2000, I, 851-852; Mehmet Saray “Bedeşan”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 291-292.

⁵³ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37; Erkin Ekrem, *Hsüan-tsang Seyahatnamesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, 138-139; Mustafa Koç, “Gök-Türkler Devri”, Kürşat Yıldırım (Yay. Haz), *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, (ss.137-188), Ötügen Yayınları, İstanbul 2013, 176; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 61.

⁵⁴ Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, 107, 108; Ekrem, *Hsüan-tsang Seyahatnamesi*, 138-139.

coğrafyayı da Aşağı Tohâristan diye adlandırmaktadır.⁵⁵ Hsüan Tsang'ın bu şekilde Tohâristan'ı memleketini ikiye ayırmasının İslam kaynaklarındaki aşağı ve yukarı Tohâristan ayrımı ile ilişkisi olup olmadığı net bir şekilde bilinmemektedir. Fakat İslami dönem tarih ve coğrafya kaynakları da Tohâristan'ı aşağı ve yukarı olarak iki kısım olarak anlatmıştır. Her birinin yeri de açıkça belirtilmiştir.⁵⁶ Dolayısıyla Tohâristan'ın iki ayrı bölge şeklinde anlatılmasının nedeninin ise Hsüan-tsnag Seyahatnamesi olma ihtimali yüksektir. İbn Hurdazbih'e göre, Yukarı Tohâristan bölgelerinin Doğu'su Belh'i, Güneyi ise Ceyhun'u kapsamaktadır.

Tohâristan bölgesi hakkında Müslüman ve gayrimüslim coğrafyacıların eserlerinde ve diğer birçok kaynakta bahsedilmiştir. Ancak bütün bu eserler arasında ülke sınırları konusunda bir fikir birliği sağlanamamıştır.⁵⁷ Bunun temel sebebi, Tohârlar'ın kökeni ve kimlikleri ile ilgilenenlerin sayısının fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Tohâristan

⁵⁵ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37-38; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 138-139; Barthold, "Tohâristan", 394-395; Mehmet Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996, 33.

⁵⁶ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 426-427.

⁵⁷ Ortaçağ İslam kaynaklarında Tohâristan anlayışı ve İhtiva ettiği yerler hakkında ve farklı kaynaklardaki farklı görüşler için bk. Bartold 1, 1963, 116-118; Le Strange, 1966, 426-428; Staviskiy 1977, 34-35; Uighur, *The Original Home of the Tukharians*, Karachi, 6-9, (kıs. Uighur 1965). Bartold'a göre "Tocharların ülkesi" anlamındaki Tohâristan, Belh ile Bedeşan arasında bulunuyordu ve Amuderya'nın her iki kıyısındaki Belh'e bağlı bütün bölgeleri ihtiva edecek, şekilde çok geniş bir anlamda kullanılıyordu. Yukarı ve Aşağı Tohâristan şeklinde ikiye ayrılan Tohâristan kısımlarını Le Strange şu şekilde tespit ediyor: Belh'in doğusunda ve Oxus boyundaki bölgeler Yukarı Tohâristan; Bedeşan sınırları üzerinde ve epey güney doğuda bulunan bölgeler ise Aşağı Tohâristan'ı teşkil ediyordu. (Le Strange 1966, 427). Fakat bu ifadede bir yanlışlık ve çelişkiler olduğu muhakkaktır. Nitekim Barthold şöyle diyor: "Tohâristan asıl anlamı olarak "İlk" veya "Aşağı" diye isimlendiriliyordu; Amuderya'nın yukarı akıntısı boyundaki dağlık bölgeler, Yukarı Tohâristan terkiimine giriyordu." (Barthold I, 1963, 118. dn. 3), Bizce Bartold'un görüşü daha doğrudur; Minorsky de, ilim adamları arasında "Tohâristan anlayışı konusundaki farklı görüşlere dikkati çekerek İslâm müelliflerinin, Aşağı(batı) Tohâristan ve Yukarı (doğu),Tohâristan arasında genellikle ayırım yaptıklarını; Yâkût b. Abdullah el-Hamevi'nin, Aşağı Tohâristan'ı Yukarı Tohâristan'ın doğusuna yerleştirmede açıkça yanlış olduğunu kaydediyor. Ancak Minorsky, Oxus kuzeyinde uzanan bazı bölgelerin de Tohâristan'a katılması ile ilgili olarak şu farklı görüşü ortaya koyuyor: "Fakat genellikle sadece, Belh'in doğusundaki ve Oxus'un güneyindeki bölge Tohâristan olarak anlaşılır." Hudûd al-Âlam, 1970, 337.) Yakut'un eserindeki bu yanlış anlayış ve Aşağı ve Yukarı Tohâristan hakkında bk. Marquart 1901, 229. El Biruni, Tohâristân'ın başkenti olarak Velvâlic/Vervâlic/ Vervâliz ismini veriyor: X. yüzyıl eseri Hudûd al-Âlem de Velvâlic, Tohâristan'ın başkenti/kasabası ve gelişmiş bir şehri olup, çok sayıda özellikleri ve akarsuları, hoş sohbet halkı olan bir yer olarak tasvir ediliyor. Hudûd al-Âlem 1970, 109, dn. 73. İslâm kaynaklarında Vervâlîz, Velvâlic, El-Vâlice, Tabakât-ı Nâşirî'de ise Velh/Veic şeklinde geçen bu isimlerin ayniyeti ve iştikakı hakkında bk. Marquart 1901, 84 vd.; Markwart 1938, 44-45. İslâm kaynaklarına göre Hulm'dan iki günlük mesafedeki bu yer, Markwart tarafından Kunduz ile aynıleştiriliyor. (Marquart 1901, 237 ve Markwart 1938, 44: "Vervâlîz, bugünkü Kunduz yakınında aranmalıdır". "Velvâlic Tohâristân'ın başkentidir; bu, eski devirlerin el-Hayâtile Krallığı (Heftalit) idi/bk. Markvart 1938, 45 ve dn. 3. Le Strange de bu isimde hiçbir şehir mevcut olmadığını Yakut'un da fazla teferruat veremediğini zikrederek en yakın yerin Kunduz olduğunu belirtiyor. (Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge at the University Press, Cambridge, 1905, 428) Minorsky de, Velvâlic'in Kunduz'a tekâbüle ettiği görüşündedir, bk. Hudûd al-Âlem 1970, 340. dn.73; Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, 32-33.

Orta Asya ile uzaktan veya yakından ilgilenen hemen herkesin ilgisini çekmiştir.⁵⁸ Bölge Orta Asya tarihi ile ilgilenen ünlü doğu bilimciler; C. E. Bosworth, V. Barthold, V. Tomashec, Le Strange, V. Minorsky, W. Marwart gibi bilim adamları tarafından sınırlı olarak ele alınmış dolayısıyla teferruatlı bilgi verilmemiştir. Bu da bölge ile ilgili bilgi eksikliğine bilgilerin farklı ve yanlış bir şekilde verilmesine neden olmuştur. Tohâristan toprakları günümüzde Afganistan'ın Kuzey'ini, Türkmenistan'ın doğusunu, Tacikistan ve Özbekistan'ın da güneyini kapsamaktadır. Tohâristan adı bugün Afganistan'ın kuzeyinde Tohâr ismiyle zikredilen ve merkezi Talukan (Talekan) olan bir şehir olarak hâlen daha varlığını sürdürmektedir. Tohâr şehrinin büyük bir bölümü tarihi Tohâristan topraklarından oluşmaktadır. Şimdiki Tohâr vilayeti yaklaşık olarak 12.333 km²'lik bir alanı kaplamaktadır ve 2012 yılındaki nüfus sayımına göre nüfusu 933.700 kişidir. Doğu ve güneydoğudan Bedehşan vilayeti, batıdan Kundûz vilayeti, güneyden Kapisa ve kuzeyden de Tacikistan ile çevrilidir.⁵⁹

1.3.TOHÂRİSTAN'IN HİDROGRAFİK YAPISI

1.3.1. Ceyhun/Amuderya Nehri

Nehir Vakhan topraklarından ortaya çıkar ve Huttel, Tohâristan, Belh, Çağaniyan Horasan ve Maveraünnehir'e doğru Bolor ve Saknan arazileri arasında bulunan sınırı izler. En son olarak Hârezm hudutlarına iner ve Hârezm Denizi'ne (Aral'a) dökülür. Nehrin uzunluğu 2449-2540 km'dir.⁶⁰ Bazı kaynaklar da Ceyhun nehrinin kaynağı Tohâristan bölgesi olarak geçmektedir. Tohâristan dağlarından doğup, Belh şehrinden geçen nehir, Ceyhun nehri kaynağından çıktıktan sonra genişleyerek ve büyüyerek yoluna devam eder. Altı nehir Ceyhun'a katılır. Hulbuk, sonra Berbân, sonra Fârger, bir sonraki Andicerâğ, daha sonra Vaşhâb. Bunlar içerisinde en derin olan Vaşhâb nehridir. Daha sonra Kubadiyan nehri de Ceyhun'a katılır: Bir süre sonra Saganiyân'ın nehirleri de katılır. Tüm bu nehirler Ceyhun'un Haytal tarafından gelmektedirler. Bütün bu nehirlerin Ceyhun'a katılmasından sonra nehir adeta bir göl gibi genişler. Geçtiği güzergâh boyunca

⁵⁸ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2015, I, 135.

⁵⁹ Ali Kerim Hemdâni, "Tohâristân", 3; [https://tr.wikipedia.org/wiki/Tahar,\(14.09.2017/11:45\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Tahar,(14.09.2017/11:45))

⁶⁰ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 71; Şihabettin b. Fazullah El-Ömeri, *Mesâlikü'l Ebsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (Çev. ; D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, 85; B. Spuler, "Âmû Daryâ", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, I, 454.

birçok şehri ve bölgeyi sular ve hayat verir.⁶¹ Orta Asya'nın en büyük nehrinden birisi olan Amuderya'yı farklı ulusların ayrı ayrı adlarla zikrettikleri görülmektedir. Örneğin; Çinliler Wu-hu, İranlılar Behroz, Araplar Nahr-i Balh, Türkler ise "ırmak" manasına gelen Ögüz (Anadolu'daki "öz" sözcüğünü) ismini atfetmişlerdir, Grek ve Latin müellifleri de bu son adı köken bilimi ile Oxus'a ("boğa", Türkçe'de öküz) dönüştürmüşlerdir. Sâsâniler zamanın da İranlılar nehre Veh-rod veya Beh-rod adını vermişlerdir. Hâlen kullanılmakta olan Amuderya adı, şimdiki Çarçuy kasabasının eski ismi olan Amül ve Amu-ya-ya nisbetle Ab-i Amuya, Deryâ-î Amuya, Türkçesi olan Amul deryası yahut Amuderya'sı tabirlerinden gelmektedir. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren Ceyhun nehrinin sularıyla sulanan bu verimli topraklar birçok milletin kavmin ilgisini çekmiştir. Bölgedeki yerleşimler yaklaşık olarak milattan önce bin yıllarından itibaren başlamış, Ceyhun vadisine Hint-Ârî ve Türk soyundan gelen topluluklar yerleşmiş ve buralarda değişik medeniyet merkezleri tesis edilmiştir. Amuderya, çoğunlukla kuzeyinde Türkler, güneyinde Hint-Ârî kavimler kalmak üzere aralarında hudut olarak kabul edilmiştir.⁶² Amuderya, sınır belirleme özelliğini sonraki senelerde yine sürdürmüştür. Öyleki İran ile Turan devletleri arasındaki antlaşmalarda nehir genellikle karşılıklı etki alanlarının sınırı olarak kabul edilmiştir.⁶³

1.3.2. Rûd Darğâm Nehri

Tohâristan sınırlarından gelen iki tane ırmak daha vardır. Heybetli olanına Rûdh-ı Darğâm denir. Bu nehir adını tam olarak bilmediğimiz fakat kaynaklarda geçen bir ırmakla birleşir, Vervâlîz ve Hulm toprakları arasından geçtikten sonra ikisi beraber Amuderya'ya akar.⁶⁴

⁶¹ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 43; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 61; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 149.

⁶² Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, III, 98; Zeki Velidi Togan, "Amu-Derya", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1966, I, 419; Spuler, "Âmû Daryâ", 454.

⁶³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 68; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 433; Hamilton Alexander Roskeen GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (Çev.:Hasan Kurt), Çağlar Yayınları, Ankara 2005, 15.

⁶⁴ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 71, 72.

1.3.3. Faryab Nehri

Diğer önemli bir nehir, Faryab/Farvâb nehridir. Farvâb, Pârs'tan çıkar. Daha doğu yönünde Istahr'a ulaştıktan sonra doğrultusunu değiştirir ve Istahr topraklarının doğusundaki Pârs coğrafyasının en temiz ve en güzel suyu diye gösterilen Kur Irmağı'na dökülür.⁶⁵

1.3.4. Belh Nehri

Tohâristan sınırlarındaki Bamyân'dan doğan, Madr ve Ribât-ı Kervân sınırlarının kenarından geçen ve Belh şehrine ulaşan Belh nehridir. Bu nehrin suyunun tamamı Belh şehrinde tarım işlerinde kullanılır.⁶⁶

1.3.5. Kunduz Nehri

Kunduz nehri Ceyhun'un Afganistan'daki sol ana nehir kıyısından bir tanesidir. Hindikuş'un orta bölgesinde Bamyân'ın ana havzalarındandır. Yaklaşık olarak 300 mil/480 km uzunluğundadır.⁶⁷

1.3.6. Çağân Rûd Nehri

Bölgedeki diğer bir nehir Çağân Rûd Nehri'dir. Çağâniyan'dan çıkar ve Tirmiz yakınlarından Ceyhun'a dökülür.⁶⁸

1.3.7. Vahşab/Wahş Nehri

Wahş Nehri, Orta Asya'da Ceyhun Irmağı'nın kanadı konumunda olan sudur. Uzunluğu 786 km olan ırmak, Kırgızistan topraklarından doğarak Tacikistan'a taraf akar.

⁶⁵ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 74.

⁶⁶ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 73.

⁶⁷ C. E. Bosworth, "Kunduz", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, V, 388.

⁶⁸ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 71.

Afganistan topraklarına ulaştığı zaman Ceyhun (Amuderya) nehrine katılır. Ceyhun'un önemli kaynakları arasında olup farklı bir nehir konumundadır.⁶⁹

1.3.8. Merv Nehri

Garcistan hududundan ortaya çıkan Merv Irmağı, Cüzcanan'ı Gur'dan bölüp ayırır. Basın'ı geçerek, vadinin tam ortasından ilerleyerek Marudh, Diz-i Hinaf, Logar, Barakdiz ve Girang istikametinden Merv'e ulaşır. Bu bölgedeki verimli toprakların sulama işlerinde kullanılır.⁷⁰

1.4.TOHÂRİSTAN BÖLGESİNDEKİ DAĞLAR

Himalayaların batı kolu olan tepeler ile Hindikuş Dağları, bölgenin etrafını sarıp oldukça güvenli hâle getirmiştir. Tohâristan coğrafyasının sahip olduğu bu nitelik sayesinde bu topraklar da yaşayan milletler ve devletlerin hayatları oldukça uzun sürmüştür. Ayrıca buradaki dağlarda bol miktarda altın, gümüş madeni bulunmaktadır.⁷¹ Bölgedeki dağlar arasında eski adı Sağaniyan veya Tohâristan dağları olan Karadağ dağları yer alır. Bölgenin en önemli akarsuyu olan Ceyhun (Amuderya), Tohâristan dağlarından doğup coğrafyaya hayat vermektedir.⁷²

1.5.TOHÂRİSTAN COĞRAFYASINDAKİ ÖNEMLİ MERKEZLER

Tohâristan'ın önemli şehirleri şunlardır; Yukarı (Kuzey) Tohâristan şehirleri, Tâlekân, Tirmiz, Çağâniyan (Sagâniyan), Huttal (Huttalân), Vervâliz (Velvalic), Simincan, Bağlan, Âharûn (Hârûn), Sekelkend (Çiğilkend), Şuknân, Kunduz, Râven, Faryab, Vaşh/Vakhs, Kubadiyan, Şuman/Shugnan, Vakhan'dır. Aşağı (Güney) Tohâristan şehirleri ise, Bamyân, Anderâb (Enderâb), Hulm, Cüzcan, Ârhen (Erhen),

⁶⁹ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 71; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 439; C.E. Bosworth, "Wakhs", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, XI, 100-101

⁷⁰ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 73.

⁷¹ Salman, "Tohâristan", 214.

⁷² Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 27.

Hâst, Sekimeşt (İskimist), Saray-ı Âsım, Garcistan, Güzganın'dır.⁷³ Tâlekân Tohâristan'ın başkenti, aynı zamanda da buranın en büyük şehri sayılmaktadır.

1.5.1. Yukarı (Kuzey) Tohâristan

1.5.1.1-Tâlekân

Tâlekân günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde ve Türkmenistan sınırında bulunmaktadır. 36° 42' Kuzey enlemi ile 69° 32' doğu boylamı arasında yer almaktadır.⁷⁴ Tohâristan bölgesinin başkenti olan Tâlekân⁷⁵ طاقان veya Tâyekân طاقان Belh ile Merv el-Rûd arasında üç günlük bir mesafededir. Şehir ortaçağ Arap ve Fars kaynaklarında el-Tâyekân الطاقان , el-Tâlekân الطاقان, Tâyakân طاقان Taliqan طاقان şeklinde zikredilmektedir. Burası Tohârîstân'ın en önemli ve en büyük şehri olup, adını günümüzde de korumuştur. Bu şehir Belh'in üçte biri kadar büyüklüğe sahiptir.⁷⁶ Deylem'deki Tâlekân'dan başka Horasan'da da iki farklı Tâlekân ismiyle zikredilen yer bulunmaktaydı.⁷⁷ Bunlardan biri bugün Afganistan'da Şencelek-i Kayser adıyla bilinir. Diğeri ise Tohâristan ve Huttalan sınırları arasında olup günümüzde Talekan ismini muhafaza etmiştir.⁷⁸ Tâlekân ismini taşıyan diğeri ise Deylem'in bir şehri olup, Kazvin ve Abhar arasında olup, birçok köyü içine alan aynı addaki bir idarî bölgenin merkezidir. Burası meşhur vezîr Şâhib İsmâ'il b.'Abbâd'ın vatanı olup, bu zâtın babası,

⁷³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 339; Ebûl Fidâ, *Takvîmu'l Buldân*, (Tercüme Abdulmuhammed Âyetî) Tahran 1349 hş., 545, Krş. Türkçe Tercüme, Ebûl Fidâ, *Ebû'l-Fida Coğrafyası (Takvîmu'l Buldân)*, 365; İstahri, *Mesâlikü'l-Memalik*, 236, 237; Bosworth, "Tukharistan", *EI2*, 601; Salman, "Tohâristan", 214.

⁷⁴ A. Layış, "Tâlakân", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 158.

⁷⁵ Rivayete göre; Bâtînîlerin ele geçirdiği diğeri bir kale de Kazvîn yöresinde bulunan Alamut idi. Rivayete göre, Deylem hükümdarlarından biri ava çok düşküdü. Bir gün bir kartal uçurup peşinden gitti, kartalın bu kalenin inşa edileceği yere konduğunu gördü. Burayı müstahkem bir mevzi buldu ve üzerinde bir kale yapılmasını emretti, kaleye de "Aluhmût" adını verdi ki, Deylem lisanında kartal eğitimi (talimu'l-ukâb) manasındadır. Bundan dolayı buraya ve civarına "Tâlekân" denir. Bk. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl fi't-Târîh.*, (Türkçe Trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, VIII, 442-443. Tâlekân, ismi ile ilgili olarak El-Ömeri; Deylem hükümdarlarından biri bir suçluyu cezalandırmak için avlanmaya göndermiş, adam Alamut'un bulunduğu yerin müstahkem bir mevki olduğunu görünce oraya bir kale yapmış ve "İlah-ı Ramut" adını vermiş. Bunun Deylem dilindeki anlamı "Cezanın infazı" demekmiş. Bu yüzden buraya ve ona komşu olan bölgeye Talekan denir. Bk. Şihabettin b. Fazullah El-Ömeri, *Mesâlikü'l Ebsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, 236.

⁷⁶ Fîrdevsî, I, 1066; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70; Nâsr-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev.: Abdülvehhab Tarzi), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, 155.

⁷⁷ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 312; Nâsr-ı Hüsrev, *Sefername*, 155; CL. Huart, "Tâlekân", *İ.A. MEB*, İstanbul 1966, XI, 694.

⁷⁸ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 47; CL. Huart, "Tâlekân", 694; Layış, "Tâlakân", 157.

Tâlakâni nisbesini taşımakta idi. Buranın ahâlisi, İsmâ'ili'lerin rafiziliğine sapmakla itham edilmişlerdi.

Dağların eteğinde ovalık alanda kurulmuş olan bir yerleşim yeridir. Şehir büyük ve önemli bir pazara sahiptir. Ceyhun'un kollarından Huttal-âb ve Bârab Tâlekân'ın son derece güzel manzarası olan nehirleridir. Şehir iki büyük dağın arasında, cuma günleri halkın bir araya geldiği geniş bir camisi bulunan ve "Talekaniyye" kumaşının dokunduğu bir yerdir. Tâlekân yakınında, Karah-Rüd ve Bûh-Rüd adındaki iki ırmağın menbaları ile Saf id-Rüd'un bir kolu olan Şâh-Rud Nehri'nin iki kaynağından biri bulunur.⁷⁹ Yakubî, Ülkeler Kitabı isimli eserin de Serahs şehrinden Tâlekân'a dört merhalelik⁸⁰ bir yol olduğunu belirtmektedir. Tâlekân-Fâriyâb arası mesafe dört merhaledir. Fariyab eski bir şehirdir ve bölgede bulunan önemli şehirlere yakın mesafededir. Burada bulunan ikinci şehir yerleşimi ise Yahudan'dır. Burada Fariyab valisi oturmaktadır.⁸¹

Arap coğrafyacılarına göre Tâlekân adı, Batı Asya'da birkaç şehre veya bölgeye atfedilmiştir.⁸² İstahrî X. yüzyılda Tâlekân'ın, Kazvin'in Elbruz Dağları'nın üstünde⁸³ ve Deylem'in yakınlarında küçük bir şehir olduğunu belirtir.⁸⁴ Hamdullah el-Müstevfî'nin kaleme aldığı bu coğrafya hakkındaki eseri "Nuzhetü'l-Kulûb"da, Tâlekân'ın Tohâristan'ın bir vilayeti olduğu ve dördüncü iklimde bulunduğu bildirilmektedir.⁸⁵ İstahrî'nin coğrafya eserinde anlatılan bir diğer Tâlekân, Belh'in doğusunda, Bedahşan yakınlarında Tohâristân'ın merkezi olarak kabul edilmektedir⁸⁶. IX ve X. asırlardaki Arap coğrafyacıları Merv el-Rud (şimdi Meruçak)'a tabi Taliğân ile bir Tohâristan şehri olan Tayiğân (Taykan) arasında bir ayırım yapmaktadır. Birunî'nin Belh ve Tohâristan haritasında Taliğân, Belh'in batısında ve Merv el-Rud ile Belh'in doğusundaki Tayiğân arasında görülmektedir. XI. yüzyıl coğrafyacıları Tohâristan'da Belh'in doğusunda ve yine Horasanda Belh'in batısında bir Talikan şehrinden

⁷⁹ Nâsr-ı Hüsrev, *Sefername*, 155; CL. Huart, "Tâlekân", 694-695.

⁸⁰ Bir yolcunun orta bir yürüyüş ile bir günde gidebileceği mesafe için kullanılan bir tabir olup konak ya da menzil de denir. Sekiz saate tekabül ettiği kabul edilmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 481.

⁸¹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. : Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2002, 68.

⁸² Yıldırım, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 405.

⁸³ İran ile Hindistan arasındaki yükselen büyük dağ olarak tanımlanır. Esasında Elburz tek bir dağ değil dağlar silsilesinin adıdır. Hazar Denizi'nin güney kıyıları ve İran'ın kuzeyi boyunca uzanan bu dağlar, İran'ın en büyük dağlarını oluşturur. Dağ İran mitolojisinin de önemli bir yere sahiptir. Fırdevsî, *Şahnâme*, 1047.

⁸⁴ İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim, *Mesâlik ve Memâlik*, (Neşr. İreç Afşâr), İntişârat-i İmî ve Ferhengî, Tahran 1368 hş., 168.

⁸⁵ Hamdullâh Mustevfî-i Kazvînî, *Nuzhetü'l Kulûb*, (Neşr. Guy Lestrang), Tahran 1389 hş., 156.

⁸⁶ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 213.

bahsetmektedir. Batı Asyadaki Moğol istilasını anlatan İran kaynaklarında Tâlekân iki ayrı şehir veya bölge olarak geçmektedir. Tâlekân bölgesinin birisi, Hülagü'nün Elburz Dağlarında 1256'daki seferinde Tâlekân adlı başka bir yer de Cengiz'in Hârezmşahlar'ın güneydoğu bölgesindeki toprakları ele geçirdiği zaman zikredilmektedir.⁸⁷ Reşidüddin dağlık Tâlekân bölgesindeki Nusretkuh kalesinin uzun süren mücadelelerden sonra Cengiz Han tarafından 1221'de alındığını bildirmektedir.⁸⁸ Bunun yanında Fars tarihçiler bu Tâlekân'ın Belh'in doğusunda mı yoksa batısında mı olduğunu tam olarak söylemezler. Tâlekân şehrini Tohâristan'daki Kunduz'un doğusuna yerleştirirler. Çin ortaçağ kaynaklarında ve haritalarında, Müslüman coğrafyacıları onaylayıcı bilgiler bulunmaktadır. Tâlekân (T'a-li-gan) Belh ile Merv arasındaki bölgede konumlandırılmıştır. M. Polo ise Belh'ten doğuya doğru on iki gün gittikten sonra Taican denilen bir yere geldiğini belirtmiştir.⁸⁹ *Hsüan-tsnag Seyahatnamesinde* (630) batıda Po-la-sz (İran) ile komşu olan Ta-la-kien adlı bir yerden bahsetmektedir. Burası kesinlikle, Arap coğrafyacıların bahsettiği Horasan'daki Tâlekân'dır. Hsüan-tsnag; Ta-la-cihen (Ta-la-kien-Tâlekân) memleketinin doğu-batı yönü beş yüz Li, kuzey-güney yönü ise elli veya atmış Li uzunluğundadır. Başkentinin çevresi on Li genişliktedir. Batısı Po-la-ssu (Sâsâni) memleketinin sınırına kadar uzanmaktadır. Fu-he (Belh) memleketi sınırlarından güneye doğru yüz Li (elli km) yürüdükten sonra Chieh-chih (Tâlekân) memleketi topraklarına ulaşılır.⁹⁰ Tâlekân iki büyük dağ arasında olup iki büyük mescidi vardı. Yörede yetiştirilen Tâlekân keçileri meşhurdur. Tâlekân Faryab arası dört menzil⁹¹uzaklıktadır. Tâlekân toprakları çok verimlidir, bölgede bol miktarda zeytin

⁸⁷ Reşidü'd-Din Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih* (İlhanlılar Kısım), (Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelehani), 23-34.

⁸⁸ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 463.

⁸⁹ Layış, "Tâlakân", 158; Yıldırım, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 406.

⁹⁰ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 48.

⁹¹Menzil; Kervanların ve posta tatarlarının indikleri ve at değiştirdikleri yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve han yerinde kullanılan bir tabirdir. Sefer halinde bulunan askerin yiyeceklerini temin ve tedarik etmek ve bedeli mukabilinde zahire alınmak üzere menziller teşkil olunur ve bu işler "Menzil emini" adlı memurlar tarafından görülürdü. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, II, 479; Devlet tarafından bir yerin menzil tayin edilebilmesi için normal zamanlarda ulakların sıkıntı çekmemesi ve seri haberleşmeyi önleyecek derecede iki menzil arasının birbirine uzak mesafede bulunması rol oynardı. Ayrıca sefer esnasında ordunun dinlenmesi ve iaşe akışının kolayca yapılabilmesi, menzil noktalarının tespitinde belirleyici olurdu. Konaklama noktaları birbirine eşit uzaklıklarda olmayıp her bir menzil coğrafi şartlara, emniyetin ve menzil ihtiyaçlarının sağlanabileceği yerlere göre değişik mesafelerde kurulmuştu. Menziller, ana ve tali yollar üzerinde haberin çabucak yerine ulaştırılabilmesi için üç saatten yirmi sekiz saate kadar olan mesafelerde tesis edilmiştir. Doğrudan menzil tayin edilmeyen, fakat ulakların uğramak zorunda kaldıkları mahallerde ahalinin ulaşım ihtiyacını karşılamak zorunluluğu vardı. Menziller, başlangıçta eyaletlerin durumu ile serhatlerde elde edilen bilgileri devlet merkezine bildirmek ve hükümetin emirlerini gereken yerlere

yetiştirilir. Zeytin dışında tadı çok güzel narlar da yetişmektedir.⁹² Hudûd al-‘Âlem’de Tâlekân (Talekan)’ın öz yöneticileri tarafından idare edildiği ve Cüzcanan topraklarına yakın hudut bölgesinde yer alan bir şehir olduğu anlatılmaktadır. Burası çok sayıda şarap ve keçe üretiminin yapıldığı ticari ve ekonomik bir merkezdir.⁹³

1.5.1.2.Tirmiz

Özbekistan Cumhuriyeti’nin güneyinde Amuderya ırmağının sağında Afganistan hududuna oldukça yakın bir mesafede yer alır. Tirmiz 37° 15’ Kuzey 67° 15’ Doğu meridyeni üzerinde bulunmaktadır. M.Ö. tarihlerde eski Greko-Baktria memleketinin kuzey tarafında Amuderya ırmağı yakasında küçük bir kale olan Tirmiz bir kayanın üzerine kurulmuştur ve şehir nehir havzasındadır.⁹⁴ Tirmiz şehrine varmak için Belh nehri geçilir. Belh nehri Tirmiz kalesini dövmektedir. Şehrin Büyük İskender tarafından kurulduğu iddia edilir. Tirmiz ismi eski Baktria bölgesi dilinde “su kenarındaki kale, liman” manasında Taramastha olup sonraki tarihlerde giderek Demetrias, Taramata/Tarameta, Tarmid/Tarmiç denilmiş, X. asırdan itibaren Tirmiz (Termiz, Türmiz) adı daha sık biçimde kullanılmıştır.⁹⁵ Ortaçağ kaynaklarda şehir adı Tirmiz ترمز veya el-Tirmiz (el-Termez) الترمز şeklinde geçmektedir. Ünlü Çin seyyahı Hsüan-Tsang da 630 tarihlerinde ziyaret ettiği bu şehrin ismini Ta-mi şeklinde tespit etmiştir ve Tohâristan ile birlikte anıldığını aktarmıştır. Tirmiz’e gelen Hsüan-Tsang, burada 12 manastır ve içinde kutsal emanetlerin saklandığı anıtlar (stupalar), Burkan sanemleri (putlar) ve bin kadar rahip gördüğünü kaydetmiştir. Filhakika, Tirmiz yakınında Zang-tepe’de, VII. asırdan kalma ve manastır hayatı ile ilgili, Orta-Asya Brahmî yazısı ile budistlere ait metinleri ihtiva eden sayfalar olduğu belirtilmektedir.⁹⁶

ulaştırmak için kurulmuştu. Daha sonraları ordunun sefer esnasında iaşesinin temini, özel haberleşmeler, şehirler arasın da irtibatın ve nakliyenin sağlanması gibi amaçlara da yönelmiştir. Detaylı bilgi için, bk. Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 159-160.

⁹² Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 225-226- 423.

⁹³ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 107.

⁹⁴ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 234.

⁹⁵ Abdullah Muhammedcanov, “Tirmiz”, *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 200; Emel Esin, “Tirmiz”, *İA*, XII, 382; W. Barthold, “Tirmid”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 542; Yusuf Ziya Yörükhan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler (İbn Hurdazbih, Ya’kûbi, İbn Rusteh, İbn Fakih el-Hemedani, Kudame b. Cafer, İstahrî, İbn Havkal)*, (Çev.: Yusuf Ziya Yörükhan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 81-239.

⁹⁶ Barthold, “Tirmid”, 542; Esin, “Tirmiz”, 382; Fırdevsî Şahnâme Tirmiz’den “Termiz” diye bahseder. Buranın Belh’in kuzeyinde Amuderya’nın sağ kıyısında bir şehir adı ve çok önemli bir geçitin adı olduğundan bahseder. Bk. Fırdevsî Şahnâme, I, 1067-432-456; Hsüan Tsang Seyahatnamesin’de Tirmiz,

Tirmiz, Buhara'dan ve Semerkand'dan Belh'e giden yol üzerindedir. Semerkand'dan Belh'e ilerlenirken ırmak daima Tirmiz (Termez)'den geçilirdi. Günümüzde Demir Kapı'dan Belh'e giden yolda Ceyhun üzerindeki köprü daha batıda kalmaktadır. Wakhş-ab'ın Nehri dağdan doğduktan sonra Belh sınırı boyunca akıp ve Tarmedh'e varır. Ardından Kılıf'a, Zam'a, Amol'a doğru ilerleyip sonunda Aral Gölü'ne dökülür.⁹⁷ Tirmiz tarihin en eski devirlerinden itibaren önemli bir ticaret ve ulaşım merkezi olmuştur. Özellikle ortaçağlarda Hindistan'a doğru giden tarihî kervan yolları, Tirmiz toprakları üzerindeki güzergâhı kullanarak ilerlemekteydi. Bölge buna ilaveten nehri izleyerek Hârizm memleketinden Aral Gölü'ne taraf geçen ticaret gemileri ve balıkçı kayıklarının önemli bir limanı olmuştur. X. asır coğrafya eserlerinde Tirmiz, şöyle anlatılmaktadır: Bölgenin en önemli hayat damarı olan Ceyhun Irmağı kıyısında çevresi surlarla çevrilmiş, idare binası, pazarı, camisi, büyük çoğunluğu tuğla döşeli olan cadde ve sokaklarıyla temiz, güzel ve gelişmiş bir şehirdir. Yörede üretilen sabunun kalitesi en uzak memleketlerin insanları tarafından bile bilinmekteydi. Şehir, yakın komşuları olan Huttelân ve Çaganiyan'ın ekonomik ve ticari merkezidir. Tirmiz'de birinci sınıf sabun dışında yelpaze, minder, hiltit (kötü kokulu bir bitki), çok güçlü adamların gerebilecekleri yaylar, rahbın (bir nevi peynir) mayası ve balık ticareti yapılmıştır. Bölge canlı bir ticari merkezdi.⁹⁸ X. asırda Tirmiz, Amuderya üzerinde çok önemli bir liman olup burada gemiler yapılarak dışarıya satılırdı.⁹⁹ Tirmiz bölgesinin ticari potansiyelini, bölgedeki "Ribat"¹⁰⁰ sayısı ve görkemi ile de anlayabiliriz. İbn Havkal, Sûrat El-Arz (Yerin

"Ta-mi" ve (Termed), memleketi diye anlatılmaktadır. Buranın doğu-batı yönü altı yüz Li genişliğin de, güney kuzey yönü ise dört yüz Li uzunluğundadır. Başkent'in çevresi yirmi Li dir. "Ta-mi" nin doğu batı yönü geniş, kuzey güney yönü ise kısadır. Ondand fazla tapınak binden fazla rahip vardır. Buradan doğuya doğru ch'ih-e-yen-na memleketine varılır. Bk. Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 39, 40; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 141.

⁹⁷ İstahri, *Mesâlik ve Memâlik*, 234; Barthold, "Tirmid", 542; Kürşat Yıldırım, "Moğol İmparatorluğu Devri", Kürşat Yıldırım (Yay. Haz), *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, (ss.195-419), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 388.

⁹⁸ Minorsky, *Hudûd al-'Âlem 'The Regions Of The World'*, 114; Muhammedcanov, "Tirmiz", 200, Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 253.

⁹⁹ Esin, "Tirmiz", 384.

¹⁰⁰ İlk ribatların ortaya çıkışı askeri amaçlıdır. İslam şehirlerine karşı yapılan saldırı veya yağmalar ribat adı verilen koruma amaçlı yapıların oluşturulmasına sebep olmuştur. İslam tarihin de ilk ribatın Hz. Ömer dönemin de yapıldığı bilinmektedir. Emeviler devrinde ise şehirlere yapılabilecek saldırıları önlemek için "murabıt" denilen gönüllü birlikler oluşturulmuş ve bunların barınması için şehirlerin dışın da ve sınır boyların da "ribat" adı verilen kaleler, müstahkem mevkiiler inşa edilmiştir. Murabıtlar şehirleri ve kervanları korumanın yanı sıra, gayrimüslimleri islama davet vazifesi yapmışlardır. Daha sonraki dönemler de de gelişimine devam eden ribatlar bütün islam coğrafyasın da yaygınlaşmış, ancak zamanla askeri vasıfları azalmıştır. Sınırların genişlemesi ile birlikte önceleri sınır boylarında olan ribatlar, İslam beldeleri içerisin de kalmış ve artık düşman gözetlemekten çok gelip geçen kervanları koruyan ve hangâh veya

Haritası) isimli eserinde şöyle aktarmaktadır; Mâveraünnehir, Horasan ve Kubadiyan bölgelerin de çok büyük ribatlar bulunmaktadır. Fakat en güzel ribatlar Tirmiz'de bulunmaktadır. En güzelleri, Ebû'l Hasan Muhammed'in "Tirmiz" de yaptırdığı ribatlar'dır. Bölgeye giden yolcular ve halk bu ribatlardan faydalanmaktadır.¹⁰¹

Coğrafi ve jeopolitik öneminin yanında ticari ve ekonomik olarak da önemli bir yeri olan Tirmiz, tarihin eski devirlerinden itibaren büyük devletlerin, medeniyetlerin uğrak noktası olmuştur. Bölgenin en önemli yerleşim yerlerinden birisi olan Belh'e yakınlığı (iki merhale), yüzer bir köprü'nün yapılmasına müsait büyük bir adasının varlığı ve ülkenin merkezi oluşu Tirmiz'i belki de Amul (Çarcuy)'dan sonra Ceyhun'un en önemli geçidi durumuna getirmiştir; Mâveraünnehir ile Afganistan hükümdarları buraya sahip olabilmek için sürekli savaşmıştır.¹⁰² Bölge M.Ö. I ve M.S. I tarihleri arasında Tirmiz Kuşan Devleti, IV-VI. asırlarda ilk başta Hiyânîler ve Kidârîler, daha sonra Eftalitler (Akhunlar) ve yerel Türk yöneticilerin (Tohâristan Türk Yabguları) idaresine geçti. Bu dönemde Tirmiz 70 hektarlık bir sahayı kaplayan kare biçimindeki bir kaleden ibaretti. Şehir Tirmizşah unvanlı yerel yöneticiler tarafından idare edilirdi. Bu dönemlerde Budizm çok kısa zaman da olsa Tirmiz'de yaşayan insanlar tarafından benimsendi; bu süre içerisinde şehrin içerisinde ve etrafında Budist ibadethaneleri yapıldı.¹⁰³ 676 tarihinde Emevîler'in Horasan valisi olan Saîd b. Osman b. Affân bölgeye geldi. Ceyhun Nehri'ni aşarak Semerkant bölgesine kadar ilerledi ve Soğdlular ile karşılaştı. İki taraf arasındaki mücadele de Saîd Osman b. Affân onları hezimete uğrattı. Ardından Müslümanlar Soğdluları kendi şehirlerinde muhasara altına aldı. Böylece Tirmiz, Araplar tarafından fethedildi. 689-90 senesinde Mûsâ b. Abdullah b. Hâzim es-Sülemî Tirmiz'in kontrolünü ele geçirdi. Aradan geçen on beş yıl gibi bir süre sonra Horasan Valisi Mühelleb b. Ebû Sufre, tarafından görevlendirilen Osman b. Mes'ûd Tirmiz'e geldi.¹⁰⁴ Mûsâ b. Abdullah'ı öldürdü böylece Tirmiz yeniden Emevîlerin idaresine girdi. (85/704)

Tirmiz bölgesinin kaderi büyük oranda Mâverâünnehir ve Horasan coğrafyasındaki siyasi gelişmelere göre belirlendi. Bir süre Samanîler'in kontrolünde olan şehir, daha sonra Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Karahıtaylar, Gurlular ve

kervansaray işlevi gören kurumlar haline gelmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Köprülü, F., "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 267-278; İsmail Yiğit, "Ribât" *DİA*, XXXV, 76-79.

¹⁰¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 344

¹⁰² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 80.

¹⁰³ Esin, "Tirmiz", 383; Muhammedcanov, "Tirmiz", 200.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmûl*, III, 352; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 79.

Hârizmşahlar gibi dönemin en kudretli devletlerin yönetiminde kaldı.¹⁰⁵ 999'da Buhârâ'yı Samanîlerden alan Karahanlı Buğra-Han, Tirmiz ve Belh'e hâkim olup bir yakını bu illere vali tâyin etmişti. Aynı yıl Gazneli Mahmud, Amuderya'yı geçerek Timiz'i aldı; 1034'e kadar Tirmiz'de Gazneli valiler, Beytigin ve Nuştigin adlı iki Türk hüküm sürdü. 1064'te Tirmiz Selçuklulara geçti ise de 1072'de Karahanlı hanedanlığından Şemsü'l-mülk almış fakat daha sonra Selçuklu hükümdarı Melikşah'a teslim olmak zorunda kalmıştı. Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra hakan Şemsü'l-mülk, Tirmiz'i ele geçirdi ve Belh sınırlarına sokuldu. Alp Arslan'ın kardeşi Ayaz Bey önderliğindeki Selçuklu atlılarının Karahanlı birliklerini Amuderya'nın diğer yakasına itme girişimi başarısız oldu. Bunun üzerine 1074 yılında Melikşah'ın ordusu Tirmiz'i kuşatıp taarruza başladı. Şehir talan edildi; çok sayıda insan öldü. Karahanlı hükümdarı, Melikşah'a itaat etmek zorunda kaldı. Sonraki dönemlerde Tirmiz, Selçuklular ve Karahanlıların Mâverâünnehir coğrafyasındaki mücadeleleri sebebi ile birkaç kez el değiştirmişti.¹⁰⁶

Tarihi süreç içerisinde muhtelif devletlerin Tirmiz'i elde etmeye çalıştığı görülmektedir. Karahanlılar ve Hârizmşahlar dışında Karahıtaylar ve Gûrîler'in de bölgeyle ilgilendikleri anlaşılmaktadır. 1205'te Gûrîler'in Belh valisi îmâd al-Din' Omar, Tirmiz'i alarak oğlu Bahrâm Şah'a verdi ise de bir yıl sonra Bahrâm Şah, Tirmiz'i Karahanlılar'dan Semerkand hükümdarı Osman b. İbrahim'e teslim etti.¹⁰⁷ Tirmiz'i 1220 senesinde Cengiz Han yönetimindeki kalabalık Moğol kuvvetleri ele geçirildi. Akabinde Moğollar bu güzel şehri yakıp yıktı.¹⁰⁸ Tirmizlilerin Moğol saldırıları karşısında sergilediği cesurca direniş ve karşı koyma sebebiyle sonraki senelerde Tirmiz "Medînetü'r-ricâl" (Erkekler Şehri) ismiyle anıldı.¹⁰⁹

İpek Yolu güzergâhında önemli bir konumda olan Tirmiz; jeopolitik, siyasi, askeri, ekonomik, coğrafi öneminin yanında aynı zamanda bölgenin en önemli kültürel merkezlerinden birisidir.¹¹⁰ IX. asırda iki büyük İslam âlimi yetiştirmiştir. Bu zatlardan

¹⁰⁵ Barthold, "Tirmid", 542; Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Trc. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, 607-608; Muhammedcanov, "Tirmiz", 201.

¹⁰⁶ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev.: Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, 151.

¹⁰⁷ Barthold, "Tirmid", 543.

¹⁰⁸ Yıldırım, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 388.

¹⁰⁹ Muhammedcanov, "Tirmiz", 201.

¹¹⁰ El-Ömeri, Tirmiz şehrinin de için de bulunduğu bölge ile ilgili olarak; Bu toprakların ilminin kültür seviyesinin sınırları çizilemez. Buhara, Semerkand, Tirmiz, Hocend, Almalık, Gazne ve bu gölgedeki diğer

biri meşhur muhaddislerden Abu İsa Muhammed b. İsa b. Savra al-Tirmizi (Tirmizî, Abu İsa Muhammed), diğeri ise, aynı zamanda bir sûfi-filozof olup daha çok Hâkim-i Tilmizi adı ile anılan Muhammed b. 'Ali Tirmizi'dir. Bu zâtın türbesi-Tirmiz'in en eski İslam külliyesi içinde bulunmaktadır.¹¹¹ Tirmiz'de yapılan mimari eserlerin etkilerinin sonraki devirlerde Anadolu coğrafyasına kadar ulaştığı söylenmektedir. XI-XII. asırlarda Tirmiz'in çok gelişmiş ve modern bir üslup ile imar edildiği görülmektedir. Tirmiz sokaklarının pişmiş tuğla ile kaplı olduğu ve şehre Şağâniyân (Surhan-Derya) Nehri'nden su getirildiği anlatılmaktadır. Tirmiz'in XII.-XIII. yüzyıldan kalan evlerinin zemini altı köşeli pişmiş tuğla ve çini ile kaplı olup şeffaf kaymak taşıdan pencereleri vardı. Tirmiz'de çini, cam, maden işçiliği, oymacılık gibi alanlar da zengin tezeyinat örnekleri görülmektedir.¹¹²

1.5.1.3. Çağâniyân/ Sagâniyân

Kaynaklarda Sagâniyân صغانيان Sakaniyan صكا نيان veya Çağâniyân جغانيان diye geçmektedir. Arap kaynaklarında geçtiği ismi ile Sagâniyân kuvvetli ihtimalle günümüzdeki Surhan Nehri'nin üst kısmında Denav (Dih-i nev, Yeni Köy) adlı yerde bulunmaktadır.

Burası Amuderya'nın yukarı (kuzey) tarafında bulunan bir yerdir. Çağâniyâni yahut Çağâni nisbesi bundan çıkmıştır. Şüphesiz Çağân-Rûd (bugünkü Surhan) Nehri'nin ismi de aynı köke dayanmaktadır. Aynı biçimde bu şehirde hüküm süren hükümdarın unvanı da Çağân Huzât idi. İstahri; Çağâniyân'ın Tirmiz'den büyük oluşunu ancak gelişmişlik ve nüfus yönünden ondan geri kaldığını zikretmektedir¹¹³. Burası Tirmiz'den 24 fersah tutan 4 günlük ve bugün Kabadian denilen Kuvâdiyân'dan da 3 günlük uzaklıktadır. Çağâniyân biraz daha kuzeyde bulunan Sar-i Asya şehri ile birlikte anlatır.¹¹⁴ Yukarı Amuderya'nın sağında ve solunda bulunan dağlık yöreler gibi, Çağâniyân da Buhara ve Semerkant'dan ziyade, Belh ve Tohâristan'ın etkisi altında kalmıştır. Arapların bölgeyi

önemli şehirler ile ilgili anlatılanlar oldukça meşhurdur ve izleri çok derindir. El- Ömeri Tirmiz'i bölge de ilim ve kültür açısından gelişmiş bir vilayet olarak tanımlamıştır. *Bk. Şihabetin b. Fazullah El-Ömeri, Mesâlikü'l Ebsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, 86.

¹¹¹ Barthold, "Tirmid", 542; Esin, "Tirmiz", 384.

¹¹² Esin, "Tirmiz", 384-385.

¹¹³ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 234.

¹¹⁴ C. E. Bosworth, "The Rulers of Chaghâniyân in Early Islamic Times", *British Institute of Persian Studies*, Vol 19, 1981, 1-20, 1; Barthold, "Cağhâniyân", *EI2*, II, 1; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 440; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 76.

fethinden önce, Çağâniyân'da Budizm hüküm sürüyordu ve Akhunlar (Eftalitler, Heftalit)'in ana merkezlerinden bir tanesi idi. Dönem hakkında en önemli kaynaklardan birisi olan Çinli seyyah Hsüan-Tsang buradan “Ch'ih-e-yen-na” olarak bahseder. Memleketin doğu-batı eksenini arası dört yüz küsur Li, kuzey-güney yönü ise beş yüz Li'dir. Başkentinin çevresi on Li olup burada beş tane tapınak bulunur ve rahipleri azdır.¹¹⁵ Bu bölgenin genelde hükümdarları gibi, Çağâniyân hükümdarı da 705'te Emevilerin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'e boyun eğdi. Şehrin altın anahtarlarını bazı hediyeler ile beraber Kuteybe b. Müslim'e teslim etti.¹¹⁶ Kaynaklar da Çağân-Huzât Arapların müttefiki olarak bahsedilir. Aşağı Surhan'ın suladığı bölge ile Tirmiz ve Tirmiz'den bir günlük mesafede, yani 6 fersah uzaklıkta bir mahal olan Çarmangân, Çağâniyân'a tabî değildi; Tirmiz-Şâh denilen ayrı bir hükümdara tabî idi. Tohâristan şehirlerinin haraç listesinde 48.500 dirhem haraç vermektedir. Bu haraç miktarından Mukaddesi de 48.529 dirhem olarak bahseder.¹¹⁷ Daha sonraları da Tirmiz ve civarı, idare bakımından Çağâniyân'dan ayrı kaldı. Buna muKâbil X asırda, yâni Samanîler zamanında, Tirmiz bölgesi, Çağâniyân'ın doğusundaki Şûmâr ve Harun bölgeleri gibi, Çağâniyân emirleri ne tâbi oldu.¹¹⁸

Önceleri, Sagâniyân şehri Tirmiz'in kalesinden daha büyüktür; fakat nüfus ve zenginlik bakımından Tirmiz şehrinde çok aşağı seviyededir. Zira ürünleri oldukça bol, mamur bir bölgedir ve başkenti de aynı adı taşır. İçme suyunu Ceyhun'un kollarından temin eder; fakat yılın belli dönemlerin de bu nehirler kurur ve suları kesilir. Bölge Tirmiz ile bitişiktir, bazı dağları ve vadileri vardır. Sınır bölgelerinde Kîcî ve Kîncîne denilen Türkler yaşar. On altı bin köye sahiptir. Sultan sefere çıktığı zaman kendi silahlarını yanında taşıyan on bin süvari temin edebilirler. Başkentinin pazarları kapalı ve zariftir. Ekmeği ucuz, eti ve suyu boldur. Camisi pazarın ortasındadır; şehrin çevresi mazgalsız tuğla surla çevrilidir. Her evin içinden akıp giden akarsuyu vardır. Şehrin etrafı ağaçlıktır ve bölgede avlanmak için uygun çok kuş çeşidi vardır. Kış mevsiminde çok güzel bir beldedir çok fazla kar ve yağmur yağar. Meraları çok muazzamdır, otları öyle yüksektir

¹¹⁵ Barthold, “Çağâniyân” 1; Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 39; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 142.

¹¹⁶ Belâzurî, 611; GİBB, 74; Bosworth, *The Rulers of Chaghâniyân...*, 3; İsmail Yiğit, “Kuteybe b. Müslim” *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 490.

¹¹⁷ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 40, 43; Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 350.

¹¹⁸ Bosworth, *The Rulers of Chaghâniyân...*, 2; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 77.

ki hayvanlar içinde kaybolur. Halkın büyük bir bölümü Sünni Müslümanlardan oluşmaktadır. Misafirperver bir yerdir; yabancıları korur ve yardım ederler. Bölge de yaşayan insanların geneli zengindi. Sagâniyân çok güzel bir beldedir. Mukaddesi, Sagâniyân bölgesinin önemli şehirleri arasın da şu şehirlerden bahseder; Dârezenci, Bâsend, Senkerde, Beham, Zinur, Rikdeşt, Eş-Şuman, Kuvadiyan, Endiyan, Destecird ve Henban'dır.¹¹⁹ İbn Havkal, bölgenin yollarından ve Sagâniyân'dan Vâşcird'e kadar uzanan sahada at, yün elbise, safran, samur, sincap, tilki kürkleri elde edilip satıldığını aktarmaktadır. Ayrıca buradaki amillerden ve diğer yerlerdeki amillerden bahsetmektedir.¹²⁰ Hârezm hâkimi, Hârezmşâh Harun'un bağımsızlığını ilan etmek istediği 1034 yılında, Karahanlılar'dan Ali Tegin ve Selçuklular ile Horasan'ın fethinde öncülük yapmaları ve yardımları karşılığında ittifak yapmıştı. Bu sırada Ali Tegin öldü (Aralık 1034). Tegin'den sonra yönetime gelen oğlu Arslan İlig Yusuf, babasının yaptığı antlaşmaya bağlı kaldı. Ali Tegin-oğulları Harun ile hem fikir oldukları düşüncüyü hayata geçirdiler ve Çağaniyan (Sagâniyân) topraklarını talan ettiler.¹²¹ Sonraki dönemlerde Karahanlı Böritegin Sultan Mes'ûd'un huzuruna bir elçi gönderip yaptığı hatalardan dolayı bağışlanmasını diler. Tam bu sıralarda Çağaniyan bölgesinin hâkimi genç yaşta ölmüş ve yerine geçecek erkek çocuk bırakmamıştı. Sultan, Böritegin'i kendi tarafına çekip, Selçuklular'ın ittifakından ayırmak için Çağaniyan bölgesinin yönetimini Böritegin'e verdi.¹²² XI. asrın birinci yarısında, Çağaniyan hükümdarları Gaznelilerin metbûluğunu tanıdılar. Belh'in kafî olarak Selçuklulara terkedilmiş olduğu 1059 barışından sonra, Amuderya'nın ötesinde bulunan memleketler de Selçuklulara itaat ettiler. Tuğrul Bey vefat edip Alp Arslan hükümdar olunca Huttalân Emirî kalesinde Sultan Alp Arslan'a karşı isyan edip haraç vermedi. Bunun üzerine sultan 1064'da, Çağaniyan ve Huttalân üzerine yürüdü ve isyancılar savaş meydanında öldürüldü. Sultan Alp Arslan buradan Sağaniyân (Çağaniyan)'a gitti, emîrinin adı Mûsâ idi ve sultana isyan etmişti. Burada yapılan mücadelenin sonunda Mûsâ esir alındı ve sultan onun

¹¹⁹Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 52-74-289; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 76.

¹²⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 349, 353; Minorsky, *Hudûd al- Âlem 'The Regions Of The World'*, 114.

¹²¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, 60; Ömer Soner Hunkan, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Bilig)*, K15 (40), 2007: 35-59-77.

¹²² Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 70.

öldürülmesini emretti.¹²³ XII. asırda Çağaniyan, Kâh, Semerkand hanlarının eline düştü. 1174-1175 yılları arasında ülke Gûrileri ülkesinin bir parçası oldu. Moğol istilâsı sonucu bölgenin bütün ticaret merkezleri harap oldu. XIII. asırda bu memleketi Çağatay ve torunlarının elinde görmekteyiz. Yalnız Moğollar değil, diğer göçebe kavimler de, meralarından dolayı Surhan vadisini pek beğeniyorlardı. Bugün Özbekler tamamıyla ilk İranlı ahalinin yerini tutmuştur. İslamdan önceki şehirler ile orta zaman Arap şehirleri tamamıyla kaybolmuş ve bugün harabeleri bile kalmamıştır. Son zamanlarda buraları gezen seyyahlar, eserlerinde sadece, ancak ilkbaharda suyu olan Band-i Hân üzerinde, bu selin Surhan'a karıştığı mahalden pek az mesafede, tuğladan yapılmış eski bir köprüden bahsederler. Buranın Dârzangi şehrinin mevkii olması muhtemeldir. XIV. asırdan itibaren Çağaniyan şehri artık mevcut değildi.¹²⁴

1.5.1.4.Huttal/ Huttalân

Şehir, Fîrdevsî'de Hatlan ختلان Arap kaynaklarında al-Huttal الختل İngilizce eserlerde ise Khuttalan gibi farklı yazılışlar ile geçmektedir. Huttal/Huttalân Ceyhun Nehri'nin kuzeyindeki bölgedir. Günümüzde ise Sovyet Orta Asya'sı sınırlarında yer almaktadır.¹²⁵ Wahş Nehri ile Panj nehri Amuderya Irmağı'nın bir dalı olan akarsudur. Toplam uzunluğu 786 km dir. Nehrin, kaynağı Kırgızistan topraklarıdır. Buradan doğan nehir Tacikistan'a geçer. Daha sonra Afganistan hududunda Amuderya ile birleşir. Ceyhun veya Amuderya'nın önemli kaynaklarından.¹²⁶ İstahrî Huttal'da bulunan nehirlerin Tirmiz yakınlarında birleştiğini ve Ceyhun Nehri'ne döküldüğünü belirtmektedir.¹²⁷ Mukaddesî, Huttal'ın birçok şehri olan geniş bir bölge olduğunu zikretmektedir. Bazıları bu şehirlerin bir kısmını Belh bölgesine dâhilmiş gibi gösterir;

¹²³ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 231, 232; Şihabettin b. Fazullah El-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, 214; Bosworth, *The Rulers of Chaghâniyân*....,15; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 335.

¹²⁴ Barthold, "Cağhâniyân", 1, 2; Bosworth, *The Rulers of Chaghâniyân*....,15.

¹²⁵ C.E. Bosworth, "Khuttalan" *The Encopedia of Islam New Edition*, Koninklîjke Brill, Netherlands 2000, V, 75; Fîrdevsî, *Şahnâme*, (Çev.: Necati Lugal), Kabalıcı Yay., Ankara 2009, I, 731-1052.

¹²⁶ Vahşab, Vahş yakınlarından ve Vahş Dağları'ndan doğup Ceyhun ile birleşen başka bir nehirdir. *Bk. Minorsky, Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 71; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 439; Fergana'nın güneyindeki dağ sırasından aşağıya doğru akarak Ceyhun nehrine karıştığını söylemektedir. Nehir Ceyhun nehrinin önemli kaynakları arasında olup farklı bir nehir konumundadır. *Bk. Bosworth, "Wakhs"*,100-101; Vahş, memleketinin doğu-batı eksenini üç yüz Li, kuzey-güney ise beş yüz Li uzunluğundadır. Başkent çevresi on altı veya on yedi Li'dir. Buradan doğu ya taraf gidildiği zaman Huttal memleketine varılır. *Bk. Beal, Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsiian Tsang (A.D.629)*, 40.

¹²⁷ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 218

ama bu bir hatadır. Çünkü Huttal, Ceyhun Nehri'nin arkasındadır ve dolayısıyla biz onu Haytal'a ait olarak kabul ediyoruz. Mukaddesî, nehrin kenarındaki yerleri diğer bölgelerden ayrı olarak ele almaktadır. Onları tek bir referans kutusunda bulmak mümkün olsun diye bu yöntemi seçmiştir. Huttal, Sagâniyan'dan daha önemli, daha geniş, şehir sayısı daha fazla ve daha mamurdur. Sind bölgesi sınırındadır ve başkenti Hulbuk'tur. Huttal'ın diğer şehirleri arasında şunları sayabiliriz: Merend Andicârâğ, Helâverd, Lâvekend, Kârbenk, Temliyât, İskendere, Munk, Fânger ve Bink'tir. Hulbuk, Huttal'ın başkentidir ve hükümdarların ikametgâhı buradadır, fakat Sagâniyan'dan daha küçüktür. Camisi şehrin ortasındadır. İçme suyunu şehrin ortasından geçen bir akarsudan ve başka kaynaklardan alırlar. Bu ülkede soylu atlar, güzel meyveler ve diğer tarım ürünleri vardır; diğer şehirler de mâmur hâdedir. Her hâlükârda Helâverd, Hulbuk'tan daha büyüktür. İskendere bir dağın yamacındadır ve Munk bölgenin en büyük şehridir. Merend, mamur ve kalabalık nüfuslu bir şehirdir. Andicârâğ/ Endicârâğ, Ceyhun Nehrine yakın küçük bir şehirdir. İçme suyunu Ceyhun'a dökülen bir sudan alır. Helâverd, Hulbuk'tan daha büyük ve önemlidir. Toprakları çok verimli meyvesi boldur. İskendere, bir dağın yamacında kurulmuş mâmur bir şehirdir. Munk, bölgenin en büyük şehridir.¹²⁸ Huttal tepenin üzerinde hem de vadinin zengin otlak alanlarının bulunduğu bir konumdadır. Burası, Çin'e ve diğer yörelere kadar ünü yayılan, her yerde bilinen nadir ve kıymetli Huttal atlarının yetiştirildiği yerdir.¹²⁹ Ya'kûbî Huttal'den Tohâristanu'l-Ulya'ya ve Şıkınan melikinın memleketi olan Hammarbek'e ve Bedahşan'a varılır. Buradan inen bir vadi Şıkınan'a ulaşır. İşte bunların hepsi Tohâristan topraklarıdır. Düz bir istikamette Belh Nehri'nin arka tarafında bulunan yerlerin ilki Ferber şehridir. Burası Merv halkının sınır bölgesidir; aynı zamanda Türkler'in ulaştıkları ve Merv halkı ile bitişiğinde bulunanların kaçtıkları şehirdir. Ferber'den Bakend'e bir merhaledir. Bakend görkemli bir şehirdir. Orada karışık bir halk vardır. Bakend'den Buhara şehrine iki merhâledir.¹³⁰ Tarihî ve

¹²⁸ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 296-297.

¹²⁹ Amuderya (Ceyhun) nehrinin üst tarafındaki vadide, yemyeşil otlak ve meraların olduğu alanlarda Güzgan, Garcistan, Tohâristan, Huttal/ Khuttalan, Çağaniyan, vilayetlerinin bulunduğu zengin ve verimli topraklar da nadir ve ünlü atlar yetiştirilmekteydi. "Baradhin Tuhariyya" Emevi halifesi tarafından en fazla değer verilen ve beğenilen at idi. Bu yörelerin atları Çin, Moğol, Timur periyodu zamanında da çok revaçta ve popüler olmuştur. Gazneliler, Selçuklular, Oğuz Türkleri, Harezmsahlar gibi tarihin ve o coğrafyanın büyük milletleri atlarını buradan temin etmişlerdir. Bk. C.E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1963, 113; Huttal'dan en fazla at ve katır ihraç edilirdi. Bk. Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 336; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 254.

¹³⁰ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 72.

coğrafi kaynaklarda Huttal bölgesinde yaşayan insanlar ile ilgili çok iyi ata bindikleri, güçlü birer savaşçı oldukları, teçhizat bakımından ileri seviyede oldukları aktarılmaktadır. Çok iyi at yetiştirmenin yanında veterinerlik biliminde ileri seviyede oldukları anlatılmaktadır. Bu dönemde Huttal çok zengin ve refah seviyesi yüksek bir şehir idi.¹³¹ Huttal bölgesi Buttaman¹³² dağlarının kuzey tarafına kalmaktadır. Buradaki dağlarda bol miktarda altın, gümüş madeni bulunmaktadır. Bu topraklardaki dağlık alanlarda yaşayan Kumiciyan isimli bir kavim bulunmaktadır. Oldukça cesaretli, kahraman savaşçı ve usta hırsızlardır. Bu insanların servetleri koyun ve kölelerden gelir. Bölgede bulunan birçok köy ve kasaba bunlara tabidir. Bu kavmin üyelerinden Çağaniyan hudutları içinde kalanlar, Suman ve Bisgird arasında yer alan Salaykan beldelerinde bulunur. Huttelân hudutları içinde yer alanlar ise Tamliyat ve Munk arasında bulunur. Dağlık bölgelerin içinde, oldukça güzel ve akarsular açısından bir hayli zengin vadilerde hayatlarını sürdürürler. Buradaki her boy o mıntukanın emirî tarafından idare edilir. Huttelân ve Çağaniyan emirleri de gerekli durumlarda şahsi yetkilerini kullanırlar.¹³³ İslam öncesi dönemde bu bölge yerel hanedanlar tarafından sıkı bir şekilde yönetilmekteydi. Huttal toprakları Huttâlânşâh veya Şir-i Huttalân yöneticilerine bağlı idiler.¹³⁴

Araplar Huttal bölgesini Emevi döneminin sonuna kadar tam olarak kontrol altına alamadılar. Al-Harith b. Suraydî yerel yöneticilerin de isteği ile isyan etti ve 737’de Asad b. ‘Abd Allah al-Kasri Huttal’a iki sefer düzenledi. 751 senesinde Ebû Müslim’in Belh valiliği ile görevlendirdiği Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim, Huttel ve Kiş’e karşı oldukça başarılı seferler gerçekleştirdi. Huttal’a geldiği zaman yönetim merkezi Belh şehri idi.¹³⁵ Bunu takip eden yüzyılda Huttal, yukarı Amuderya’nın her iki yakasında egemen olan Bânîcûrîler’in egemenliği altına girdi. Sâ mâniler döneminde, Huttal’ın emirleri vergi vermezler ve vergi yerine hediyeler gönderirlerdi ve vergiyi kendi adlarına toplarlardı.¹³⁶

¹³¹ Bosworth, “Khuttalan”, 75.

¹³² Buttaman, Saruşana’ya bağlı, dağların arasında yer alan bir bölgedir. Burası iç, orta ve dış Buttaman olarak bilinen üç alandan ibarettir. Ekili arazileri bol bir bölgedir; ancak nüfusu yoksuldur. Birçok kasabası ve köyü vardır. Dağlarında bol miktarda amonyak bulunmaktadır. *Bk. Minorsky, Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’, 115.*

¹³³ Bosworth, “Khuttalan” 75-76; Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’, 71.*

¹³⁴ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 45.

¹³⁵ Bosworth, “Khuttalan”, 76; Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, X, 198; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 202.

¹³⁶ Bosworth, “Khuttalan”, 76; Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü’t-Taksim)*, 374.

947-949 da Samani Nuh b. Nasr ve Ebul'l Ali Cağhani arasındaki savaşta Amuderya'nın üst taraflarında yaşayan tüm vassal yöneticiler Ebul Ali tarafından isyanın içine çekildiler.¹³⁷ Gaznelilerin ilk döneminde Huttal, Gazneliler ve rakipleri Karahanlılar arasındaki tampon bölgede olduğu için stratejik açıdan önemliydi. Gazneli Devleti'nin gerçek manada kurucusu ve Sultan Mahmud b. Sebüktegin 1030'da Gazne'de vefat etti. Bu ölümden sonra Gazneliler Devleti tahtını ele geçirmek için mücadeleler başladı. Mus'ud b. Mahmud, kardeşi Sultan Muhammed'e karşı taht kavgalarına girdiği sıra da, Karahanlı hakani Yusuf Kadir-Han ve Buhara hâkimi Ali Tegin b. Harun dan yardım etmeleri hususunda istekte bulundu. Ali Tegin'den istenilen yardıma karşılık Mus'ud Huttal bölgesini ona vaat etti. Ali Tegin hazırlık halindeyken Mus'ud yardıma ihtiyaç kalmadan tahtın sahibi oldu. Mus'ud verdiği sözden caydı. Şehir bu süreçte sıkça gündemi meşgul etti.¹³⁸ Komşu vilayet ve emirliklerin aksine burası yerel yönetimlere ayrılmadı ve bölünmedi. Bu yıllar da Huttal'ın mutlak hâkimi Gazneliler idi. Bölgeye atanan idareciler direkt olarak Sultan Mus'ud tarafından yapılıyordu. Gazneliler Belh ve Tirmiz'i kaybettikten sonra bu vilayetler de Selçuklular'a boyun eğmek zorunda kaldılar. Ancak Selçuklular devrine gelindiği zaman çeşitli yerel emirler bulunmaktadır. Tuğrul Bey vefat edip Alp Arslan hükümdar olunca Huttalân Emirî 1064'te kalesinde Sultan Alp Arslan'a karşı isyan edip haraç vermedi, bunun üzerine sultan onun üzerine yürüdü, ancak kalenin dağın tepesinde ve çok müstahkem olduğunu görünce kale önünde durup onunla savaştı fakat gagesine ulaşamadı. Sultan Alp Arslan bizzat kendisi savaşa katıldı ve atından inip dağa tırmandı. Bunun üzerine halk da onu takip etti ve onu geçerek daha ileri gidip düşmana saldırarak çarpışmak için ısrar ettiler. Kalenin hâkimi Huttalân Emirî surların en yüksek yerine çıkmış, halkı savaşa teşvik ediyordu. Bu sırada askerlerden birinin attığı ok isabet etti ve ölümüne yol açtı, Alp Arslan kaleyi teslim aldı ve böylece bu kale de onun hâkimiyet sahasına girdi.¹³⁹ İbn Shudja Sâsâni İmparatoru Behram Gur'un soyundan geldiğini iddia etti. Guriler döneminde ve Hârezmşahlar'ın bölünmemiş yerel hanedanlarından bahsedilmektedir. Huttal Guriler imparatorluğunun bir parçası veya imparatorluğun yıkılma aşamasında küçük bir prenslik olabilir. VIII- XIV. yüzyılda

¹³⁷ Bosworth, "Khuttalan", 76; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 11.

¹³⁸ Ömer Soner Huncan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, 187; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, 306; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 315; Bosworth, "Khuttalan", 76.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, 231- 232; Bosworth, "Khuttalan", 76; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 335.

Huttal, Çağatay İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonraki küçük devletlerden birisine benzemektedir. Daha sonra Huttal, Hişar bölgesine bağlı bölgelerden birisiydi ve Kunduz'un son Timur Emirî tarafından yönetilmekte idi. X. ve XVI. yüzyıllardan sonra Huttal, Özbek kontrolüne geçti. Huttal ismi artık kullanılmıyordu. Kulâb isimli bir kasaba onun yerini aldı. Eski isminin son kullanıldığı kaynaklardan bir tanesi Özbek hanedanlık tarihidir. Huttal'ın ortaçağ toprakları şimdi Sovyet Asyası denilen bölgede Tacikistan sınırları içerisinde bulunmaktadır.¹⁴⁰

1.5.1.5. Velvalic/ Vervâliz

Ortaçağ'da Tohâristân'ın merkezi olan gözde bir şehirdir. Kaynaklarda ولوالج Velvalic ورواليز Vervaliz veya الوالجة el-valicetü diye geçmektedir. Vervâliz'nin çok sayıda akarsuyu, ağacı ve ekini vardı. Mamur, verimli, nimeti bol, büyük vilayettir. İnsanları sosyal, cana yakın, kibar kişilerdir.¹⁴¹ Bölgede iki önemli nehir vardır. Bunların büyük olanına Rûdh-ı Dargâm ismi verilir. Tohâristan hudutlarından doğan bu ırmaklar daha sonra bir noktada kavuşarak tek bir nehir hâline gelirler. Valvalic ve Hulm topraklarından akarak Ceyhun'a karışırlar.¹⁴² Velvalic, bölgede yönetim merkezi olmuş önemli bir vilayettir. Tâlekân'dan sonra bölgenin en büyük şehridir. Velvalic ile Tâlekân arasındaki mesafe 6 fersaktır¹⁴³. Burası İslam kaynaklarında Ceyhun'un güneyinde Taş-Kurgan'a 2.5 günlük mesafe de olan Akhunlar'ın merkezi olan Huo ile aynı yer kabul edilmektedir.¹⁴⁴ Günümüzde Kuzey Afganistan'da bulunmaktadır.¹⁴⁵ Akhunlar (Eftalitler), Ceyhun nehrinin güneyine geldikleri zaman ilk ele geçirdikleri yer Vervâliz, olmuştur. Bu bölge Akhunlar'ın ülkesi olarak geçmektedir.¹⁴⁶ Vervâliz'in önemli yollarının üzerinde olması, canlı bir ticari merkez olmasını sağlamıştır. Susam, susam

¹⁴⁰ Bosworth, "Khuttalan", 76.

¹⁴¹ Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 109; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 340; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 69; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 428.

¹⁴² Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 71, 72; Josef Marguart, *Eranşahr*, (Tercüme Meryem Mir Ahmedî) İntişârât-i İttılâât, Tahran 1373 hş., 168.

¹⁴³ Ebûl Fidâ, *Takvîmu'l Buldân* (Tercüme Abdulmuhammed Âyetî) 547, Krş. Türkçe Tercüme Ebûl Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvîmu'l Buldân)*, 365-366.

¹⁴⁴ Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horsan'da Türkler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994, 34; Yörükân, 393; Konukçu, *Kuşan ve Akhunların Tarihi*, 60.

¹⁴⁵ C. E. Bosworth, "Walwalidj", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, XI, 133.

¹⁴⁶ Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 340; Bosworth, "Walwalidj", 134.

yağı, ceviz, fıstık pıncı, leblebi, hasır, çarşaf, peynir, tereyağı, mısır unu ve tilki derisi Vervâliz de üretilen ve satılan ürünlerdir.¹⁴⁷

Şehir, Gazneliler'in ilk dönemlerinden Selçuklular zamanına kadar para basım merkezi (demir para) olması sebebi ile giderek önemli bir yer olmaya başlamıştır. 1030'lu yıllar civarı oldukça popüler bir yer olmuştur. Fakat sonraki dönemlerde Kunduz'un Vervâliz'in yerini alması ile hem popülerliği azalmış hem de şehir bu görevi kaybetmiştir.¹⁴⁸ Vervâliz önemli ilim, irfan merkezidir. Burada birçok önemli kişi yetişmiştir. 1075 senesi Ocak ayında Toharistan sınırları içerisindeki Velvâlic'de doğan Ebü'l-Feth Abdürreşîd Cemâziyelevvel bu kişilerden bir tanesidir. Dönemin önemli ilim insanlarından eğitim almıştır. Buhara'da Ahmed b. Ebû Sehl el-Attâbî Ali b. Hasan el-Burhân Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin, Belh şehrinde bulunduğu zaman, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin es-Simnicânî, Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kazzâz, Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Halîlî, sonraki senelerde Semerkant'ta Ebû Muhammed Muhammed el-Katâvânî'den dersler aldı. Kısa bir müddet için Keş'te kalan ve daha sonra bir süreliğine Semerkant'ta yaşayan Ebü'l-Feth Velvâlic'de ölmüştür.¹⁴⁹

1.5.1.6. Simincan

Burası, bugün Hulm nehrinin sağ tarafındaki Haybek/Heybek'tir. Yani Arap fetihleri zamanında bölgeye gelen Arapların Simincan سمنكان ismini verdikleri yerdir. Şehir, kaynaklarda سمنكان Simingan/Semengan/Samangan diye de geçer. Fîrdevsî, Şahnâme de buradan Semengân diye bahseder. Samanîler dönemine ait paraların üzerinde, ise سمنكان Samankan diye geçmektedir.¹⁵⁰ Bölge, dağlar içerisinde yer almaktadır. Simincan'ın dağlarında mermer gibi beyaz renkli taşlar vardır. Bu taşlardan evler, heybetli yapılar, zengin işçilikli köşkler, içi putlar ile donatılmış tapınaklar, atlar için ahırlar, bazı süslemeler, ev eşyaları ve heykeller yapıldı. Buradaki özel taş türü üzerinde, farklı türde değişik çizimler ve eserler de yapılabilmektedir. Simincan'da birinci sınıf şarap, nebiz ve bolca meyve yetiştiriciliği yapılmaktadır.¹⁵¹ Simincan,

¹⁴⁷ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 334.

¹⁴⁸ Bosworth, "Walwalıdj", 134.

¹⁴⁹ Ferhat Koca, "El-Fetâva'l-Velvâliciyye", *DİA*, XII, 448-449.

¹⁵⁰ Fîrdevsî, *Şahnâme*, I, 350-354; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 341.

¹⁵¹ Minorsky, *Hudûd al-'Âlem 'The Regions Of The World'*, 338; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 47.

Enderab'a 5 günlük mesafede yer almaktadır¹⁵². Nehir vadisinin epey daraldığı bu noktada bugün bile duran bir kale civarında hâkim bir mevkiye bulunmaktadır. Simincan'a iki günlük mesafede, Bağlan ile Kunduz nehirlerinin birleştiği noktaya yakın bir yerde hâlâ aynı adı taşıyan Bağlan köyü yer alır. Yolun bu kesimi Hulm ve Kunduz vadilerini bağlamaktadır.¹⁵³ Simincan hakkında bilgi veren Çin kaynağı Hsüan-tsnag da burası "He-lu Hsi-min-chien" şeklinde geçmektedir. Başkenti ise on dört veya on beş Li genişliğindedir.¹⁵⁴ Mukaddesî'ye göre; Simincan, Hulm'dan daha büyüktür ve bir camisi vardır. Meyveleri, vadileri, av hayvanları ve koyunları boldur. Burada Temin Kâbilesinden insanlar yaşarlar.¹⁵⁵ Hz. Osman döneminde Vali Ahnef b. Kays'ın Tohâristan bölgesinden sonra ilerlemeye devam etti; onun uğradığı yerlerin hepsi onunla anlaştı ve itaat etti. Simincan halkı ise ona boyun eğmedi bunun üzerine Ahnef b. Kays burayı muhasara etti. Araplar ile yerli halk arasında şiddetli mücadeleler oldu ve sonunda burayı savaş yoluyla fetih etti.¹⁵⁶ İbn Hurdazbih tarafından verilen Tohâristan şehirlerinin haraç listesinin de, Ru'be ve Simincan'ın haracı 12.600 dirhem olarak kaydedilmiştir. Buradan hareketle Simincan'ın zengin bir belde olduğu sonucuna ulaşabiliriz.¹⁵⁷

1.5.1.7. Bağlan

Kaynaklara göre Bağlan بگلان , Amuderya'nın güney kolu olan Doshi Nehri'nin merkezi olan bölgelerinde yer almaktadır. Bugünkü Kunduz'un takriben 60 km güneyinde ve Surhâb ile Anderâb iki bölgeyi kapsamış alanındadır. Tam koordinatları ise 92° 35' boylam ve 33° 40' enlem üzerinde yer almaktadır.¹⁵⁸ Çin kaynaklarında Fu-chia-lang memleketi olarak geçen Bağlan'ın doğu batı yönü mesafesi elli Li, kuzey güney yönü mesafesi iki yüz Li uzunluğundadır. Başkentinin çevresi on Li genişliğindedir. Buradan güney yönüne taraf gidilirse Rui-Samangan'a varılır.¹⁵⁹ Şehir coğrafi özellikler bakımından dağlık bir yerde bulunmaktadır. Bağlan'ın ekili arazisi bol olmasına rağmen burada yaşayan insanlar yoksuldur. Refah seviyeleri ise düşüktür. Genel özellikleri

¹⁵² İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 224.

¹⁵³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70.

¹⁵⁴ Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 146-147.

¹⁵⁵ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 312.

¹⁵⁶ Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 593.

¹⁵⁷ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. : Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, 43.

¹⁵⁸ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 340.

¹⁵⁹ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 43.

bakımından Sekelkent şehrine çok benzemektedir.¹⁶⁰ Uzaklık olarak Belh'tan 6 merhalelik bir mesafededir¹⁶¹

1.5.1.8. Âharûn/ Harûn

Bölge ile ilgili ilk bilgileri veren Çin kaynağı, Hsüan-tsnag takriben 630-631 yıllarında Âharûn ve Şûmân memleketlerine ulaştığında bu iki memlekette Gök-Türkler'in soyundan gelen bir yönetici bulunmaktadır. Âharûn'un doğu-batı eksenini arası yüz Li'dir. İki tane tapınağı ve yüz civarında Budist rahibi vardır.¹⁶² Barthold'un ve İslam kaynaklarının bize aktardığı bilgilere göre ise Surhan ile Kefimihen vadilerinin birleştiği ovada ortaçağlarda Âharûn/Harûn ile doğu tarafında bulunan Şûmân vilayetleri bulunmaktaydı. VIII. yüzyılın başlarında her iki eyalet tek bir hükümdar tarafından yönetilmekteydi. Daha sonraki süreçte bu bölge Sağaniyân ile birleşmişti. 705 yılında Sağaniyân hâkimi, düşmanları olan Âharûn meliklerine karşı Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'i yardıma çağırmişti. Kuteybe bölgedeki yerli melikler arasındaki anlaşmazlıklardan çok iyi faydalandı ve hâkimiyet sahasını genişletti.¹⁶³ İslam kaynaklarında آخرون Âharûn diye geçen bir şehrin bulunduğu ve mevki itibari ile ticaret yollarına yakın bir yerde olduğu aktarılmaktadır. Tohâristan şehirleri arasında Âharûn, 32.000 dirhem gibi önemli bir meblağ haraç vermekteydi.¹⁶⁴

1.5.1.9. Sekelkend/Çiğilkend

Kaynaklarda سكلکند Sekelkend (Iskelkend/Çiğilkend) diye geçmektedir. Bölge dağların kenarında tarım yapmaya elverişli bir kasabadır. Burası tarım yapılabilen toprakları hayli fazla olan bir şehirdir; fakat buna rağmen bu yörenin insanı yine de fakirdir. Günümüzde buranın Afganistan-Hindukuş'ta İsken Köyü olabileceği tahmin edilmektedir.¹⁶⁵ Tohâristân şehirleri içerisinde kabul edilen Sekelkend'in konumuyla ilgili olarak müelliflerin görüşü, şehrin Bağlan ve Vervâliz'in arasında olduğu

¹⁶⁰ Minorsky, *Hudûd al-'Âlem 'The Regions Of The World'*,109; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 46.

¹⁶¹ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 224.

¹⁶² Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 142.

¹⁶³ Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 610-611; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*,78-200.

¹⁶⁴ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 43.

¹⁶⁵ Minorsky, *Hudûd al-'Âlem 'The Regions Of The World'*, 338; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 47.

yönündedir.¹⁶⁶ Bîrûnî'nin, kaleme aldığı *Tahkîku mâ li'l-Hind* adlı eserin de Sakilkand isminin vergi kayıtlarında Fârfaza diye geçtiğini aktarmaktadır. Bunun temel sebebini olarak da Arapların yabancı isimleri araplaştırmaları ve kendi telaffuzlarına uydurmalarıdır.¹⁶⁷ Bazı kaynaklar da ise Sekelkend'in yeri Kuteybe b. Müslim ve Nizek Tarhan sefere göre tayin etmektedirler. Sonuç olarak Sekelkend, Bağlan ve Talekan arasında yer almaktadır.¹⁶⁸ 23 Mayıs 1040 tarihinde meydana gelen Dandanakan'dan sonra toplanan kurultay da toprak dağılımı yapıldığı zaman Sekelkent (Çiğilkend) bölgesin de Melikşah'ın amcası Emirü'l-Üme-râ lakaplı Osman b. Çağrı Bey bulunuyordu. İbnü'l Esîr; Gazne Hükümdarının Sekelkent (Çiğilkend)'e yürümesi ile ilgili malumat vermektedir. Ocak-Şubat 1073 kalabalık bir Gazne ordusu Sekelkend'e geldi. Sultan Melikşah'ın amcası Osman b. Çağrı Bey burada bulunuyordu. Onu esir aldılar, hazineleri ve maiyetiyle beraber Gazne'ye götürdüler. Büyük emirlerden Gümüştekin Bilge Beg bunu duyunca izlerini takip etti, zamanımızdaki Hârezmşahlar hanedanının atası olan Anuştekin de Gümüştekin'in yanındaydı. Sekelkend şehrini yağmaladılar.¹⁶⁹

1.5.1.10. Şuknân

Şehir, Amuderya'nın kuzeyinde yer alır. İbn Hurdazbih ve Ya'kûbî gibi Arap coğrafyacılar Şuknân'ı Şikinan, Sikinan, Şikina şeklinde telaffuz etmişlerdir. Tohâristan şehri olarak zikrederler, şehir hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.¹⁷⁰

1.5.1.11. Kunduz

Şehrin isminin Farsça kuhan-diz (eski kale) isminin değişmesinden türediği farzedilmektedir. Kunduz 1960'lı senelere kadar bu mntıkada Katakan (Qataqan) adıyla anılan vilayete tabiydi. Katakan adının kökeni ise Türkçe'de kata (eski) ve Farsçada kend (şehir) adlarının terkiibinden meydana gelmektedir. Kunduz, ırmağın ve modern

¹⁶⁶ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 338.

¹⁶⁷ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, (Çev.: Kıvameddin Burslan), TTK Yay., Ankara 2015, 204.

¹⁶⁸ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 340.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmûl*, VIII, 266; Agacanov, *Selçuklular*, 149.

¹⁷⁰ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 47.

Afganistan coğrafyasında yer alan eski bir şehrin adıdır. Kunduz Nehri Ceyhun (Amuderya)'nın Afganistan'daki sol ana nehir kıyısından bir tanesidir. Hindikuş'un orta bölgesinde Bamyân'ın ana havzalarındandır. Yaklaşık olarak 480 km uzunluğundadır. Kunduz şehri ise, 36° 42' Kuzey enlemi ve 68° 30' Doğu boylamında yer almaktadır. Kunduz'un deniz seviyesinden rakımı 400 metre yüksekliktedir. Katakân'ın genel ismini taşıyan bir bölgedir. Eski şehir merkezi kırsal bölgeler tarafından çevrelenmektedir. Modern Khânâbad kasabasının yakınlarındadır. Bölgede tarım yapılabilen ekili araziler mevcuttur; çoğunlukla pirinç ve meyve gibi ürünler yetiştirilmektedir. Hububatlar mevsimlere göre ekilmektedir. İklimi yumuşak ve güzeldir, şehir düz bir araziye sahiptir. Meraları ve çayırları boldur. Yaşam koşulları sıtma yüzünden kötüdür ve bu yüzden Kunduz kötü şöhret sahibidir.¹⁷¹ T'ang sülalesi Kunduz'da bir garnizon tesis etmeden önce Tohâristan, Kunduz, Belh gibi ülkeler Batı-Gök-Türkleri tarafından 588-589 yılların da fetih edilmişti. Bu topraklar Batı-Göktürk Kağanı T'ung Yabgu'nun büyük oğlu Tardu Şad tarafından yönetilmekteydi. Yaklaşık olarak 629-630 yıllarında Hsüan-tsnag bu memlekete geldiği zaman T'ung şe-hu Kağan'ın ilk başta oğlunu, sonra torununu ziyaret edip görüşmüştür. Bu sırada Kunduz vilayeti yönetim merkeziydi. *Hsüan-tsnag seyahatnamesi* isimli eser de Kunduz (Huo) adıyla geçmektedir. Hsüan-tsnag Kunduz'u Tohâr memleketi sınırlarında kabul eder. Şehrin çevresi iki bin küsür Li genişliğindedir, başkenti ise yirmi küsür Li büyüklüğündedir. Bu memlekette yaşayanlar genel olarak Budizm'in mezheplerine inanmaktadırlar. Kunduz ile birlikte Demir Kapı'nın tüm küçük ülkeler; Gök-Türklerle bağlıdır ve onlar tarafından yönetilmektedir. Kunduz şehri muhtemelen (Pers Kuhan-diz) başlığı altında ortaçağ İslam coğrafyacıları tarafından bahsedilmiştir. Şehir Tohâristan sınırları içerisinde de yer almaktadır.¹⁷² Kunduz, muhtemelen erken İslami dönem Vervâlîz'e bağlı önemli merkezlerden birisidir. Kunduz (Huo) ve Vervâlîz İslam kaynaklarında aynı yeri ifade etmektedir.¹⁷³ VII-VIII.

¹⁷¹ Bosworth, "Kunduz", 388.

¹⁷² Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 341; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, I, 88; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 184; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 22.

¹⁷³ Akhunlar'ın diğer bir merkezi şimdiki Kunduz, (Huo) idi. J. Oat diye Oat ise Var hecesinin kaideye uygun olarak Çince karşılığıdır ve içerisinde de Farsça sonek "iç" ve "iğ" olmaksızın teşkil edilen Val-iç, Va-iç-a, Var-ic-an, Var-va-liz, Val-valic, şekli ile bilinmektedir. Huo ve Vervâlîz aynı yeri ifade eder. Bu görüş İslam kaynaklarınca da malumdur. Ebûl Fidâ "Vervâlîz eskiden Heyatıla (Akhun) krallığının Tohâristan'ın bir kasabasıdır" demektedir. Daha önceki kayıtlar arasında Biruni ve Hudûd al-'Âlem'da, Vervâlîz için aynı ifadeyi tekrarlar. Bk. Ebûl Fidâ, *Takvîmu'l Buldân*, 547, Krş. Türkçe Tercüme Ebûl Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvîmu'l Buldân)*, 365, 366; Minorsky, *Hudûd al-'Âlem 'The Regions Of The World'*, 340; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 60.

yüzyıllarda Araplar bölgeye geldikleri zaman Akhunlar (Eftalit)'lerin asıl merkezi Kunduz şehridir. Eskiden beri bilinen bir yer olmasına rağmen sonradan önem kazanmıştır. Selçuklu dönemine kadar şehir Kuzey Afganistan'ın yönetim merkezi olmuştur. Bugün Kunduz civarında pek çok kalıntı vardır. Timurlular zamanında Kunduz sık sık gündeme gelmiş ve önemini korumuştur. Daha sonraki birkaç yılda şehir Babürlüler'in eline geçti. 916-920. Babürler, Waksh, Hişar ve Amuderya bölgelerinin kuzey topraklarında gerçekleştirdiği başarısız fetih hareketlerinde üs olarak kullanıldı. Kuzey Afganistan Özbek ve Türkmen grupları sayesinde giderek daha fazla Türkleşmeye başladı. Safevi-Özbek rekabetinde Belh, Hulm ve Kunduz gibi şehirler de küçük Özbek prenslikleri kuruldu ve sonraki süreçlerde şehir farklı Özbek prensliklerinin yönetimine girdi. Günümüzde Kunduz'un halkı çok karışıktır. Fakat Özbek, Türkmen, Kazaklar, Peştunlar ve Araplar'dan oluşmaktadır. Türk nüfus büyük bir çoğunluğu içermektedir.¹⁷⁴

1.5.1.12. Râven

Râven, Tohâristan sınırları içinde kalan şehirlerindendir.¹⁷⁵ Bölge kaynaklarda Tohâristan coğrafyasındaki vilayetler arasında kabul edilmektedir. Şehir Râven veya Ravan راون diye zikredilmektedir.

1.5.1.13. Faryab

Faryab, Tohâristân'ın coğrafyasında bulunan kadim şehirlerinden bir tanesidir. Kaynaklardaki adı Faryab فارياب veya Şahnâme'deki yazılışı ile Faryab şeklindedir. Fîrdevsî buranın Horasan'da Belh yakınlarında bir yer olduğundan bahseder. Şehir önemli bir ticaret potansiyeline sahiptir ve kervan yolu üzerinde bulunmaktadır.¹⁷⁶ Bölgenin önemli merkezleri ile yakın komşudur. Faryab'dan Talekan'a dört merhaledir. Fariyab'dan Cuzecan'a beş merhaledir. Fariyab eski bir şehirdir. Fariyab valisi Yahudan'da oturmaktadır.¹⁷⁷ Günümüzde Afganistan'ın kuzey tarafında bulunmaktadır. Eskiden Cüzcan'a bağlı bir vilayet konumundadır. Ahnef b. Kays bölgeye geldiği zaman Tohâristan, Cüzcan ve Tâlkân ile Faryab'da yaşayanlar birleşerek Ahnef b. Kays'a karşı

¹⁷⁴ Bosworth, "Kunduz", 389; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 428.

¹⁷⁵ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 392; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 46- 47.

¹⁷⁶ Minorsky, *Hudûd al-'Âlem 'The Regions Of The World'*, 335; Fîrdevsî, *Şahnâme*, I, 1048-867-945; Nâsr-ı Hüsrev, *Sefername*, 155.

¹⁷⁷ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 68.

güçlü ve kalabalık askerlerden meydana gelen bir ordu tertip ettiler. Daha sonra Ahnef b. Kays'ın karşısına çıkıp mücadele ettiler. Mücadeleler sonunda müslümanlar bu bölgede bazı yerleri kılıç zoru ile fetih etmişlerdir. Ahnef b. Kays Faryab ve Tâlkân şehrini ise 685 yılında sulh yoluyla fethetmiştir. Ancak farklı bir söylentiye göre Faryab'ı Umeyr b. Ahmer fethetmiş bulunuyordu.¹⁷⁸ Tohâristan şehirleri arasında Faryab, 55.000 dirhem haraç vermektedir.¹⁷⁹ Sonraki dönemler de şehir farklı Müslüman devletlerin Saffariler, Samanîler, Gazneliler, Selçuklular, Guriler'in yönetimi altına girmiştir. Dönemin coğrafya kaynaklarının çoğusun da Faryab, Moğollar bu bölgeyi istila edinceye kadar çok gelişmiş ve mamur bir belde olarak tanımlanmaktadır. Fakat Cengiz Han dönemindeki Moğol istilasının arkasından şehir yıkılmış ve büyük bir tahribata uğramıştır. Bir daha o eski muhteşem yıllarına geri dönememiştir.¹⁸⁰ Tohâristan sınırlarında kabul ettiğimiz Faryab, Fars vilayetinin güneyinde ve Kirman'da bulunan bir köy ile zaman zaman karıştırılmaktadır.¹⁸¹

1.5.1.14. Vakhsh/ Vaşh

Burası Huttalan'ın batısında bulunmaktadır. Kaynaklarda وخش şeklinde geçmektedir. Ortaçağ zamanlarında Yukarı Tohâristan bölgesinin önemli merkezlerinden Huttalan'ın bir parçası konumundaydı. Günümüzde bu bölge Tacikistan Devleti toprakları içerisinde. Burası Çin kaynaklarında Hu-sha memleketi olarak geçmektedir. Wakhsh Türkçe eserlerde geçen Vaşh'dir. Burası Arap kaynaklarında bazen bir bölge bazende bir şehir olarak zikredilmektedir. Eğer bir şehir adı ise Wakhschab veya Surhan nehrinin üzerindeki Lavakand لاوکنند (Levkend) yani bugünkü Kurgan-Tüpe'dir.¹⁸² Barthold; burayla ilgili olarak Kurgan-tübe ovasını kaplayan Vaşh eyaletinin, siyasi bakımdan Huttel'e bağlı olduğunu ve başkenti هلاورد Halaverd'in, Munk'ten daha küçük, Hulbuk'tan daha büyük olduğunu aktarmaktadır. Levkend nehrinde Vaşh'ta olup, Halaverd'den bir günlük mesafede ve onun yukarısında idi.¹⁸³ Bu bilgilerden yola çıkarak

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, II, 610-611; Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 592.

¹⁷⁹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 42.

¹⁸⁰ F. N. Frye, "Faryâb", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, II, 52.

¹⁸¹ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 257-317; Frye, "Faryâb", 52-53.

¹⁸² Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 225, not.270; Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 193.

¹⁸³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 72; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 144; Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Translated From The Chisene Of Hiuen Tsiang (A. D. 629)*, 40.

VII. yüzyılın ilk yarısında Vakhsh topraklarının, Vakhş Nehri'nin orta ve alt ulaşım alanlarının hemen hepsini ve Huttalan bölgesinin bir bölümünü içerdiğini görüyoruz. İbn Havkal'da *Sûrat El- Arz (Yerin Haritası)* isimli eserinde bölgeyi Huttalan'a dâhil etmektedir.¹⁸⁴ VII. Yüzyılda Türkler tarafından Vahş'da kurulan darphane uzun bir zaman işlevini devam ettirdi. XI. Yüzyılda. Gazneliler gümüş sikke basımında burayı kullandı. 430-431/1038-1040'da Vahş'da Karahanlı Böri-tegin İbrahim ibn Nasr madalyonunu bastı. XII. Yüzyılın ve XIII. Yüzyılın başlarında. Hârezmşah Muhammed ibn Tekiş de (1200-1220) döneminde altın madeni paralar Vahş'da kendi adıyla basıldı. Ayrıca XV. yüzyılın sonlarına ait Timurluların bakır sikkelerinin de burada basıldığı bilinmektedir. Bütün bunların yanında bölgede iyi tarım yapılmaktaydı. Burada yaşayan insanlar okçulukta ustaydılar.¹⁸⁵

1.5.1.15. Kubadiyan

Sağaniyan ve Vakhş arasında bulunan Kafirnigan Nehrinin alt kısımlarında kalan topraklara Kubadiyan bölgesi denir. Kaynaklar da قباديان Kubadiyan, قواديان Kuvadiyan veya قوازيان Kuvaziyan, Çin kaynaklarında Chü-he-yen'a memleketi Sanskritçede Kuvadiyan gibi farklı formlarda geçmektedir. Bölge dar bir nehir vadisinde yer almaktadır. Kubadiyan batıda Babatağ dağlarıyla, doğuda Aktag dağlarıyla sınırlandırılmıştır. Günümüzde bu bölge Tacikistan Kurgan-Tüpe bölgesinin Shaartuz kısmının bir parçasıdır. Kubadiyan'ın en önemli hayat kaynağı olan Kafirnigan Nehri Vadisi, M.Ö. bin yılın ikinci çeyreğinden itibaren hızla gelişmeye başlamıştır. Erken devirlerden itibaren burada oluşturulan sulama kanalları ve ağıyla bölge cazibe merkezi olmuştur. Kafirnigan Nehri'nin alt tarafındaki vahanın kuzey tarafını oluşturan dar vadiye zaman zaman savunma duvarı yapılarak Kubadiyan saldırılara karşı korunmuştur. Bu duvara ilerleyen dönemlerde üç sur takviyesi yapılmış ve bölge göçebe istilalarına karşı korunmuştur.¹⁸⁶ VII. yüzyılın ilk yarısında Tohâristan'a giden Çinli hacı Huen-Çang'a

¹⁸⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 340-358.

¹⁸⁵ Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 193-194; Bosworth, "Wakhs", 100-101.

¹⁸⁶ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Translated From The Chisene Of Hiuen Tsiang (A. D. 629)*, 40; Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 202-203; Ekrem, *Hsüan-tnag Seyahatnamesi*, 143; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 359; Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 296; Nâsr-ı Hüsrev, *Sefername*, 153.

(Hsüan Tsang) göre; Ke-ho-yen-na, yani Kubadiyan'ın yöneticisi, Su-man'ın topraklarının güneyinde, yani Shuman'da ve Batı'nın V-sha'sı, yani Vahş'ın hükümdarıdır. Toprakları doğudan batıya doğru iki günlük mesafededir. Az sayıda keşiş bulunan üç Budist manastır vardır. 658-659'da Çin makamları tarafından idari reform gerçekleştirildikten sonra, bu alanın topraklarında Kyu-yee-to-kyan valiliği kuruldu. Araplar Huttal bölgesini Emevilerin sonuna kadar tam olarak kontrol altına alamadı. Al-Harith b. Suraydî yerel yöneticilerin de isteği ile isyan etti ve 737'de Asad b. 'Abd Allah al-Kasri Huttal'a iki sefer düzenledi. Bu seferde ele geçirilen yerler arasında Kubadiyan da vardı. Arapların bu bölgelerde egemen olmalarından sonra savaş sanatında çok akıllı ve kurnaz bir Kâbile olan "Temim"¹⁸⁷ adı verilen Arap sülaleleri burada yaşamaya başladılar.¹⁸⁸ IX. yüzyılda Kubadiyanın idari açıdan Huttalan bölgesine bağlıydı. X. yüzyılda Sağaniyan bölgesi ile birlikte burası da Samanîler'in egemenliğine geçti. Kubadiyan bölgesi oldukça verimli topraklara sahiptir. Bölgenin her tarafında verimli bahçeler, tarlalar, bulunurdu. X. yüzyılda bölge önemli bir ticaret merkeziydi ve özellikle Hindistan'a garnitürler ve üzüm şurubu gibi ürünleri ihraç ettiler. X. yüzyılda Kubadiyan dağlarında yağ, mineral katranı ve bitüm ve değerli taşlar çıkarılırdı. XII. yüzyılda Kubadiyan'da şifa veren bir suyun varlığından bahsedilmektedir. Bu kaynak günümüze kadar Shaartuz bölgesinde hâlen daha bulunmaktadır ve Chiluchor Chashma olarak bilinmektedir. Yukarı Tohâristan sınırları içerisinde kabul ettiğimiz Kubadiyan kültürel, siyasi ve ekonomik bir merkezdir.¹⁸⁹

1.5.1.16. Şuman/Shughnan

Burası Amuderya nehrinin havzasında dağlık bir yerdir. Tacikistan Devleti sınırları içerisindeki Bedaşan bölgesinde kalmaktadır. Çin kaynaklarında Shughnan, VI.-VII. yüzyıl kaynaklarında geçmektedir.¹⁹⁰ Huen-Çang'a (Hsüan Tsang) göre; Shi-ki-ni'nin yöneticisi, yani Shughnan; Da-mo-si-te-di'nin bulunduğu kuzeyde, yani Vahan. Çevredeki

¹⁸⁷ Temim (Benî Temîm) Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi. Bk. İrfan Aycan, "Temim (Benî Temîm)", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 418-419.

¹⁸⁸ Bosworth, "Khuttalan", 76; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, X, 198; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 202.

¹⁸⁹ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 296; Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 205-211.

¹⁹⁰ H. S. Pirumshoev, "The Pamirs And Badakhshan", Co-editor: Karl M. Baipakov (Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. V, 227-248), Unesco Publishing, Paris 2003, 229.

bu mülkün toprakları yaklaşık 200 Li idi ve sermayesinin çevresi 5-6 Li genişliğindedir. Bölgenin arazisi dağlıktır ve vadilerden meydana gelmektedir. Fakat Shugnan verimli topraklara ve düzlüklere de sahip bir yerdir. 718'de bölgeyi Türk Yabgu kontrol etmektedir ve Shugnan ona tabidir. İlaveten 50 bin kişilik bir orduya sahiptir. Bu bilgilerden yola çıkarak VII. yüzyılın ilk yarısında Shugnan, Pamir bölgesinin de bir kısmını içine alan büyük bir sahayı oluşturmaktadır. Shugnan'ın başkenti Kuhan şehriydi. Buna ilaveten Fa-lo Dağı'nda bulunan Jing-lyan adlı bir şehir de vardı. VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Shugnan, Pamirden ayrıldı ve 9 küçük bölgeye bölündü. Bu yerlerden ikisi Çin'i tanıdı ve biri Vahan'a itaat etti. Geriye kalan diğer 5 küçük bölge ise ittifak kurdu ve bağımsız bir şekilde varlığını sürdürdü. VII. Yüzyılda bölge Tohâristan Türk Yabguluğunun yani Türklerin hâkimiyetindeydi. Tardu Şad ve Gök-Türkler bölgede etkili oldular.¹⁹¹

1.5.1.17. Vakhan

Ortaçağda Tibet ile Tohâristan sınırındaki Pyanj Nehri'nin üst kısmında Shugnan'ın güneyinde, Vakhan'ın dağlık alanı yer almaktadır. “Vahan” ismi, antik İran kökenlidir ve “Vaksu” kökünden gelmektedir ve “Vaksu” antik İran nehir manasına gelmektedir. Eski zamanlarda “Vakhan” ismi yalnızca Vakhan'ın alanına değil, aynı zamanda Pyanj Nehri'nin akış yönünün alt tarafındaki Vakhş Nehrinin kavşak noktasına kadar uzanmaktadır. Şimdi, “Vakhan” ismi, Pyjj Nehri'nin Pamir Nehri'yle birleştiği yerin üst tarafında yer almaktadır. Vakhandarya ve Pamir nehirlerinin birleşmesinden sonra nehir “Panj” olarak adlandırılır.¹⁹²

1.5.2. Aşağı (Güney) Tohâristan

1.5.2.1. Bedahşan

Güney Tohâristan coğrafyası içerisinde yer alan Bedahşan günümüzde kuzeydoğu Afganistan'da bulunan bir idari bölgeye verilen isimdir. Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Çin sınırları içerisinde birbiri ile komşu olan dağlık bölgeleri içeren ve dünyanın çatısı

¹⁹¹ Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 216-217.

¹⁹² Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 225 vd.

olarak adlandırılan bölgenin adıdır. Yakın komşuları olan Baktria ve Soğdiana'ya oranla daha az tanınmaktadır. Afgan Türkistan'ı diye de tanınan mıntikanın kuzeyinde Amuderya, güneyinde Hindukuş dağları, doğusunda Doğu Türkistan, batı tarafında ise Kunduz nehri yer alır. Genel görünümü dağlardan meydana gelen yüksek bir yayla olan Bedaşan'ın en işlek yeri ve sıcak ticaret merkezi Gökçesu (Kökçesu) vadisidir. Eskiden Bedaşan isminin de bu Kökçesu topraklarında çok bulunduğu söylenen bedahş/belahş adı verilen pembe renkli yakuttan (la'l-i Bedahşî, la'l-i Bedahşânî) türediği ileri sürülmüştür. Fakat daha sonraları bu durumun aksinin söz konusu olduğu ve taşın adını buradan aldığı görüşü kuvvet kazanmıştır. Yakın tarihlerdeki bilgilerde ise kelimenin Sâsânîler'in bedahş/badahş (Pehlevîce bidahş müfettiş, yüksek yönetici) unvanından ortaya çıktığı tesbit edilmiştir. Bedaşan adı ilk kez VII-VIII. asırlara ait Çin vesikalarında Po-to Chang-na biçiminde geçer.¹⁹³ Erken dönem Çin kaynaklarında bu ülkenin adına Çinliler tarafından Tu-ho-lo'nun (Tohâristan) sınırları içerisinde bir yer olarak gösterilir.¹⁹⁴ İslam coğrafyacıları Tohâristan adını iki farklı anlamda kullanmışlar, dar manada Belh ile Bedaşan arasındaki bölgeye, geniş anlamda ise Amuderya'nın her iki kenarını kapsayan Belh'in doğusundaki bütün yerlere bu ismi vermişlerdir. Bedaşan bölgesine ise dönemin Türk hükümdarlarının kullandığı "yabgu" unvanı sebebiyle "Cabgûye'nin ülkesi" veya Yabgunun ülkesi dedikleri görülmektedir. İpek yolu ticaretinde zengin bir şehir olan Bedaşan, Çin'den ve Doğu Türkistan'dan gelen tarihi İpek yolu güzergâhının önemli geçiş noktalarından birisidir. İklimi kurak olan Bedaşan yöresinin en önemli su kaynağı kar sularından alan Gökçesu'dur. Irmak Ceyhun'un bir dalıdır. Gökçesu ve Amuderya nehrine direkt akan diğer küçük nehirler Bedaşan'ın su ihtiyacını karşılar. Bu nehirler ile sulanabilen arazide kaliteli pamuk, pirinç, buğday, arpa ve susam yetiştirilir. Bunlara ilaveten Bedaşan'ta meyvecilik ve hayvancılıkta çok gelişmiştir. Bedaşan toprakları V. yüzyılda Akhunlar tarafından işgal edildi. Daha sonraki süreçte bölge Arapların denetimine geçti bu tarih net olarak belli olmamakla beraber İslamiyetin bu topraklara Talas Savaşı'ndan (751) sonra yayıldığı tahmin

¹⁹³Ebü'l-Fida Coğrafyası (*Takvîmu'l Buldân*), 366; Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 241 vd; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70-73; Mehmet Saray, "Bedaşan", 291; Ay, *Nasır-ı Hüsrev ve Sonrasında Bedeşan İsmailileri (10.-15. Yüzyıllar)*, 21; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 61; Bosworth, "Tukharistan", 601; W. Barthold-A. Bennigsen and H. Carrbre-D'encausse, "Badakhshân", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, I, 851.

¹⁹⁴ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 210.

edilmektedir. Araplar bölgeye geldiği zaman Yabgunun ülkesindeki Kişm'e karşı seferler yapmışlardır. Bedaḥşan sınırları içinde bulunan Cirm vilayeti İslamiyet'in Tibet ticaret yolu güzergâhındaki uğradığı son noktayı teşkil eder. Yine aynı bölgede Humâr Bey isminde bir Türk emîrinden de Bedaḥşan'ın idarecisi diye sözedilir. İstahrî, buradan rasâtik ve şehirleri olan bir iklim olarak bahseder. Ayrıca Bedaḥşan'ı Ebü'l-Feth'in ülkesi diye nitelendirirki bundan amaç Bedaḥşan'ın Ebü'l-Feth el-Yaftalî'ye tabi bulunduğunu göstermektir. Yaftalî'nin oğlu Ebû Nasr burayı Samanîler'in önemli kumandanlarından olan Karategin'e karşı (340/951-52) tarihinde savunmuştur.¹⁹⁵

1.5.2.2. Bamyân

Bamyân باميان Hindukuş'ta bulunan bir şehir olup dağların başlıca zirve hattının kuzeyinde Ceyhun ve İndus havzaları arasında, en ehemmiyetli ulaşım yollarından birinin güzergâhında bir vadide ve rakımı 2.545 metre yüksekte yer almaktadır. Bu konum Bamyân'ın, ticari merkez olmak bakımından, önemini izah eder. Bamyân bundan başka, ortaçağda müstahkem bir mevki idi. Bamyân vadisi Amuderya havzasına ait ve Bamyân'ı Kâbil'den ayıran boğazlardan daha yüksek ise de şehir, idari bakımdan çok defa Amuderya havzası bölgelerine değil, Kâbil veya Gazne'ye bağlı bulunmuştur. Bamyân'ın kuzeyinde bulunan Ak-Ribfit boğazı, XIX. asrın ilk yarısında Kâbil ve Kunduz arazisi arasında sınır oluşturmakta idi. Günümüzde aynı geçit asıl Kâbil ile Afgan Türkistanı arasında sınırdır.¹⁹⁶

Miladi VII. asırda Çinli seyyah Hsüan-tsnag şehri ve vadiyi tasvir ve Bamyân'ı, Fan-yen-na (eski telâffuz şekli Bam-jan-na) olarak ifâde eder. Her ne kadar alfabe, hükümet teşkilâtı ve meskûkât hep bir, yalnız dil az farklı ise de şehir o zaman da Amuderya memleketlerine (Tu-ho-Io=Tohâristan) tabî bulunuyordu. Hsüan-tsnag'a ve keza en eski Arap kaynaklarına göre Bamyân halkı o sıra da Hindukuş'un kuzey ve güneyindeki şehirlere yayılmış olan Budizm'e bağlı bulunuyorlardı.¹⁹⁷ Bamyân'daki

¹⁹⁵İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 237; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70-73; Mehmet Saray, "Bedaḥşan", 292; Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 246; W. Barthold-A. Bennigsen and H. Carrbre D'encausse, "Badakhshân", 852, vd.

¹⁹⁶ Barthold-(F.R. Allchin), "Bâmiyân", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, I, 1009; Fırdevsî, *Şahnâme*, I, 867-1042.

¹⁹⁷ Hsüan-tsnag; Fen-yen-na (Bamyân) memleketinin doğu-batı yönü iki bin küsür Li, kuzey-güney üç yüz küsür Li uzunluğundadır. Hindukuş dağı burada bulunmaktadır. İnsanlar dağ ve vadinin fiziksel durumuna, coğrafi faktörlere göre kenti inşa etmiş ve bu şekilde oturmaktadırlar. Uzunluğu altı veya yedi Li olan

Budist Rahiplerin adedi bin, manastırların sayısı da ondan fazla idi.¹⁹⁸ Asıl şehir bir dağ üzerinde idi. Gerek Hsüan-tsnag ve gerek ondan sonra al-Mukaddasi Bamyân'ı küçük bir şehir diye tarif ederler ve çok mamur bir belde olarak tanımlarlar. Mukaddesi'nin anlattığına göre burada kimsenin yaşamadığı bir yer vardır. Eğer birisi buraya gelip de uyumak isterse, uyurken ayağını birinin çektiğini hisseder; fakat uyandığında da kimseyi göremezmiş ve o kişi bu ıssız yeri terk edinceye kadar bu durum böyle devam edermiş.¹⁹⁹ Yakubi ve Yâkût'a göre, müstahkem bir kalesi vardı, asıl şehrin etrafında sur yoktu. Gazne'nin kapıları "Bamyân Kapısı, Sinân Kapısı, Kerden Kapısı ve Seyr Kapısı" idi. İşte bu kapılardan biri de (kuzeydeki), "Bamyân Kapısı" idi.²⁰⁰ Bu hâl, Bamyân'ın daha o zamanlarda epeyce önem kazandığını gösterir; fakat şehrin ticareti, sonradan kazanacağı gelişme ermiş olmaktan henüz uzaktı. İbn Hurdazbih tarafından verilen Tohâristân şehirlerinin haraç²⁰¹ listesinde, Bamyân için 5.000 dirhem gibi, pek küçük bir meblağ gösterilmektedir.²⁰² İbn Havkal da Bamyân'ı diğer müelliflere benzer anlatır; Bamyân amilliğinin en büyük şehri Bamyân'dır. Belh'in üçte biri büyüklüğündedir. Bu ülke Bamyân Şir (Aslan)'inin idaresindedir ve suru yoktur. Adeta dağ başında kurulmuştur. Bamyân bölgesinin şehirleri arasından büyük bir nehir akar. Bu su Garcistan'a varır. Bamyân'ın suları bol, iklimi soğuk ve karlıdır.²⁰³ Bamyân hükümdarları, takriben Abbasîler zamanında Müslüman oldular. Milâdi 718 yılına âit olan ve Çin kaynaklarında zikredilen bir vesikaya göre, Bamyân hükümdarları, İndus'a kadar olan bütün memleketlerin hükümdarları gibi Tohâristân'ın Türk Yabğusu'na, yani hükümdarına bağlı idiler.

başkenti ise bir yamaç ile kayalık üzerine inşa edilmiş ve sırtını kuzeye daha yüksek bir yamaca yaslamıştır. Buranın iklimi soğuk ve serttir. Yazları gelenekleri ve kullandıkları paraları Tohar memleketi (Tohâristân) ile aynıdır. İnsanların yüzleri ve vücutları da Tohar insanlarına benzemektedir. Ancak dilleri biraz farklıdır. *Bk. Beal, Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629), 50-51; Ekrem, Hsüan-tsnag Seyahatnamesi, 157.*

¹⁹⁸ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 418.

¹⁹⁹ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 313.

²⁰⁰ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 314.

²⁰¹ Haraç: Arapça "hare" kökünden gelen ve sözlük anlamı "toprakta çıkan şey" olan haraç kelimesinin Arapça'ya Akkadca veya Ârâmice'den geldiği yahut Süryânice aracılığıyla Grekçe'den geçtiğine dair farklı görüşler vardır. Talmut'ta "baş vergisi", Pehlevîce'de "vergi (özellikle araziden alınan)" ve Ârâmice'de "vergi" anlamlarına gelen ve söylenişleri birbirine yakın kelimelere rastlanmaktadır. İslâm fütuhâtından önce Arapça'da yer aldığı bilinen kelimeye toprak, bina, hayvan, köle gibi kaynakların ürün, kira, ücret türü getirileri ve devlet gelirleri olmak üzere birbirleri ile alakalı çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden haraç zaman içerisinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır, *bk. Cengiz, Kallek, "Haraç", DİA, İstanbul 1997, XVI, 71-88.*

²⁰² Barthold-(F.R. Allchin), "Bâmiyân", 1009; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 42; Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 314.

²⁰³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 341.

Bölgenin ilk sakinlerini Bamyân'dan kesin olarak uzaklaştıranlar muhtemelen Gazneliler'dir. Daha sonraları Gûrîler ailesinin bir kolu 550-609 (1155-1212/1213)'a kadar yarım asırlık bir süre Bamiyan bölgesinde egemenlik sürdürdüler. Bu devirde Bamyân şehri, bütün Tohâristân'dan başka Amuderya kuzeyindeki bazı bölgeleri de ihtiva eden ve kuzeydoğuda Kâşgar arazisi sınırlarına kadar uzanan bir devletin egemenliği altında idi. VII. (XIII.) asır başında, bu bölge bütün Gûrîler ülkesinin akıbeti gibi Hârizmşâh Muhammed devletine ilhak edildi. Bamyân, Gazne ve diğer topraklar ile beraber, Hârizmşâh'ın büyük oğlu Calâl al-Din'in "hassı" (yıllık geliri 100.000 akçeyi aşan dirlik) oldu. Yâni Bamyân, tekrar Tohâristân'dan ayrılarak, Hindukuş güneyindeki memleketlere bağlandı. 1221'de Moğollar şehri tahrip ettiler; Cengiz Han'ın torunu Müttügen, muhasara esnasında, öldü.²⁰⁴ Muzaffer hükümdar onun intikamını almak için şehri tamamıyla tahrip etti ve halk katledildi. Şehrin yerine Mo-Balık (Kötü Şehir) veya Mo-Kurgân (Kötü Kale) denilirdi; Alaaddin Ata Melik Cüveynî de Bamyân'da Cengiz'in en sevdiği Çağatay'ın oğullarının birinin ölümünü doğrular ve oda buraya Kötü Köy manasına gelen "Mavu Balıg" tabirini teyit eder.²⁰⁵ 40 sene sonra Cüveynî zamanında bile burası ıssız bir hâlde bulunuyordu. Cengiz Han tarafından tahrip edilen şehir bir tepenin üstünde idi. Günümüzde Bamyân Cengiz Han'ın tahrip ettiği şehrin birkaç kilometre batısında bulunmaktadır ve eski önemini kaybetmiştir. Son zamanlarda seyyahlar Bamyân'ı sâdece "büyük bir köy" sayarlar, son zamanlarda Bamyân hep Kâbil ve Gazne'ye tâbi olmuştur. XII. (XVIII.) asra kadar bu şehirler ile beraber Hind Türk imparatorluğu topraklarına dâhil idi. Daha sonra yine onlar ile birlikte, o sırada yeni kurulan Afgan devletine bağlandı. Abd al-Karim Buhâri'ye göre Afganistan hükümdarları, Bamyân halkından senede 100.000 Ruype vergi alıyordu. Hindli seyyah Münşi Mohan Lal yalnız gümrüklerin varidatını 70.000 Ruype tahmin eder. Aynı müellife göre Bamyân halkı, Farsça ve Puştu (Afgan) olmak üzere iki dil konuşurlar. Vadinin ahâlisi ekseriyetle Hazara Kâbilesine mensuptur.²⁰⁶

²⁰⁴ Barthold-(F.R. Allchin), "Bâmiyân", 1010; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 418; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008, 276.

²⁰⁵ Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK.Yay., Ankara 2013, 155.

²⁰⁶ Barthold-(F.R. Allchin), "Bâmiyân", 1010; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 155.

1.5.2.3. Anderâb/ Enderâb

Şehir kaynaklarda Enderâb اندراب diye geçmektedir. Enderâb için “sular arasında”, sular arasında bulunan yer tanımlaması yapılmaktadır. Afganistan’ın kuzeyinde Andarab Nehri ve onun kolu Kasan tarafından sulanan bir bölgedir²⁰⁷. Fîrdevsî’de Enderâb diye geçen şehir Gazne ile Belh arasında uzanır.²⁰⁸ Anderâb, (Dosi Irmağı’nın en güneydoğusundaki doğduğu yerde bulunur. Bu mühim vadi, güneyinde Pençir²⁰⁹ topraklarının bulunduğu Havak Geçidi’ne açılır.) dağlık bölgelerin tam ortasında bulunan korunaklı bir kasabadır. Tarım yapılabilen toprakları ve tahıl üretimi açısından verimlidir. Burada yaşayan insanlar geçimlerini tarım ile idame ettirirler. İki adet ırmak vardır. Burada paralar (dirhem) Pençir ve Cariyana madenlerinden çıkarılan gümüşlerden üretilir. Buranın yöneticisine “Sahr-salır” denilmektedir.²¹⁰ Ticaretin canlı olduğu bu şehirde tüccarlar Pancir ve Cârîyânâ limanlarından gelirler ve gümüş dirhem kullanırlardı. Hindukuş Dağları ana silsileleri eteklerinde yer alan Anderâb veya sikkeler üzerinde bulunan şekli ile Anderâb şehrine, Simincan’dan muhtemelen Bağlan üzerinden geçerek beş günde ulaşıldı. Onuncu asırda burası Talekan ve Vervaliz’den sonra, Tohârîstan’ın üçüncü büyük şehri kabul edilirdi; nümizmatik belgeler, vasal prensler olarak Samanîler’e bağlı bir hanedanın Anderab ve Belh’te hüküm sürdüğünü ispatlamaktadır. Hindukuş’tan geçen yollar Anderab’ı şimdi Pençir olarak tanınan Benchir ile bağlamakta idi (en müsait geçit 13.000 kadem yükseklikteki Havak’tı). Bin yıl önce bu vadi hâlen mevcut olan gümüş madenleri ile ünlüydü ve bunlar İslam dünyasının doğu kısmındaki en önemli gümüş madenleri olarak kabul edilirdi.²¹¹ Belh şehrinden güney yönünde Tohârîstan’a oradan da Anderâb şehrine gelinir.²¹² Hsüan-tsnag seyahatnâmesinde Anderâb (An-tan-luo-fu) memleketi olarak geçmektedir. Burası eski Tohâr memleketinin topraklarıdır. Çevresi üç bin Li civarındadır. Umumi bir lideri yoktur ve Gök-Türklere bağlıdır. Memlekette dağ ve tepeler bir birini izler durumdadır. Buranın

²⁰⁷ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 218.

²⁰⁸ Minorsky, “Andarâb”, *The Encopedia of Islam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, I, 504; Fîrdevsî, *Şahname*, I, 1047-867.

²⁰⁹ Bu isim İstahrî’de Pençehîr şeklinde geçmektedir ve İstahrî Pençehîr’in dağların üzerinde kurulu bir şehir olduğunu zikretmektedir. Bk. İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 219.

²¹⁰ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 39; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyillarda Horasan Tarihi*, 46.

²¹¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70; Minorsky, “Andarâb”, 504; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 427.

²¹² Ya’kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 70.

tarlaları oldukça dar ve küçüktür. Hava soğuk, iklimi ise çok serttir, rüzgâr da soğuk ve şiddetlidir. Toprağı hububat, çiçek ve meyve için elverişlidir. Bölge halkı vahşi ve disiplinsiz bir karaktere sahiptir. Budizm'e fazla inanmazlar, şehirde üç tane tapınak ve on kadar rahip vardır.²¹³

1.5.2.4. Hulm

Hulm “خلم” ; Afganistan'ın kuzeyinde bugün Taş-Kurgan²¹⁴ adı verilen şehrin eski ismi olup, Bedahşan sınırına giden yol üzerinde, Belh'in 10 fersah doğusunda bulunmaktadır.²¹⁵ Ceyhun'un güneyinde Hulm (Taş-Kurgan)'a 2.5 günlük mesafedeki Akhunlar'ın merkezi Huo, İslam kaynaklarının Velvalic'i ile aynı yer kabul edilmektedir.²¹⁶ İbn Hurdazbih, Belh ile Hulm Valâri (Valârey) arasında ve yarı yolda olduğunu zikrediyor. Buradan Hulm şehrinin 5 fersah olduğunu zikretmektedir. Hulm bölgesi civarında akan Darrigâm nehrinden, şehrin haraç miktarından bahsetmektedir.²¹⁷ *Hudûd al-‘Âlem*, Hulm'dan, Belh ve Tohâristan toprakları arasında, bir dağın eteğinde, bozkır (step) arazide yer alan bir şehir şeklinde bahsetmektedir. Hulm'da yüksek debiye sahip bir ırmak vardır ve buranın vergileri, sulama kapasitesine göre tespit edilir. Hulm'un tarım için elverişli olan alanı fazladır. Burada iki ırmak daha vardır. Büyüğüne Rûdh-ı Dargâm ismi verilir. Tohâristan hudutlarından akan bu nehirler bir noktada kavuşarak tek bir akarsu hâlini alırlar. Valvalic ve Hulm'dan sınırları içinden Ceyhun'a karışırlar.²¹⁸ Ortaçağ coğrafyacıları şu mesafeleri veriyorlar; Hulm'den Simincan'a 2 gün Varaliz (yahut Varvâliz)'e 2 gün²¹⁹ Bahar'a 6 fersahtır.²²⁰ Hulm deniz seviyesinden 450 metre yüksekliktedir. 36° 42' Kuzey enlemleri ve 67° 41' Doğu meridyenleri üzerinde

²¹³ Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 182.

²¹⁴ Taş-Kurgan, Çin kaynaklarında, Ho-p'an-t'o veya Ch'ieh-p'an-t'uo memleketi diye geçmektedir. Kua'ya 4500 Li uzaklıktadır ve Yarkend bölgesinin güneyin de Çu-k'üpo'nun tam batısındadır. Güney tarafında Hsüan-tu (Asma geçit) dağlarına varılır. Bölge kuzey de Kaşgar ile hemhuduttur. Batısın da Humi (Wahan), kuzey batısında P'an-han krallığı (Fergana ?) bulunur. *Bk.* Chavannes, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, 172; Ya'kübi' ye göre, Belh'in kuzey yönünde, “demir kapı” anlamına gelen Deryahenin şehirleri ile Kişşe, Nahşab ve Soğd şehirleri vardır. Buradan Semerkand topraklarına gidildiğini aktarmaktadır. *Bk.* Ya'kübi, *Ülkeler Kitabı*, 70; Barthold, Taş-Kurgan şehrinin yeri ile ilgili olarak; dokuzuncu asırda günümüzdeki Hulm ile birlikte geliştiğini ve eski kentin harabelerinin güney tarafında yer aldığını aktarmaktadır. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70.

²¹⁵ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 108; V. F. Bochner, “Hulm”, *İA*, V, 583.

²¹⁶ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 60.

²¹⁷ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 40- 41-43.

²¹⁸ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 72, 108.

²¹⁹ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 224.

²²⁰ V. F. Bochner, “Hulm”, *İA*, V, 583; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70.

bulunmaktadır. Alan olarak 50 km² alanda konumlanmıştır. Mezarı Şerif'in doğusundadır.²²¹ Bu şehir, özdeş ismi taşıyan bir nehrin dar bir vadiye açıldığı yerin yakınında kurulmuştu. Fakat on dokuzuncu asırda büyüyen günümüzdeki Hulm ya da Taş-Kurgan şehri ise, tarihî şehrin yıkıntılarının daha güneyinde bulunmaktadır. Hindukuş'a giden yollardan en işlek olanı her zaman Hulm vadisinden geçerdi.²²² Hulm Nehri, Ab-i Hulm veya Hulmrüd, galiba eskilerin Artamis'idir. İbn Hurdazbih şehrin civarında bir Nahr al-Zirğâm'dan bahsediyor; acaba bu nehir Hulmrüd olabilir mi? Hulm nehrinin meyli her mil 60 kadem (adım) düşüyor. Bu nehrin yukarı mecrası üzerinde Doâb Köyü vardır, asıl nehir garba doğru ve Guri denilen başka bir ırmağa muvazi olarak akıyor. Haybak ve Hulm'den geçtikten sonra, Amuderya'ya karışıyor. Bâzı günlerde önüne bend tutularak, sonradan suyu her hangi bir yere akıtılan aynı dere üzerinde bulunmaktadır.²²³ Bölgede sulak arazi fazladır bu topraklarda çok lezzetli sebze ve meyveler yetişmektedir. Dere boyundaki bahçeler güzel ve zengindir. Meyve ağaçları arasında Kâbil'de yetişmeyen incire ve çok kaliteli üzüm rastlanır. Şehir zenginlik ve refah seviyesi bakımından çok gelişmiştir. Hulm şehrinin toprakları çok verimlidir.²²⁴ Hulm şehri, coğrafyacılara tarafından Tohâristan'dan veya daha geniş manada Horasan'dan sayılıyor. Şehir madun lay-sat bi'l-'izüm (büyük olmayan şehirler)'den sayılmaktadır.²²⁵ Hulm şehrinin iklimi güzel, havası temiz; fakat bölge yazın rüzgârlıdır.²²⁶ Hulm şehrinin halkı Azd, Tamim ve Kays Kâbilelerinden olup fütuhât devrinde buraya gelip yerleşen Araplar ile meskûn idi. Şehir kültürel açıdan da önemli bir yere sahiptir. İki ünlü ilahiyatçı, Abul Avcâ Sa'id ve Osman al-Halili, Hulm'de doğmuşlardır.²²⁷ İslamiyet'ten önceki dönem kaynaklarına göre Hulm, Büyük İskender tarafından M.Ö 330-329 yılının kış mevsiminde feth edildi.²²⁸ Hsüan-tsnag Seyahâtname; Hu-lin (Hulm) krallığından bahsediyor, buranın mesahası takriben sekiz yüz Li idi. Payitahtın çevresi de beş-altı Li idi. Orada on'dan fazla Budist manastırı ve

²²¹ C.E. Bosworth, "Khulm", *The Encopedia of Islam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, V, 47.

²²² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70.

²²³ Bochner, "Hulm", 583.

²²⁴ Bosworth, "Khulm", 47; Bochner, "Hulm", 583.

²²⁵ Bochner, "Hulm", 583.

²²⁶ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 312.

²²⁷ Bochner, "Hulm", 583.

²²⁸ Bosworth, "Khulm", 47; Bochner, "Hulm", 583.

sayısı beşyüzü müteceviz rahip bulunuyordu. Hu-Lin'in garbında Fo-ho (Belh) var idi.²²⁹ Daha sonra Müslümanların Orta Asya Türkleri ve Nizek Tarhan ile yaptıkları mücadeleler sırasında²³⁰ 708/709 senesinde Kutayba b. Müslim'in onlara karşı yaptığı muharebede, 737'da Asad b. Abdullah'ın Batı Türkişlerin Su-lo Türk Kağanı ile mücadeleler yaptı. Abullah b. Tâhir'in (826/827-827/828) senesine ait vergi listesinde de Hulm'un adına rastlanıyor. Bu listede 12.300 dirhem tutan bir meblâğ kaydedilmiştir.²³¹ IX. yüzyılın sonlarına doğru stratejik önemi ile Hulm, Sâffariler ve Horasan coğrafyasında kendinden söz ettiren diğer devler arasında mücadelelerin merkezi olmuştur. 881/882 yılında isyan eden Ahmed b. 'Abd Allah Hucustânî, 'Amr b. al-Leys'in kumandanı, Abî Talha'nın ordusunu Serahs'ta yendikten sonra, Hulm'de onu ikinci defa bozguna uğratmış idi.²³² Hulm askeri ve ticari bakımdan büyük bir öneme sahip bir şehirdir. Sonraki bölümlerde daha detaylı anlatacağımız gibi Sâmânî ordusu ile Gazneliler Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Alptegin arasında meydana gelen muharebeyi, beraberinde oldukça az sayıda asker bulunmasına rağmen, Hulm Geçidi'ni başarıyla tutan Alptegin (Nisan 962) tarihinde kazandı.²³³ Samânîler devrinde güçlü âlimler yetiştirmiştir. Ünlü şair Ka'b b. Ahmad ve diğer birçok ilim insanı yetiştirmiştir. Hulm, sonraki süreçlerde Selçuklular ve Timurlular gibi Doğu İran'da egemenlik kuran devletler tarafından kontrol edilmiştir. Bu süreçte bu coğrafyanın büyük bir kısmı Türkleşmiştir. Nadir Şah döneminden sonra, XII. ve XIII. yüzyılın sonlarına doğru Hulm yerel Özbek idarecilerin tarafından yönetilmiştir. XIX. asrın başlangıcında Hulm Tâcıklar'den, Özbeklerden ve Kâbillilerden oluşmaktadır. Hulm şehrinin karışık bir nüfusu olduğu anlaşılmaktadır. Kâbil tahtına tâbi olan Belh'in Özbek prenslerinden Kılıç Ali Bey'in hükümdarlığı altında, o zaman mühim olan şehir, civarındaki göçebelerin baskınlarına mâruz idi. Bu sebepten dolayı, Hulm'de bulunan hükümet merkezi, oradan takriben 4 mil mesafedeki Taş-Kurğan'a nakledilmişti. 1824'de Hulm, diğer bir felakete uğramış idi. Bir sene evvel, Kunduz prensi Murâd Bey ahaliyi Kunduz'a hicret etmeğe mecbur etmiş idi. Onun hükümlerliği zamanında böyle cebrî tehcirler her

²²⁹ Bosworth, "Khulm", 47; Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 43; Bochner, "Hulm", 583.

²³⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70.

²³¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 43; Yiğit, "Kutaybe b. Müslim", 490-491; Bosworth, "Khulm", 47.

²³² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmûl*, VI, 169-170; Bosworth, "Khulm", 47.

²³³ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 3-4.

zaman görülen hadiselerdendi. O zamandan beri asıl Hulm sukut etmiş ve yerini Taş-Kurgan almıştır. Kunduzlu Muhammed Murâd, Ali Bey zamanında, pek ehemmiyetli olmayan bir kumandanlık vazifesinde bulunuyordu. Fakat onun ölümünden sonra, Murâd o kadar kuvvetlendi ki Hindu-Kuş'un kuzeyindeki bölgelerde hakikaten müstakil bir hükümdar mevkii kazandı. Hulm (Taş-Kurğan)'ün takriben 10.000 nüfusu var idi ve Murâd'ın devletinde bir hudut şehri idi. Ali Bey oğulları da sıra ile Murâd'a tâbi olup onun nâmına merkezi Hulm olan, ayrıca Haibak, Guri, Ândarâb, Talikan ve Hazrat-İmâm'ı da içine alan bu bölgeyi idare ediyorlardı.²³⁴

1.5.2.5. Cüzcan

Murgab ve Ceyhun nehirleri arasındaki bölgede bulunan yerler, tarihî bir eyalet olup Belh'in batısında, günümüzdeki Meymene, Endehuy, Şibergân ve Ser-i Pul şehirlerini kapsamaktaydı. Buranın bilhassa batıdaki sınırı net bir şekilde belli değildi ve İran'ın yükseltisi fazla olan yaylası ile Mâverâunnehir toprakları arasında bir nevi köprü vazifesi yapmaktaydı. İran platolarının hemen bitişiğinde kuzey bozkırlarının giriş yeri sayılabilecek bir mevkide bulunan Cüzcan'ın yerli halkı sürekli olarak göçebe milletlerin saldırılarına maruz kalmıyordu. Mâverâunnehir ile İran yaylası arasındaki bu köprü, harp zamanlarında daha aktif biçimde kullanılırdı.²³⁵ Cüzcan, *Hsüan-tsnag seyahatnamesinde* (Hu-shih-chien) olarak geçmektedir. Doğu-batı yönü yüz Li, kuzey-güney yönü ise bin Li uzunluğundadır. Başkentinin çevresi yirmi Li genişliğindedir. Bölge dağlıktır ve nehir bakımından zengindir. İyi cins atlar bulunmaktadır. Kuzey batısında Tâlekân bulunmaktadır.²³⁶

Cüzcan zengin bir yeri. Refahın esas sebebi ise bölgede yetiştirilen, koyun sürüleri, develer, atlar, koyunlar oluşturmaktadır. VII. yüzyılın başlarında Toharistan'a bağlı olan bir vilayettir. Cüzcan'dan bütün Horasan, Mâverâunnehir bölgesine tabaklanmış deriler sevk edilirdi. Cüzcan'ın her tarafı verimlidir. Ticaret yolları ve ürünleri boldur. Cüzcan'da anlatılan şehirlerin dışında akarsulu bol meyveli köyler bulunur. Yıllık vergisi 100.000 dinar, 400.000 dirhemdir.²³⁷ İbn Hurdazbih, Toharistan

²³⁴ Bosworth, "Khulm", 48; Bochner, "Hulm", 584; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 423.

²³⁵ R. Hartmann, "Djüzdjân", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, II, 608; Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 330.

²³⁶ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 48.

²³⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 336; Hartmann, "Djüzdjân", 608.

şehirlerinin haraç miktarı içerisinde Cüzcân şehrinin haracını 154.000 dirhem olduğunu aktarmaktadır.²³⁸ Mukaddesi'; vergiler hakkında, Cüzcân emirleri vergi vermezler vergi yerine hediyeler gönderirdiler. Vergileri kendi aralarında toplarlardı.²³⁹ Cüzcân bölgesi hükümdarlarının lakabı Kûzkân Huzâh idi.²⁴⁰

Bazı kaynaklarda Cüzcân, bir şehir ismi olarak değil de bölge adı olarak zikredilmektedir. Mukaddesî'ye göre Cüzcân, eski yerleşim birimleri arasında yer almazdı. Belh'in bir bölgesi olarak kabul edilmekteydi. Ama bugün bölgenin başkentlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Çünkü önemli bir konuma gelmiştir ve burayı yöneten prensler önemli kişiler arasında yer almaktadır. Nüfusunun az olması sebebi ile fazla kazası yoktur. Buranın halkı cömerttir, dinini diyanetini bilen ilim ve dirayet sahibi insanlardır. Bu bölgenin başkenti el-Yehuddiye, şehirleri ise Enbâr, Berzûr, Kelân, Şâburkan, (Usfûrkan)' dır.²⁴¹ Kaynaklarda Cüzcân şehirleri hakkında geçen bilgilere göre; Faryab'tan, Cüzcân'a mesafe beş konaktır. Cüzcân'ın dört kasabası vardır. Cüzcân kasabasına Enbâr denir. Valiler burada oturmaktadırlar. İkinci kasabasına Esan ve Semâken denir. Cüzcân yöneticisinin oturduğu üçüncü kasabaya Kunderem ve Kurzuman denir. Dördüncüsü Şaburkân'dır.²⁴² Hz. Osman devrinde Vali Ahnef b. Kays'ın komutanlarından Emîr Akra' b. Hâbis Cüzcân'ın bölgesinin fethiyle vazifelendirildi, meydana gelen harbin sonucunda Akra' memleketi (31/651-52 veya 32/652-53) senesinde aldı. Bir sonraki yıl Cüzcân'da birtakım isyanlar ortaya çıkınca Abdullah b. Âmir tarafından ahaliyi kontrol altına almak için tekrar gönderildi.²⁴³ Memleketin hudut beldeleri, Türklerin saldırıları haricinde, farklı mezhep üyeleri arasındaki iç çekişmelerden de ciddi ölçüde zarar gördü. Hakikaten Türk hakanı 119'da (737) Esed b. Abdullah el-Kasrî tarafından Şübûrkân'da yenildiği gibi 125'te (743) Emevîler'e karşı yapılan bir savaş Ali evlâdından Yahyâ b. Zeyd öldürüldü ve mezarı uzun süre ziyaret yeri hâline geldi. Emevîler'den sonra Abbâsîler devrinde valiler, Cüzcân'da bugün Ser-i Pul ismi verilen yerle aynı olduğu anlaşılan Enbâr'da

²³⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 42.

²³⁹ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 347.

²⁴⁰ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 45; krş. Marguart, *Eranşahr*, 162; Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri)*, Kitabevi, İstanbul 2002, 258.

²⁴¹ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 308-309.

²⁴² Yörükhan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, 135-136.

²⁴³ Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 591; Ahmet Lütfî Kazancı, "Akra' b. Hâbis", *DİA*, İstanbul 1989, II, 285.

yaşamaktaydılar. Abbâsî Halifesi Mehdi döneminde Yûsuf el-Berm isimli isyancı bir Hâricî öteki şehirler ile beraber Cüzcân'ı da ele geçirdi (160/777). Cüzcân IX-X. asırlarda İran kökenli Ferîgünîler ailesinin idaresi tarafından yönetilmekteydi.²⁴⁴ Yazarı bilinmeyen meşhur coğrafya eseri *Hudûd al-‘Âlem* (982-83) yıllarında Ferîgünîler'den²⁴⁵ Cüzcân Emîri Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed ismine kaleme alınmıştır. Sonraki senelerde Gazneli Mahmud, Ferîgünîler hanedanını ortadan kaldırarak bölgede düzeni yeniden tesis etti. İstahrî'ye göre eyaletin başşehri Enbâr²⁴⁶, Bazı kaynaklara göre de Yehûdiye (Meymene) idi. Daha sonra bölgeye Selçuklular hâkim oldu. Sultan Alparslan'ın öldüğünü ve oğlu Melikşah'ın da Horasan'dan ayrıldığını duyan Selçuklulara bağlı yerel emîrler isyan etti. Sultan Alp Arslan'ın kardeşi Ayaz b. Alp Arslan bu bölgedeki isyanlar ile meşgul oldu ve Selçuklu otoritesini tekrar tesis etti.²⁴⁷ Cüzcân toprakları daha sonra Cengiz Han ve Timur kuvvetlerince istilâ edildi; fakat bu yıkıcı talana rağmen bölgenin çok sayıda beldesi ayakta kalmayı başardı. Cüzcân Yeniçağ'da Özbekler'in denetimine girdi. Ancak bunlar da bilhassa Türkmenler'in hücumlarına mâruz kaldılar. En sonunda Afgan lider Dost Muhammed döneminde (1819-1863) bölgeye bağlı bütün merkezleri Afganistan Türkistanı'na dâhil edildi. Bunlar arasında yalnızca Meymene Hanlığı yarı bağımsızlığını kısa bir müddet daha koruyabildi. Cürcân coğrafyasının İslam kültürel tarihinde çok önemli bir konumu vardır. Hatırı sayılır sayıda muhaddis, fıkıh bilgini, yazar, şair ve ozanın yetiştiği şehir bir kültür merkezidir. Ebû Bekir el-Cüzcânî, Ebû Ali el-Cüzcânî, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ebû İshak el-Cüzcânî ve Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî bölgede yetişmiş âlimler arasında gösterilebilir.²⁴⁸

1.5.2.6. Ârhen/ Erhen

Eski Tohâristan toprakları içerisinde bulunan bir şehirdir. Amuderya nehrinin iki kıyısında yer almaktadır. Afganistan'ın İmam-ı Sahib yakınlarındadır. İklim, coğrafi

²⁴⁴Hartmann, “Djüzdjân”, 608-609.

²⁴⁵ Fe-rîgünîler; bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Cüzcân'da 892-1010 yılları arasında hüküm süren İran asıllı bir hanedandır. Cüzcân'a tarihinin en parlak dönemini yaşatan Ferîgünîler âlim, şair, edip ve sanatkarları himaye etmişlerdir. Makâmât sahibi Bedüzzaman el-Hemedânî ile meşhur şair Ebü'l-Feth el-Büstî ve Mefâtîhu'l-ulûm müellifi Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, Ferîgünîler'in himayesine mazhar olmuş âlim ve şairler arasında yer alır. Minorsky, Cevâmiu'l-'ulûm sahibi İbn Ferîgün'un bu hanedanla bir ilgisinin olabileceğini söyler. *Bk.* Tahsin Yazıcı, “Ferîgünîler”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 398-399.

²⁴⁶ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 214.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmûl*, VIII, 266.

²⁴⁸ Hartmann, “Djüzdjân”, 608-609.

özellikler ve gelenek görenek bakımından neredeyse Tohâristân'ın aynısıdır. Çin kaynağı Hsüan-tsnag'ın aktardıklarına göre buranın genişliği üç yüz Li civarındadır. Başkenti ise on dört veya on beş Li genişliğindedir.²⁴⁹ Ceyhun'un güney sahilinde olduğu belirtilir. Amuderya'nın önemli bir limanı konumunda olan Âhren آرهن veya Erhen günümüzdeki ismi ile Hazret-İmam olarak tanımlanmaktadır. Âhren veya Erheng'in Hazret-İmam'ın aynı olduğunu söylüyorsa da bu doğru olamaz. Çünkü bu iki yer Abdullah-Name'de ayrı ayrı zikredilir. Barthold Erhen'in Hazreti İmam bölgesiyle aynı yerde olmadığını belirtmiştir. Ortaçağ kaynaklarında geçmeyen Hazret-İmam, Hz. Hüseyin'in başı ile ilgili bir efsaneye dayanmaktadır. Timur hanedanından Muhammed Cûki (Uluğ Beg'in torunu) tarafından bu ziyaretgâha üç yüz koyun pişirecek kadar büyük bir kazan verildiği rivayet edilir. Hazret-İmam'da, Abdullah Han'ın saltanatı zamanında (on altıncı yüzyıl) Ceyhun'dan açılan bir kanalın başı bulunuyordu; başka bir rivayette Hazret-İmam ile Peygamber'in çağdaşlarından imam Alkame arasında bir münasebet kurulur.²⁵⁰ Minorsky ise İstahrî'nin Mesâlik ve Memâlik verdiği bilgiler ışığında Marquart'ın tespitini düzelterek Ârhen'in Hazreti İmam yakınlarında olduğunu ortaya koymuştur.²⁵¹

1.5.2.7. Hâst /Khost

Kaynaklarda Hâst خاست, Hast حست, Haşt خشت veya Havaşt حواسشت diye geçmektedir. Afganistan'da bugün Hace-i Cişt denilen yerdir. Zarif ağaçlar ile kaplı bereketli bir şehirdir.²⁵²

1.5.2.8. Sekimşet/ İskimist

Şehir önemli bir ticaret güzergâhının üzerinde bulunmaktadır. Ortaçağ zamanlarında güney kervan yolunun üzerinde Tâlekân ve Vervâliz arasında bir noktadadır. Kaynaklarda Sekimşet سکیمشت veya İskimist اسکیمیشت şeklinde geçmektedir. Zirai olarak bol tarım yapılan ve hububat yetiştirilen bir bölgedir. Düz bir arazide, mera ve çayırları bol geniş vadide yer almaktadır.²⁵³

²⁴⁹ Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 186; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 46.

²⁵⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 73, not 36.

²⁵¹ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 359-360.

²⁵² Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 312; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 46- 47.

²⁵³ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 109; İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 217.

1.5.2.9. Saray-ı Âsım

Kaynaklarda adı Tohâristan sınırları içerisinde geçen bir yer olan Saray-ı Âsım veya Saray-i ‘Âsım سرایی عاصم olarak geçen bir şehre rastlanmaktadır. Buranın tam konumu kaynakları belirtilmemiştir. İbn Havkal’ın çizdiği haritada bu isme rastlanmaktadır. Tahmini olarak şehir Anderâb/ Enderâb ile Hulm arasındaki düz çizgide yer almaktadır.²⁵⁴

1.5.2.10. Garcistan

İran’ın kuzeydoğusunda Murghab Nehri’nin üst sınırlarında bulunmaktadır. Garcistan dağlık bölgesinin batısında, Afgan Türkistan’ı diye tabir ettiğimiz coğrafyanın içinde yer alan Horasan’daki tarihi bölgedir. Arapça kaynaklarda bu bölgenin adı غارجستان, غارجستن veya الغرج gibi farklı şekillerde geçmektedir. Firdevsî Şahnâme isimli eserinde Ortaçağ’daki Garcistan’dan, غرجگان diye bahseder. Garcistan, Arap fethinden önceki dönemlerde ve fetihler zamanında önemli bir bölgedir. Öyleki eski İran krallarının devrinde Garcistan önemli bir merkezdir ve ülkede en fazla kale Garcistan’da yer almaktadır. Garcistan hükümdarları kendi bölgelerinde güçlü bir yapıya sahiptiler, efsaneye göre, Yazdigerd oğlu Pers kralı Firuz, Garcistan hükümdarı yardımıyla kardeşi Hürmüz üzerinde üstünlük kurdu ve devletin yönetimini eline geçirdi. Bu kişinin V. yüzyılda Sâsâniler den Firuz olduğu bilinmektedir. Ebi’l-Abbas Abdullah b. Tahir’in Horasan ve ona bağlı olan yerlerin H. 211 ve H. 212 senelerinin de haraçları listesinde Garcistan, 100.000 dirhem ve bir ya da iki bin koyun ile önemli bir yer tutmaktadır.²⁵⁵

X. yüzyılda Garcistan hükümdarı Kral Guzmanan’a teslim oldu. Samanîlere haracı ödemediler, yerine onlara sadece değerli hediyeler gönderdiler. Garcistan hükümdarı, شار “Şar veya Sar” sonraki senelerde Müslüman oldu. Bu dönemde Garcistan da çok sayıda mescit ve katedral vardır. Gürcistan’da Abbasî halifeleri sırasında nane işliyordu. Samanîler devrinde قرستان da yine bu işlevi görmeye devam edebilirdi. X. yüzyıla gelindiği zaman Garcistan’ın ana şehri ایشین veya diğer adıyla “Busin” بوشین dir. Bu şehir

²⁵⁴ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü’t-Taksim)*, 305; İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 217; Salman, “Tohâristan”, 214.

²⁵⁵ Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 350-351; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 42-43; Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 105.

Marvarrud Nehri'nin doğusunda tarafına bir ok atımı mesafede yer almaktadır. Verimli topraklara sahip olan Garcistan'dan bu zamanlarda bol miktarda pirinç ve kuru üzüm yetiştirilirdi. Ürünler buradan da Belh ve Horasan'ın diğer şehirlerine ihraç edilirdi. Tohâristan coğrafyasındaki diğer merkezler gibi buranın da ikimi güzeldi. Fakat Garcistan yaz mevsiminde oldukça sıcaktı. Bölgenin geneli dağlardan oluşmaktaydı bu sebeple burası tarımdan ziyade hayvancılık için daha elverişliydi. Yüksek dağ aralarında farklı ürünlerin yetiştiği alanlar bulunmaktadır. Garcistan'da yaşayan nüfusun büyük bir kesimi hayvancılıkla ve kısmen de tarım ile uğraşırđı. X. yüzyılda bölgeden toplanan haracın belli bir kısmını, her yıl bin ile iki bin arasında koyun oluşturmaktaydı. Canlı koyunların dışında Garcistan'dan ihraç edilen atlar, katırlar, keçi kılından ürünler, eğerler, koşum takımları, keçe ve keçeden imal edilen malzemeler ile çantalar çok ünlüydü. Üzüm, fındık, badem ve incir burada iyi olgunlaşır. XVII. yüzyılda Garcistan'dan fındık, ezilmiş buğday, kuru incir ve yünlü kıyafetler ihraç ettiler. Bölge madenler bakımından da zengindir. Garcistan'ın dağlarında Selçuklu Sultanı Sencer döneminde, yani XII. yüzyılda gelişen zengin altın yatakları vardı. Fakat buradaki altın düzenli bir şekilde mayınlanmış değildi. X. yüzyılda Gazneli ve Gûzgan (Cüzcanan) bölgesindeki dağlarda, yani Garcistan bölgesinde bulunan Rabat-i Karvan kentinin yakınında bulunan altın madenler.²⁵⁶ Garcistan'a bağılı diğer bir vilayet, R.bûsharan (Rishvaran) nüfusu bir hayli kalabalık, kapladığı alan bakımından büyük ve oldukça güzel bir mıntıkadır. Burada yaşayan insanlar cengâverdir. Bu topraklar Gürgeç'a tabi Garcistan'a aittir. Merv yöresinin bazı akarsuları buralardan doğar. Garcistan madenler açısından oldukça zengindir; özellikle altın yatakları ile ünlüdür. İdarecileri Gûzgan (Cüzcanan) liderleri arasından seçilir ve Cüzcanan melîkine senelik vergi öder.²⁵⁷

1.5.2.11. Gûzgan/ Cüzcanan

Bölge Arapça kaynaklarda, Cüzcan جوزجان veya جوزجانان Cüzcanan şeklinde geçmektedir. IX. yüzyıl kaynaklarına göre Gûzgan bölgesi 4 şehri içeren küçük bir bölgeden oluşmaktadır. Buralar, Kundaram, Anbar, Shaburkan ve San kasabalarıdır. Bu beldeleden, Anbar (Anber) Gûzgan'ın başşehridir. Gelişmiş ve zengin olmasının yanı

²⁵⁶ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 105.

²⁵⁷ Minorsky, *Hudûd al- 'Âlem 'The Regions Of The World'*, 106; Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 353.

sıra ticaret ile uğraşan insanların yaşadığı yerdir. Belh mıntıkasının ana ticaret noktasını oluşturur. Bir dağın yamacında bulunan mamur bir beldedir. Burada yaşayan insanlar farklı yerlere satılan ve fazlaca talep gören Gûzgan derisini üretir ve ihraç ederler. Emeviler zamanında Anbar'daki ilk Arap yöneticilerinin burada darphaneleri vardı. Paranın üzerindeki şehrin adı Anbir/Anbar انبير yazmaktadır. Araplar döneminde Gûzgan topraklarından toplanan haracın miktarı 152.000'dir veya en fazla 154 bin dirhemdir. Bu miktar, Farayab gibi küçük bir yerin haracının sadece üç katı kadardır. X. yüzyılda Gûzgan, daha büyük bir alanı kaplayan gelişen bir bölge oldu. Bölge toprakları, doğudaki Garcistan ve Merv sınırlarına dayandı. Güneyde Belh, Tohâristan, Bamyân, Gur ve Büst ile ve kuzeyde Amu Darya nehrine kadar uzanmaktadır. X yüzyılda Gûzgan'a hâkim olan Ferigünler hanedanının hükümdarı, o kadar güçlü ki kendisi haracı Samanîlere ödemedi ve bunun yerine onlara yalnızca hediyeler gönderdi.²⁵⁸ Anonim Hudûd al-‘Âlem'e göre Gûzgan hükümdarları eski zamanlar da bir dağın tepesinde bulunan, güzel ve elverişli iklim şartlarına sahip bir şehir olan Gurzivan da ikamet ederler.²⁵⁹ XI. Yüzyılda Gazneliler döneminde Gûzgan'ın diğer önemli bir yeri olan Shapurgan kasabası, Belh bölgesinin önemli bir ekonomik ve askeri-politik merkezi idi. XII. yüzyılın sonunda. Hârezmşahlar zamanında bölgede gerçekleşen savaşlarda Shapurgan kasabası belirgin bir gerileme yaşadı. XIII. yüzyılın başında Shapurgan kasabası Guriler'e aitti ve güçlü bir kaleye sahipti. 617/1220'deki Moğol istilasından hemen önce, Shapurgan yoğun bir nüfuslu şehirdi; çünkü ticaret karavanları sürekli buraya giriyorlardı, burada mallarını satıyorlardı.²⁶⁰ Gûzgan Güney Tohâristan topraklarında yaralan önemli ticari, kültürel ve siyasi bir merkezdir.²⁶¹ Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında Tohâristan'ın coğrafi özellikleri ve bölgedeki önemli merkezler hakkında kaynaklara dayalı olarak bilgi verildi. Bundan sonraki bölümde ise Tohâristan'ın siyasi süreci hakkında bilgi verilecektir.

²⁵⁸ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 107; Nâsr-ı Hüsrev, *Sefername*, 154; Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 329-330; Yazıcı, “Ferîgünler”, 398-399.

²⁵⁹ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 107.

²⁶⁰ Kamaliddinov, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, 331-333.

²⁶¹ Nâsr-ı Hüsrev, *Sefername*, 154.

İKİNCİ BÖLÜM

TOHÂRİSTAN BÖLGESİNİN SİYASİ TARİHİ

2.1. BAŞLANGIÇTAN İSLAM FETİHLERİNE KADAR TOHÂRİSTAN'IN TARİHİ

2.1.1. Bactria'da Grek Krallığının Kuruluşu

Tarihî süreç içerisinde Orta Asya Kavimlerinin batıya doğru yayılmalarına karşılık, batıda yaşayan kavimlerin de doğuya, Orta Asya topraklarına sahip olma istekleri farklı tarihlerde çok sayıda istila hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu istilalar, Orta Asya'nın zenginliği ve doğudan batıya giden yolların bölgeden geçmesinden kaynaklanmaktaydı. Makedonyalı İskender (Alexandros)'un bölgeye gelmesinin temel sebebi, sınırlarını daha da genişletip bir cihan imparatorluğu kurmak istemesidir. Makedonyalı Büyük İskender de bu niyet ile bölgeye geldi arka arkaya yapılan savaşlarda İranlılara yenilgiye uğrattı. Milattan önce 330-327 senelerinde Makedonyalı İskender (Alexandros), Afganistan, Tirmiz üzerinden gelerek şimdiki Taşkent civarında Sırderya (Seyhun) nehrini geçti ve bu memleketi istila etti. İskender bölgeye geldiği zaman buralar İran'a tâbi olmayıp tekrar istiklâlini kazanmış bulunuyordu. O, burada Makedonya'dan, Kıbrıs'tan ve İran'dan bir takım muhacirler getirdi ve yeni şehirler inşa etti. İskender M.Ö. 323 yılında öldüğü zaman kurmuş olduğu imparatorluğa varis bırakmamıştı. İskender den sonra sağlığında imparatorluğun muhtelif bölümlerini idare etmek için tayin ettiği generalleri (valiler) arasında korkunç bir boğuşma başladı. Çeşitli parçalara bölünen imparatorluğun doğusundaki İran bölgesi de Suriye ve Mezopotamya ile birlikte Seleukos (Seleucos) Hanedanı (M.Ö. 312-129) eline düşmüş oldu. İlk dönemler Seleukos'ların idaresinde bulunan Bactria ve Soğdiana bölgeleri sonunda tahmini M.Ö. 256-238 arasındaki bir tarihte istiklalini kazandı ve bu bölgede Bactria Grek Krallığı kurulmuş oldu. İskender'den sonra da bölgede Belh ve Tohâristan'ı merkez edinen Greko-Baktria ismini taşıyan Yunanlı bir sülâle hüküm sürdü. Bu sülâle Kâbil ve Gazne taraflarını da yönetimleri altına aldı. Ephedemos ve oğlu Demetrios (Euthydemus I ve Demetrius I) Greko-Baktria'nın en güçlü hükümdarları idiler. Demetrios, 190-180 yıllarında Hindistan'ın Pençap vilâyetini de fethetti. Bu devirlerde Greko-Baktrian devletinin kuzey

sınırları Hindikuş Dağlarının güneyinden, Hun ülkesine kadar uzanıyordu.²⁶² Bactria ve Sogdiana'da müstakil Grek hâkimiyeti kurulduğu sıralarda İran'da ise Parthlar, Seleukos'ların yerine geçiyorlardı. Öte yandan aynı tarihlerde, Orta Asya bozkırlarından ortaya çıkan Parthlar, batıya doğru harekete geçmişlerdi. Parthlar, Arsak öncülüğünde Horasan'a girerek bölgenin Seleukos'lu valisini devirdiler ve M.Ö. 247 Haziranında burada küçük bir krallık kurdular; Daha sonra Parthia satrabı Andragoras'ı yenip Hyrkania (Hazar Denizinin güney doğusu)'yı topraklarına kattılar. Parth'ların bölgeye gelmeleriyle bölgedeki Seleukos'lar ile aralarında birçok mücadele oldu. Seleukoslar doğuda toprak kaybettiler ve bu toprakları geri almak için düşmanları hem Parthlar hem de Greko-Baktrian devleti idi. Seleukoslar Genellikle "Büyük" olarak adlandırılan liderleri Antiokhus III önderliğinde (M.Ö. 227-187), M.Ö. 210-9 da Parthia'ya geldi ve üstünlüklerini kabul ettirdiler. Bir yıl sonra Greko-Baktria Kralı Euthydemous'u Baktria'da kuşatma altına aldı. Nihayetinde Euthydemous'un Baktria'da elinde olan toprakları yine kendisinde kalacak, fakat Seleukos İmparatorluğuna tabi kalacaktı. Fakat bölgede Seleukos egemenliği fazla uzun sürmedi. Seleukos liderleri Antiokhus, III M.Ö. 189 yılında Magnesia'da Romalılara yenildi ve vassalların bağımsızlıklarını kazanmalarına sebep oldu.²⁶³ Seleukos İmparatoru Antiochus IV un ölümünden sonra Parthlara zafer yolu açıldı. Media'daki Seleukos satrabı bağımsızlığını ilan edince Mithradates onun üzerine yürüdü ve M.Ö. 155 yılında bölgeyi işgal etti. Seleukoslar, Parthların başkentleri Seleukia'ya girmelerini engelleyemediler (M.Ö.141). Böylece Seleukoslar bütün topraklarını Parthlara kaptırmış oldular. Bu hezimet karşısında Seleukos hükümdarı ile İndo-Grek Kralı Heliokles, Parthlara karşı güç birliği yaptılar. Ancak Mithradates, M.Ö.141'de Heliokles'i, bir yıl sonra da Seleukoslar'ı yenilgiye uğrattı. Yine de Seleukoslar mücadeleyi bırakmadılar M.Ö. 129 da Parthlarla yaptıkları savaşı kaybettiler, hükümdarları savaşta öldü. Parthlar, Seleukosları yok ettiler, rahatlamaya başladıkları zaman Orta Asya'dan baskılar sonucu göç etmek zorunda kalan Sakalar tarafından tehdit edilmeye başladılar. Sakaların bölgeye gelmeleri, Kansu

²⁶² Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 38-39; P. Bernard, "The Grek Kingdoms Of Central Asia", Janos Harmatta (Ed.) B. N. Puri and G. F. Etamadi (Co-Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. II, 97-124), Unesco Publishing, Paris 1996, 98; Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, 140-141; Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sch Verlagsburchhandlung, München 1983, 181; W.W, Tarn, Alexander, "The Conquest of the Far East", J. B. Bury, S. A. Cook, F. E. Adcock (Ed.), *The Cambridge Ancient History*, (ss. 387-437), Cambridge At The University Press, 1933, VI, 391.

²⁶³ Akbulut, *Arap Fütühatına Kadar Maverainnehir ve Horsan'da Türkler*, 8-9-10; Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, 141.

bölgesinden kovulan Yüe-çi'ler hareketi ile sıkı sıkıya ilişkili idi. Bu konu Tohâristan ve Tohârlar meselesinin de ana çıkış noktasıdır ve Greko-Baktria devletinin sonunu hazırlayan temel olaydır.²⁶⁴

2.1.2. Yüe-çi'ler'in Hunlar'a Yenilmesi ve Büyük Göç

M.Ö. III. asırda kurulan Büyük Hun İmparatorluğu Orta Asya'daki bütün kavimleri hâkimiyeti altına almağa muvaffak olmuştu. Bu imparatorluğun yükseliş devrinde meydana gelen savaşlardan en önemlisi Yüe-çilere karşı yapılan taarruz idi. Bu taarruz neticesinde Yüe-çiler yurtlarını terk etmeye mecbur kaldılar. Yüe-çiler Hunların güney komşuları idiler. Aralarında çok eski zamandan beri süregelen bir düşmanlık vardı. İlk dönemler de Yüe-çiler Hunlardan daha güçlü idiler. Hunlardan daha güçlü olmalarını Kâbileler arasında rehinelere verme âdetinden çıkarıyoruz. Örneğin, Mao-tun'un şehzadeligi sırasında Yüe-çilere rehine olarak gönderilmişti. Bu düşmanlığın sebebi eskiden Hunlar zayıf olduğu zamanlarda Yüe-çiler Hunları küçümsüyordu. Aynı zamanda Yüe-çiler Orta Asya'da Hunların en kuvvetli rakiplerinden idiler. Ma-to babasını öldürüp onun yerine Hun tahtına gelince (M.Ö. 209) Yüe-çi'ler'i mağlup etti.²⁶⁵ Hunlar ile Yüe-çiler arasın da yapılan savaşta Hunlar'a yenilen Yüe-çi'ler batıya doğru göç etmişlerdir. Yüe-çiler'in Batı yönünde ilerlemesi Orta Asya, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan'ın Kuzeyinde devasa bir kavimler hareketinin başlamasına neden oldu.²⁶⁶ Bu olayla ilgili Çin kaynaklarında iki kavmin adı zikredilmektedir. Bunlar; Yüe-cihih ve Wu-sun²⁶⁷ kavimleridir ki bunlar, Hunların önünden kaçmışlar ve

²⁶⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 39; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I,129; Frye, *The History of Ancient Iran*, 190; Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Maverâünnehir ve Horsan'da Türkler*, 10; Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, 47; Hemdâni, "Tohâristân", 1.

²⁶⁵ Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. "Yüe-çiler", *A.Ü.DTCFD*, XV/1-3/Mart -Haziran, 1957, 247-248; Nuraniye Hidayet Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyhatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Guruplar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999,155; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2007, 96; Ayşe Onat, *Çin Kaynakların da Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK Yay., Ankara 2012, 84.

²⁶⁶ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 326-327-328; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 5.

²⁶⁷ Wu-sun'lar; Hun İmparatorluğu döneminde Orta Asyada varlığını sürdüren en önemli boylardan birisidir. Wu-sunlar'ın tarihi asırlarca devam etmiş ve Hun siyasi tarihi ile iç içe geçmiştir. Çin kaynaklarında Wu-sun'lar ile ilgili efsanevi bilgiler anlatılmaktadır. Wu-sunlar Tohâristan tarihinin ilk dönemlerinde önemli bir yere sahiptiler. Yüe-cihih'ler ile mücadele etmişlerdir. Wu-sun kralı K'un-mo Hunlardan izin alarak Yüe-cihih'ler ile savaştı ve onları yendi. Büyük Yüe-cihih'ler batıya doğru göç ettiler Tohâristan'ı idareleri altına aldılar. Wu-sun kralı K'un-mo da Yüe-cihih'ler'in boşalttığı yerlere oturdu. Wusunlar'ın ilk yurtları olarak Çin'in kuzeybatısındaki Kansu bölgesi gösterilse de aslında daha sonraki gelişmelerden asıl vatanlarının İl Irmağı-Tanrı dağları bölgesinin belirtilmesi gerekmektedir. Fakat

Fergana'ya sürülmüşlerdir. M.Ö. 160 yılından sonra Seyhun'dan geçip sürükledikleri diğer göçebeler ile beraber Greko Bakria Devleti topraklarına gelmişlerdir. Bunlar; Sakalar, Massagetler, Sarmatlar, Tohârlar, İskitler, gibi kavimlerdir. Hunların hücumlarından etkilenmişlerdir. Yüe-çiler batıya doğru göç ederken Issık Göl civarlarında karşılarında çıkan Sakaları yenmişler onları daha da batıya taraf itmişlerdir. Massagetler Batı Türkistan'ın kuzey veya kuzeybatısın da yaşıyorlardı. Göç dalgası yüzünden çok zayıfladılar ve bölgelerindeki üstünlüğü Aorsi isimli bir kavime bırakmak zorunda kalmışlardır. Don Irmağının doğusun da yaşıyorlardı ve Türkistan'ın kuzey taraflarında hüküm sürüyorlardı. Hunlardan kaçan Yüe-çiler Sarmatları etkilemiş ve Greko-Baktria Devleti'nin yıkılmasında önemli rol oynamışlardır. Çalışmamızın esas konusu olan "Tohârlar" da bu göç dalgasından etkilenip Greko-Baktria topraklarına geldiler.²⁶⁸ Bu kavim M. Ö. III. yy. da, Kuça ve Turfan yörelerinde yaşamaktaydılar. Bu yerler sonraları Doğu Türkistan veya Türkistan-i Çin olarak zikredilecektir. Göç dalgasından etkilenerek Greko Bakria topraklarına gelmişler ve devletin yıkılmasında rol oynamışlardır.²⁶⁹

2.1.3. Bactria'da Grek Krallığının Yıkılması

Bactria Grek Krallığının Hindukuş kuzey taraflarındaki ilk toprak kayıpları tahmini olarak Parthlar'a oldu. Eucratides II. (M. Ö. 160-155) veyahut da Heliocles (M. Ö.155-140/135) zamanında Soğdiana ve diğer kuzey bölgeleri yaklaşık olarak M. Ö. 140'lı senelerde Hunların önünden kaçıp gelen istilacı göçebelere terk edildi. Batı da Yunan devleti yıkılarak yerine "Roma" devleti hâkim olmaya başladığı zaman, bu kavimler Baktria'yı işgal ettiler. Bu istilacı kavimlerin bölgeye geldiği tarih ise; M.Ö.140-130 yılları arasındadır. Sakaların bölgeye gelmesinden arkalarından, isimleri Asioi, Pasianoi, Tokharoi, Sakarauoi şekillerinde yazılan, kavimler geldiler. Asioi (As) ve Tokharlar işgal ettikleri yerleri, sonradan Kansu taraflarında Hunlar tarafından tazyik edilip Khoten

buradan Tufan'ın kuzeyinden Kansu'ya ulaştıkları sık sık orada buldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Bk. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* (M.Ö. III-M.S. X. ASIR), TTK Yayınları, Ankara 2013,18-19; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 327-328; aynı müellif, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, V-4, 1948, 259-278; K. Enoki, "The Yüe-chih Scythians Identity: A Hypothesis", *Studia Asiatica*, 25; İlhami Durmuş, "Vusunlar", *Türkler*, Ankara 2002, I, 1215-1223.

²⁶⁸ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 128-129.vdd.

²⁶⁹ Hemdâni, "Tohâristân", 1.

ve Kaşgar üzerinden gelen, Yüe-çiler (M. Ö. 129) işgal ettiler. Bu büyük göç dalgası sonunda Bactria Grek Krallığı yıkılmıştır. Yüe-çiler daha sonra Tohâristân'a yani Amuderyasuyunun güney taraflarına indiler.²⁷⁰

2.1.4.Yüe-çi'lerin Sakaları Kovmaları ve Tohâristan'a Yerleşmeleri

Yüe-çiler batıya doğru göç etmeye başlayınca Tanrı Dağları'nın batı kesimlerinde Saklar ile karşılaştılar ve onları yendiler. Yüe-çi'ler'e yenilen Saklar güneybatıya doğru kaçmak zorunda kaldılar. Batı-Türkistan ile Afganistan'daki Büyük İskender zamanında kurulan Yunan Devletleri ile kolonilerini dağıttılar. Sakaların kollarından bazıları ise Keşmir'e kadar indiler. Bu göç esnasında Sakaların hepsi birden güney taraflarına gitmemişti.²⁷¹ Sonradan Wusunların yurdu olan batı Tanrı dağları ile kuzey Pamir taraflarına gidemeyen Sakların bir bölümü de orada kaldı. Yüe-çilerin Sakları yaşadıkları yerden söküp atmaları ile ilgili olarak kaynaklarda geçen bilgiler şöyledir;

2.1.4.1. Yüe-çi'lerin Sakaları Yenmeleri

Wusunların yurdu, ilk başlarda Sakaların yaşadığı yer idi. Yüe-çiler batıya geçtiler, Saka kralını oradan attılar. Bunun üzerine Saka kralı güney Hindistan'a indi. Böylece Yüe-çi'ler onların yerine oturdular.

2.1.4.2. Bu dönemde Yüe-çi'ler

Hunlar tarafından yenilgiye uğramalarının üzerinden hayli zaman geçmişti. Yüe-çiler batıya Saka kralına hücum ettiler ve Sakalar güneye kaçtılar uzak bölgelere göç etmek zorunda kaldılar. Yüe-çiler de onların yaşadıkları bölgeye yerleştiler.

2.1.4.3. Sakalar Keşmir'de; Yüe-çi'ler, de Tohâristan'da

Hunlar'ın Yüe-çiler'i yenmeleri üzerine Yüe-çiler batıya doğru gittiler ve Tohâristan bölgesinin kontrolünü ele geçirdiler. Sakalar bu süreçte bölündüler ve dağınık

²⁷⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş* 40; Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*,148; Hemdâni, "Tohâristân", 1-2; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I,129-327; Frye, *The History of Ancient Iran*, 250.

²⁷¹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 327.

hâlde oturdular. Bu yüzden de birbirinden ayrı devletler kurdular. Bazı kaynakların aktardığı gibi Saklar güney taraflara indikten sonra dağıldılar. Sakların öncüleri Kuzey Hindistan'da Keşmir'e kadar gittiler. Diğer Saklar ise Afganistan doğu İran'da küçük Saka devletçikleri kurdular.²⁷²

2.1.4.4. Yüe-çi'ler'in, Tohâristan'a geçişleri

Bu dönemde Wusun kralı Kunmo hayli kuvvetlenmişti. Babasını öldüren Yüe-çiler'e saldırmak için Hun hakanlarından izin istedi. Batı yönünde ilerledikten sonra Yüe-çiler'e hücum ederek onları yendi. Bu saldırı üzerine Yüe-çi'ler batıya doğru yeniden göç etmeye başladılar. Tohâristan'a (Tahsia) gittiler. Daha sonra Wusunlar Tanrı Dağlarında, Isıggöl çevresindeki Yüe-çiler'in yerinde kaldılar.²⁷³

2.1.5. Kuşanlar'ın Kurulması

Çin kaynakları ve klasik batılı kaynaklarındaki bilgiler ışığında M.Ö. II. asrın ikinci yarısında, batılı müelliflerin eserlerinde Bactria ve Sogdiana, Çin kaynaklarında ise Ta Hsia ismi ile geçen ve bahsedilen mntıkaların o dönemki göçebe Kâbileler tarafından istila edilmesi sonucu, bu bölgede M.Ö. III. yüzyılın ortalarına doğru kurulmuş bulunan Bactria Grek Krallığı sona ermiş ve onun yerine M.S. I. asırlardan itibaren "Kuşan" adı ile genellikle yerli kaynaklarda geçen, fakat Çin kaynaklarında "Ta Yüeh-chih" diye geçen ve Çinliler'in de böyle bahsettiği bir devlet ortaya çıkmıştır.²⁷⁴

Tohârların hayatlarını devam ettirdiği topraklar M.Ö. 128'den M.S. IV. asrın ortasına kadar Kuşan Devleti'nin hudutları içerisinde kalmıştır. Hükümdar Kanişka döneminde (278-301) en göz kamaştırıcı devrini yaşayan bu devletin toprakları Ceyhun'dan Camua'ya, Umman denizinden Tarım havzası topraklarına kadar ulaşmaktaydı. Kuşan Devleti'nin sınırları içerisinde farklı milletler ve Kâbileler bulunmaktaydı. Fakat kaynaklar da geçen bilgilere göre Kuşan Devleti içerisinde de Tohârların mühim bir yeri ve ağırlığı vardı. Bu sebeple Kuşan Devleti toprakları daha

²⁷² Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 328; Eberhard, *Çin Tarihi*, 96; Onat, *Çin Kaynaklarının da Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, 84

²⁷³ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 328.

²⁷⁴ Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, 339; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

sonraki dönemler de “Tohârların eski yerleri” diye geçmeye başlamıştır.²⁷⁵ Kuşan Devleti’nin ortaya çıkmasında ise Yüe-çiler önemli rol oynamışlardır. Yüe-çiler hayvancılık ile uğraşan atlı bir kavim idi. Atlı kavimler şehir devletlerini idareleri altına aldıkları zaman eski feodal düzenin yine devam etmesini daha uygun görürlerdi. M.Ö. 128-129 senesinin de batıya gelen Çin elçisi Chang Ch’in Yüe-çiler’in hâlâ konargöçer yaşamını devam ettirdiğini aktarmaktadır. Devlet ise “Beş Yabgu” tarafından idare ediliyordu. Yüe-çiler Tohâristan’daki (Ta Hsia) devleti beş yabguluğa bölmüşlerdi. Aradan yüzyıl gibi bir süre geçti bunlar içinden Kuşan Yabgusu diğer dört yabguyu idaresi altına aldı ve Kuşan devletini kurdu. Kuşanlar M.Ö. 2. asırdan M.S. 350 yılına kadar hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Kuşan Devleti Orta Asya topraklarının özellikle Afganistan ve Hindistan, Pakistan gibi memleketlerin ilerlemesinde hayati bir rol oynamıştır. Kuşanlar büyük bir medeniyet oluşmuştur. Kuşanlar hakkındaki bilgiler sikke ve kitabelerden elde edilen sınırlı bilgilerdir. Kuşanlar ve kökeni meselesi bugün hâlen daha tarihçiler tarafından net bir sonuca bağlanamamış ve üzerinde uzlaşılabilen bir meseledir.²⁷⁶

2.1.6. Kuşanlar’ın Yıkılışı

Kanişka’nın ölümünden sonra Kuşan İmparatorluğu içerisinde karışıklıklar çıktı. Kuzey Hindistan ve diğer bölgeler de güç kaybetmeye başladılar. Kuşanlar için büyük tehlike ise Guptaların milli bir devlet hâline gelmesiyle başladı. 226 yılında Partlar Sâsâniler tarafından ortadan kaldırıldı. Partların eskiden yaşadığı topraklarda Sâsâniler bir krallık kurdular. Kuşanlar ise bu sıralarda kendi içinde prenslerin mücadelelerinden yüzünden her geçen gün zayıflıyorlardı. Kuşanlar en büyük problemler Şapur zamanında meydana geldi. III. Kuşan sülalesi onun vassallığını kabul etmişti. Bu dönem ile ilgili bilgiler oldukça azdır. Eldeki mevcut bilgiler de paralar ve arkeolojik bulgulardan elde edilmiştir. Şapur, Batıda Romalılar ile mücadeleye girince Kuşanlar bir nebze olsun rahatladılar. Savaşın ardından Şapur’un Kuşanlar’ın merkezi şehirlerine kadar uzanan hâkimiyetleri başlamaktadır. Muhtemelen Belh, Tohâristan, Kâbil, Pencap ve Hindistan hâlen daha Kuşanlar’ın elindeydi. Hun boylar birliğine giren Chionitaeler her geçen gün

²⁷⁵ Lilia Yu. Tuğuşeva, “Göktürkler ve Komşuları Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler”, *Türkler* Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., II, 261.

²⁷⁶ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 11-12; Frye, *The History of Ancient Iran*, 250; Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih’lardan Kuşanlara)*, 339; Ögel, “Yüe-çiler”, 272-273.

kuvvetlendiler. Bunlar arasında Akhunlar (Eftalitler) Kuşan için en tehlikeli olanlar idi. Ara sıra Ceyhun'u geçip Kuşanlar ve Sâsâniler'e akınlar düzenliyorlardı. Belh ve Tohâristan bölgesindeki Kuşan hâkimiyetini sonlandırmak için Akhunlar ilk defa 385-420 arasında Ceyhun'u geçtiler. Bu devrelerde Kuşan-Kindarit (Dördüncü Kuşan Sülalesi) kralı olarak Ki-to-lo bulunmaktadır. Akhunlar'ın bölgedeki baskıları neticesinde Kindaritler'in güneye Kâbil/Kapisa taraflarına çekildiğini haber vermektedir. Akhun baskısı Sâsâni-Akhun savaşı sebebi ile biraz azaldı. Bunlara ilaveten Behram Gur'un onlara darbe vurması Akhunları kısa zamanda Ceyhun'un kuzey tarafına geçtiler. İran dan siyasi üstünlüğün tekrar alınmasından sonra Akhunlar, Belh'den, Kapisa, Peşaver taraflarındaki Kindarit-Kuşanları (Dördüncü Kuşan Sülalesi) kendi egemenlikleri altına aldılar. Firuz döneminde Kindarit-Kuşanlar'ı (Dördüncü Kuşan Sülalesi) ve Sâsâniler'e karşı bir hücum yapmışlardır. Bu mücadele de Kuşanlar Sâsâniler tarafından mağlup edildi. Sâsânilere yenildikleri zaman Kuşanların sonu gelmedi. Yalnızca devletin sınırları küçüldü. Bölgedeki mevcut siyasi dengelerde bazı değişiklikler meydana geldi. Fakat Kuşan uygarlığı varlığını idame ettirdi. Yani Sâsâni işgali ile ana nitelikleri birdenbire kaybolmadı. İşgal Kuşanlar'da yıkım yaptı fakat tamamıyla Kuşanları yok etmedi. Daha sonra Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Kuşanlar'a bağlı bütün prensler Akhun Hükümdarları tarafından görevlendirilen "Tekin" unvanlı komutanlar tarafından ortadan kaldırıldılar. VI. yüzyılda artık Kuşanlar tarih sahnesinden çekildiler ve yerlerini Akhunlar'a bıraktılar.²⁷⁷ Kuşanlar devrinde Hindistan, Çin, Orta Asya ve Batı memleketleri arasında sürdürülen ticari ilişkiler çok ilerlemiştir. Bölge gelişen ticari faaliyetlerin bir sonucu olarak Kuşanlar standart altın sikkeleri tedavüle sürmüşlerdir. Kuşanlar yıkıldıktan sonra uzun bir müddet bu sikkeler bölgedeki ticari faaliyetlerde kullanılmıştır. Buradan hareketle bölgede önceki dönemler de var olan ticari ilişkilerin korunduğunu söyleyebiliriz. Bu gibi verilerden Kuşanların kurdukları medeniyetin devletleri yıkıldıktan sonra bile sürdüğünü göstermektedir. Kuşan Devleti içerisinde önemli bir kitleyi oluşturan Tohârlar ve diğer Hint-Ari Kâbileleri devleti yıkıldıktan sonra yine eskiden yaşadıkları topraklar da kalmışlardır.²⁷⁸

²⁷⁷ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 34-35-36; Tuğuşeva, "Türkler ve Toharlar...", 261.

²⁷⁸ Tuğuşeva, "Türkler ve Toharlar...", 262.

2.1.7. Sâsânîler'in Kuruluşu ve Tohârîstan'daki Faaliyetleri

226-651 tarihleri arasında egemen olan İran hanedanı olan Sâsânîler, ismini esas kurucusu kabul edilen destan kahramanı, Hükümdar Erdeşîr-i Bâbekân'ın dedesi, İstahr'daki Anahita âteşkedesinin muhafızı Sâsân'dan alır. Partların son evrelerinde, Fars mıntıkasında yerel bir yönetici olan Bâbek, memleketin hepsini tek bir çatı altında topladı. Bâbek öldükten sonra yerine büyük oğlu Şâpûr ve daha sonra Bâbek'in küçük oğlu Erdeşîr yönetime geçti. Erdeşîr 224'te Partların lideri V. Erdevân'ı yenilgiye uğrattı. Elde ettiği bu önemli zaferin arkasından 226 yılında İran'ın tek hâkimi olarak hükümdarlık tacını giydi ve “şâhânşâh” (şehinşah) unvanını aldı.²⁷⁹ Daha sonra Partlar'ın merkezi ve başkenti olan Medâin'e yerleşti. Birçok bölgeyi ele geçirmesinden sonra devletin toprakları doğuda Kirman'a ve batıda Elimais'e kadar uzandı.

Çok sayıda yeni şehir kuran Erdeşîr 240 devleti oğlu Şâpûr ile beraber yönetti. 242 yılında Erdeşîr'in öldüğü tahmin edilmektedir. Babasının ölümünden sonra I. Şâpûr topraklarını genişletmeye devam etti. Kuşanlar ile girdiği mücadele sonucunda, onları yendi. I. Şâpûr doğu da Baktria ve Kuşan topraklarını ele geçirdi. Bu gelişmeler neticesinde Tohârîstan, bölgesi de artık Sâsânîler'in idaresine geçti. Bölgenin akıbeti ile ilgili olarak bazı kaynaklar da Kuşanlar Akhunlar tarafından yıkıldı şeklinde zikredilse de Kuşanlar Sâsânî hükümdarı I. Şapur tarafından yıkılınca, onların memleketi yani Tohârîstan Sâsânî topraklarına dâhil edildi diyebiliriz.²⁸⁰ Sâsânîler zamanının da Tohârîstan bölgesinin yönetimi I. Şapur'un Zerdüş'tapınağına yazılmış olan kitabesine göre Şapur, Tohârîstan'ın yönetimini oğlu Nersi'ye bırakmıştır.²⁸¹ Ondan sonra bu ülke Sâsânîler tarafından (Kuşanşah) adıyla idare edildi.²⁸²

²⁷⁹ Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulük)*, (Translated by C. E. Bosworth), State University of New York Press, State University of New York 1999, V, 2,3; M. Morony, “Sasanids”, *EI2*, IX, 70; V. F. Büchner, “Sâsânîler”, *İslam Ansiklopedisi*, X, MEB, İstanbul 1966, X, 244; Esko Naskali, “Sâsânîler”, *DİA*, XXXVI, 174; B. A. Litvinsky, M. Hussain Shah and R. Shabani Samghabadi, “The Rise of Sasanian Iran”, Janos Harmatta (Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. II, 464-475), UNESCO Publishing, Paris 1996, II, 467; A. Shapur Shahbazi, “Sasanian Dynasty”, *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, 2005, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/sasanian-dynasty> (accessed on 27 January 2016); Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 71.

²⁸⁰ Hemdâni, “Tohârîstan”, 2; Büchner, “Sâsânîler”, 244; Morony, “Sasanids”, 70.

²⁸¹ Hemdâni, “Tohârîstan”, 2.

²⁸² Kuşanşah, I. Ardeşîr döneminden beri, Sasaniler'in doğu da ele geçirdikleri bölgelere hanedan mensuplarını genel vali olarak tayin ettikleri bilinmektedir. Aynı zaman da birer prens olan bu genel valiler kendi adlarına para da bastırabiliyordu. Bu basılan paraların üzerine “Kuşanşah” sonraki dönemler de ise “Kuşan-Şahan-Şah” unvanlarını kullandılar. İbn Hurdazbih, ise Mâverâünnehir meliklerine “Kuşânşâh”

2.1.8. Akhunlar'ın Tarih Sahnesine Çıkışı ve Tohâristan'a Gelmeleri

Orta Asya'nın büyük toplulukları arasında kabul edilen Akhunlar'ın menşei meselesi hâlen daha kesin olarak açıklanamamıştır. Akhunlar V. Yüzyılın ortalarından başlayıp, VI. yüzyılın yarısını geçen bir süre zarfında Orta Asya'dan, Altay dağlarına kadar, batıda Sâsâni güneyde Hindistan içlerine kadar yayılan bir imparatorluğun sahibi olmuşlardır. Akhunlar Soğdiana ve Tohâristan bölgesinde de aktif rol oynamışlardır.²⁸³ Akhunlar'ın ilk yaşadıkları yerler olarak Kansu bölgesinin yakınların da Türkler ile meskûn sahalarda yaşadıkları görülür. Altaylar bölgesinde görülen göçebe Akhunlar ilerleyen tarihlerde kendilerine yurt olarak Soğdiana ve Tohâristan'ı seçtikleri aşikârdır. Bu bölge de diğer Hun boyları ile beraber ikamet ettiler. IV. yüzyıla kadar Sogdiana'da kaldılar Fakat V. yüzyılın başlarından başlarında siyasi anlamda Sâsâniler ile temas ettiler. Tam bu dönemlerde Hunlar, bu bölgelere hücum ettiler ve bölgenin doğusu Sâsânilerin elinden çıkıp Hunların eline geçti. Fakat aradan çok uzun süre geçmeden Akhunlar (Eftalitler)'in yeni bir göç dalgası Ceyhun'a ulaştı. Akhun sınırları Tohâristan'dan Soğdiya, Baktiriya ve Merv'e kadar olan bölgelere ulaştı. Akhunlar V. yüzyılın başlarında, Ceyhun nehrini geçerek Sâsâni topraklarını istila etmek istemişlerdir; bu olay, bölge tarihi açısından bir mihenk taşı oluşturmaktadır.²⁸⁴

2.1.9. Akhun- Sâsâni Savaşları

2.1.9.1. Behrâm Gûr (V. Behrâm) Dönemi

Sâsâniler yönetimini II. Şâpûr'dan sonra pasif dört hükümdar sürdürdü. Daha sonra V. Behram (420-438) senelerinde yönetime geçti. Lahmîler'in büyük desteği ile kardeşlerine karşı üstünlük kurdu. Daha çok Behrâm Gûr ismi ile bilinen bir destan kahramanı olan V. Behram, Sâsânî yöneticilerinin en ünlüsüdür.

ünvanı verildiğini aktarmaktadır. *Bk. İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 46; Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Maverâünnahir ve Horsan'da Türkler*, 70.

²⁸³ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 71.

²⁸⁴ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 72-73; Ahmet Taşağl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* (M.Ö. III-M.S. X. ASIR), 48; Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, (Çev. :Halil İnalçık), TTK Yay., Ankara 2011, 83,84,85; Naskali, "Sâsâniler", 175.

2.1.9.2. Akhunlar ile Kuşmihan Savaşı (427)

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Behrâm Gûr döneminde Akhunlar (420-38) Ceyhun'u Tirmiz bölgesinden geçtiler. Akhunlar bölgeye geldikleri zaman Sâsâni topraklarının perişan vaziyeti karşısında şaşkırdılar. Akhunlar Horasan tarafına ilerleyerek Rey sınırlarına kadar geldiler. Sâsânilerin ileri gelen kişileri Akhunlar'a para teklif ederek istilayı durdurmalarını istediler. Akhunlar teklifi kabul ederek Baktria'ya çekileceklerine dair Sâsâniler'e söz verdiler. Akhunların bölgeye gelmeleri üzerine Nersi'yi yerine vekil bırakarak Ermenistan tarafına giden Behrâm Gûr, Hazar Denizini dolaştı ve bu bölgelerde oyalanarak Akhunlar'ı casusları vasıtası ile takip etti. Kuşmihan bölgesinde Akhunlara baskın yaptı ve Sâsâniler düzensiz vaziyetteki Akhun ordusunu perişan etti ve Akhun Hakanı öldürüldü. Böylece Sâsâniler Ceyhun kıyılarındaki bütün bölgeleri Akhunlardan temizlediler.²⁸⁵

2.1.9.3. Akhunlar ve II. Yezdicerd (Yezdeğerd)

Sâsâni tahtına Behrâm Gûr (V. Behram)'dan sonra oğlu halefi olarak II. Yezdicerd geçti. (438-457) Kuşmihan savaşının devamında sağlanan Sâsâni-Akhun barışı bir şekilde sona erdi. II. Yezdicerd doğuda devletini tehdit eden Akhun tehlikesine karşı sefer düzenledi. Daha önce Akhunla'a karşı kazanılan küçük çaplı zaferler II. Yezdicerd'e cesaret verdi. Mücadele sonucunda 454 yılında Sâsâniler yenilgiye uğradı ve Behrâm Gûr döneminde elde edilen bütün yerler tekrar Akhunların eline geçti. II. Yezdicerd, Sicistan (Sakastan) taraflarının yönetimini oğlu Firuz'a bıraktı. Bu dönemde Akhun hükümdarlarının Tohâristan ve Belh bölgesine hâkim olduğu kaynaklar tarafından teyit edilmektedir. II. Yezdicerd öldü ve yerine oğlu Hürmüz Sâsâni tahtına geçti.²⁸⁶

2.1.9.4. Firuz'un Sâsâni Tahtına Geçmesi

Bu dönem gerçekleşen Sâsâni-Akhun mücadeleleri Firuz'un Ahşunvar'ın yardımı ile Sâsâni tahtını ele geçirmek amacı ile ortaya çıkışı ile başlamıştır. Normalde II. Yezdicerd'in ölümünden sonra Firuz'un tahta geçme hakkı vardı; fakat Hürmüz zorla

²⁸⁵ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2014, 230; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 75-76; Naskali, "Sâsâniler", 175.

²⁸⁶ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 77; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

Sâsâni tahtını ele geçirdi. Bu gelişmelerden sonra taht mücadelesinde Firuz daha zayıf olduğu anladı ve Akhunlardan yardım istemeye karar verdi. Akhun yardımı öncesi Ahşunvar Firuz'a, Belh taraflarında bulunan Tohâristan'ın başkenti Talekan'da oturmasını söyledi. III. Hürmüz idaresinden memnun olmayan Sâsâni ileri gelenleri de Firuz'a destek vermek için buraya geldiler. Aralarında yapılan anlaşma sonucu Akhunlar, Firuz'un tahta geçmesine yardım ettiler. Netice itibariyle Firuz Sâsâni tahtını ele geçirdi ve bol miktarda hediye yanında Tirmiz ve Vagirt'i Akhunlar'a terk etti.²⁸⁷

2.1.9.5. Firuz Dönemi Sâsâni-Akhun Savaşları ve Firuz 'un Tohâristan Seferi

Firuz Sâsâni tahtına hâkim olduktan sonra Akhunlar ile yaptığı anlaşmalara sadık kalmadı ve onların gözündeki itibarını da kaybetti. Bozulan ikili ilişkiler sonucunda Firuz Akhunlar'a karşı kaybettiği karizmayı onları yenerek tekrardan kazanmak istedi. Kendisine hedef olarak Akhunlar'a bağlı olan Belh, Garcistan ve Tohâristan bölgesini seçti. Bu niyetle Tohâristan'ı elde etmek için o memlekete yöneldi. Fakat olaylar beklediği gibi gerçekleşmedi. Firuz Akhunlar tarafından yenilgiye uğratarak esir alındı. Bunun üzerine Firuz antlaşma yapmaya mecbur kaldı ve özgürlüğüne karşılık büyük miktarda haraç ödedi. Oğlu Kavad (Kubâd) haraç miktarı toplanana kadar Akhun (Eftalit) sarayında 2 yıl rehin alındı. Firuz 484 yılında bütün engellemelere rağmen akıllanmadı ve Tohâristan'a bir kez daha saldırdı. Akhun hükümdarı Ahşunvar, Firuz'un uslanmayacağını ve ona iyi bir ders verilmesi gerektiğini biliyordu. Ordusunu hazırladı, Firuz gelmeden savaş alanında Sâsâniler'e tuzaklar kurdu önemli geçitleri tuttu. Savaş başladığı zaman Ahşunvar "Turan taktiği"ne benzer bir geri çekilme oyunu ile Sâsâni kuvvetlerini yendi. Firuz yönetimindeki Sâsâniler bir kez daha Akhunlar'a yenildi. Sâsâni ileri gelenlerinin de içerisinde de olduğu çok sayıda kişi Akhunlar'a esir düştü. Bu esirlerin arasında Sâsâni hükümdarı Firuz'un kızı da bulunmaktadır. Firuz ise Akhunlar tarafından öldürüldü.²⁸⁸ Akhunlar (Heyâtile/Eftalitler) bölgede Sâsâniler ile birçok mücadele yaptılar. Netice de Tohâristan topraklarının da için de olduğu coğrafyada zaten var olan hâkimiyetlerini daha da pekiştirdiler. Bulunduğu konum ile önemli bir bölge olan

²⁸⁷ Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulük)*, V, 109; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 78; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

²⁸⁸ Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulük)*, V, 109,110; Hemdâni, "Tohâristân", 2; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 79, 80; Büchner, "Sâsâniler", 245; Naskali, "Sâsâniler", 175.

Tohâristan VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Akhunların (Eftalit) yönetimi altında kaldı.

289

2.1.10. Gök-Türk-Sâsâni İttifakı ve Akhunların Yıkılması

Akhun Devleti yıkılmadan önce Sâsâni Devleti'ni ve bölgedeki diğer güçleri etkisiz hâle getirmiş ve bölgenin mutlak hâkimi idi. Akhunlar'ın bölge de sık sık mücadeleye girdiği ezeli rakipleri olan Sâsâniler ise zayıf bir vaziyetteydiler. Coğrafyanın önemli merkezleri, Tohâristan, Çağaniyan (Sağaniyan), Kâbil, Mâveraünnehir'in doğu tarafları Akhun Devletine tabi idi. Bölge deki Talekan, Belh gibi Sâsâniler ile hudut olan Tohâristan şehirlerinin de Akhun tesirinde olduğunu söyleyebiliriz. Türkler (Batı-Gök-Türk Devleti) bölgede ağırlığını hissettirene kadar Akhunlar, Sâsâni idarecilerin tahta geçiş süreci dâhil her alanda etkili idiler. Sâsâni hükümdarı Firuz'un tahta çıkmak için Akhunlar'dan yardım isteyip onlara sığınması ve sonraki süreçte oğlu Kavad (Kubâd)'ın da aynı yola başvurması örnek olarak gösterilebilir. Orta Asya'nın en önemli gelir kapısı olan ipek ticaretini kontrol eden ve elinde bulunduran Akhunlar Gök-Türkler'in tarih sahnesine çıkması ile perişan oldu. Gök-Türk Devleti'nin batı kanadının idarecisi İstemi Yabgu (552-576) önderliğindeki kağanlık orduları, Akhun topraklarına komşu olarak Ceyhun Nehrine kadar yaklaştı. Gök-Türk Devleti bölgede siyasi ve ekonomik anlamda güçlü olabilmek için Akhunlar'ı hâkimiyetleri altına almaları gerektiğinin farkında idiler. İpek yoluna ancak böyle sahip olabileceklerdi. İstemi Yabgu bu planları yaparken, bölge deki bir diğer devlet olan Sâsâniler de biraz canlanmış ve Nuşirevan (531-538) Bizans'a karşı başarılar elde etmişti. Sâsâniler biraz canlanınca düşmanları olan Akhunlar'a karşı kaybolan itibarlarını kazanma fikri yeniden ortaya çıktı. Tam bu tarihler de İstemi Yabgu

²⁸⁹ Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulük)*, V, 109,110; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 18-19; Naskali, "Sâsâniler", 174, 175; Morony, "Sasanids", 72, 73; Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb* isimli eserin de, Firuz Dönemi Akhun-Sasani mücadeleleri ve sonraki döneme dair; Anuşirvan, Belh nehrinin (Ceyhun'un) ötesine yürümüş. Huttel'a gelmiş bahsettiği bölge Tohâristan bölgesidir. Dedesi Firuz'un intikamını almak için Akhunların hükümdarı Ahşunvaz'ı öldürmüş, topraklarını da Sasani topraklarına dâhil etmiştir. Mesudî olaylar hakkında bilgi vermeye çalışmış; fakat farkına varmadan tarihi bir gerçeği yanlış aktarmıştır. Çünkü Anuşirvan zamanında ve ondan öncesin de Sasaniler Akhunlar'a vergi ödeyen bir millet idi ve tek başlarına Akhun-Eftalitler ile mücadele edecek yenebilecek kuvvete sahip değildiler. Çalışmamızda Akhunların yıkılışı başlığın da bahsedeceğimiz üzere Sasaniler'in Akhunlar ile bu tarihte mücadeleye girebilmesi ancak Gök-Türkler ile yapılan ittifak neticesinde gerçekleşebilecektir. Bk. Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, 236; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

tarafından Sâsâniler'e gönderilen elçiler geldi. Akhunlar'a karşı bir anlaşma teklif edildi. Böyle bir teklife dünden razı olan Sâsâniler de memnuniyetle teklifi kabul etti.²⁹⁰

Gök-Türk Devleti'nin İstemi Yabgu (552-576) önderliğindeki kağanlık orduları Sâsâniler ile aynı zamanda harekete geçtiler. Gök-Türkler, 558 yılında Sâsâni hükümdarı Nuşirevan (Anuşirvan)'ın ittifakı ile Akhunları yenerek Çac, Fergana, Ustruşana, Buhara, Hârezm bölgelerini ve Soğd bölgesinin Semerkant, Pencikent, Nesev, Keş gibi vilayetlerini ele geçirdiği zaman, Sâsâniler şahı Hüsrav I. Anuşirvan'ın oğlu Kubad öncülüğündeki Sâsâni orduları da Akhunlar yönetimi altında bulunan Kabulistan, Zabulistan ve Tohâristan bölgelerini kontrol altına almıştır. Sonraki süreçte Sâsâniler ile Gök-Türklerin arası bozulmuş ve Gök-Türk Kağanlığı 588-589 yılların da Tohâristan'ı Sâsânilerin elinden almıştır. Böylece kağanlığın güneybatı sınırları Amuderya havzalarına kadar ulaşmıştır.²⁹¹ Aslında Akhun Devleti'nin Gök-Türk-Sâsâni anlaşması sonunda ortadan kaldırıldığı fikri ortaya atıldığından beri neredeyse bütün araştırmacılar, meselenin doğruluğunu veya yanlışlığını hiç sorgulamadan bu görüşü kabul edip benimsemişlerdir. Dineveri, Taberî, Mesudî ve Firdevsî'de bu fikri onaylayan özellikte bilgiler yer almaktadır. Yalnızca Mukaddesi, önceki geleneğin etkisi ile Firuz'un öcünü almak maksadıyla Nuşirevan (Anuşirvan)'ın Hakan'a yardım ettiğini haber vermektedir. Ancak bu tip bir sözleşme bilindiğinin aksine en başta gerçekleşmedi. Ama Gök-Türkler ve Sâsâniler elde edebildikleri ölçüde Eftalit topraklarına sahip olduktan sonra müşterek hududun ihlalini önlemek amacıyla anlaşmaya varmışlardır.²⁹² Sonuç itibariyle bölgenin güçlü bir devleti konumunda olan Akhunlar, Gök-Türk Devleti'ne bağlı İstemi Yabgu kontrolündeki birliklerin Akhunların yaşadığı coğrafyaya gelmesiyle, bölgede bütün kontrolü elinde bulunduran Akhun Devleti zor duruma düşmüş. Devam eden süreçte Gök-Türk-Sâsâni ikili ittifak neticesinde aniden yıkılmıştır. Sahip oldukları topraklar ise Gök-Türkler ve Sâsâniler arasın da paylaşılmıştır. Akhunlar ile yapılan savaşın kesin tarihini bilemiyoruz fakat; 562-568 yılları arasın da olduğunu söyleyebiliriz.²⁹³

²⁹⁰ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 98-99; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 18-19; Hemdâni, "Tohâristân", 2; Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 40.

²⁹¹ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 40; Hemdâni, "Tohâristân", 3.

²⁹² Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horsan'da Türkler*, 106-107; Litvinsky, "The Hephtalit Empire", 138-154.

²⁹³ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 101.

2.1.11. Akhunlar'ın Yıkılmasından Sonra Tohâristan'da Sâsâni Hâkimiyeti

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Akhunlar, Gök-Türk-Sâsâni ittifakı ile yıkıldığı zaman Gök-Türk kuvvetleri Çac, Fergana, Ustruşana, Buhara, Hârezm, Soğd, Semerkant, Pencikent, Nesef, Keş gibi vilayetleri Akhunlar'ın elinden aldı. Sâsâni hükümdarı Hüsrav I. Anuşivan'ın oğlu Kubad öncülüğündeki Sâsâni kuvvetleri de Akhun yönetimi altında bulunan Kabulistan, Zabulistan ve Tohâristan bölgelerini kontrol altına aldı.²⁹⁴ Sonraki senelerde Gök-Türkler ile Sâsâniler'in arası bozuldu. Bozulan ikili ilişkilerin ve Tohâristan'ın Sâsâniler'den geri alınmasının temel sebebi ticarettir. İpek Yolu IV-VIII. yüzyıllarda Akhun toprakları içerisinde geçmekteydi. Akhunlar'dan önceki tarihlerde ise Soğdlular bu ticarete aktif rol oynamaktaydılar. Akhunlar bölgeye hâkim olduğu zaman yine İpek Yolu ticaretinde aktif rol oynadılar. Soğdlular bölge Gök-Türk idaresine tabi olduğu seneler de Gök-Türk himayesinde aynı ticareti sürdürmek istediler. İstemi Yabgu'dan İranda ticaret yapmak için izin istediler. Sâsâniler'in topraklarında ticaret yapan Soğd tüccarları çeşitli zorluklar ile karşılaşmaktaydılar. Bu sıkıntıların giderilmesi konusunda İstemi Yabgudan yardım istemişlerdi. O da bir heyeti Sâsâni Hükümdarı Nurşirevan'a gönderdi. Fakat Sâsâniler bu serbest ticaretin ülke içerisinde sıkıntı yaratacağını düşünerek Soğdluları da sevmemelerinin etkisi ile bu teklifi geri çevirdiler. Bu yaşanan olaydan sonra Gök-Türk Kağanlığı Tohâristan topraklarını Sâsâniler'in elinden aldı. Böylece Gök-Türkler'in güneybatı sınırları Amuderya havzasına kadar genişledi.²⁹⁵

2.1.12. Bölgede Gök-Türk Hâkimiyeti ve Tohâristan da Düzenin Yeniden Tesisi Edilmesi

Gök-Türk Devleti Mu-kan Kağan²⁹⁶ (553-572) zamanında Juan-juanlar'ı tamamen mağlup etti ve Gök-Türk Devleti'nin batı taraflarındaki Akhunlar (Eftalitler)'i, doğu sınırlarındaki Kıtayları, kuzeydeki Ch'i-ku (Kırgız)'ları sırasıyla mağlup ederek kendi

²⁹⁴ B. A. Litvinsky, J. Harmatta "Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule (650-750)", B. A. Litvinsky, (Haz./Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. III,359-383), UNESCO Publishing, Paris 1996, 366; Babayar, 40.

²⁹⁵ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 100-101; Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 40.

²⁹⁶ En büyük hükümdar yani imparator demektir. Bu unvanın Gök-Türkler'e Juan-juanlar'dan geçtiği bildiriliyor. Daha sonra bu unvan yabancı bir dilin etkisiyle Hakan şeklini almış ve Osmanlı Sultanları da unvanın bu şeklini kullanmışlardır. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, I, 12.

egemenliği altına aldı. Gök-Türk Devleti'nin kurucusu T'u-men Kağan'ın kardeşi İstemi Han (563-567) yılların da Sogdiana, Tohâristan, Kuzey Hindistan ve Doğu Türkistan'a hâkim olan Akhun Devleti'ni Sâsâniler ile yaptıkları ittifak sonucu ortadan kaldırdılar. Bu devletin toprakları Gök-Türk'ler ve Sâsâniler tarafından paylaşıldı. Daha sonraki süreçlerde Sâsâniler ile Gök-Türk'lerin arası Soğdlu tüccarların Sâsâni topraklarında yaşadığı ticari problemler yüzünden bozuldu. Gök-Türkler Sâsâniler'in elinden Tohâristan'ı geri aldı. Böylece İstemi Sâsâniler ile paylaşılan Akhun topraklarının tamamına tek başına sahip oldu.²⁹⁷

Bu dönemlerde Sâsâni Devleti zayıflayınca bölgede otorite boşluğu oluştu. Batı Gök-Türk Devleti de bu boşluğu doldurmak istedi. 558 senesinden sonra iç problemlerin yaşandığı Tohâristan mıntıkasına Batı Gök-Türk Devleti düzeni yeniden kurmak amacı ile Tong Şad Tse-ki'yi gönderdi. Bu gelişmelerden sonra Tohâristan da Batı Gök-Türk egemenliği başlamış oldu. Tohâristan, Batı Gök-Türk Devleti sınırlarına dâhil olunca Kağanlık buraya özel bir önem verdi. Bunun sebebi, Tohâristan ve ona sınır olan bölgelerin Gök-Türk Devleti'nin güney tarafındaki en kenar hudutlarını oluşturmasındandır. Tohâristan bulunduğu önemli konumu ile adeta Gök-Türk Devleti için “hinterland” görevi yapmaya başladı. Bu yüzden Gök-Türk Kağanlığı'nın ilk dönemlerinde Tohâristan'ın birçok vilayetinde Kağanlığa tabii olarak Akhun sülaleleri yönetimi devam etse de VII. yüzyılın ilk çeyreğine doğru bunların ekseriyetine son vermişdir. Bölge Gök-Türk asıllı Yabgular vasıtası ile yönetilmeye başlanmıştır. Tohâristan yöneticileri, Çin yıllıklarında T'u-ho-lo, She-hu “Tohâristan Yabgusu”²⁹⁸

²⁹⁷ Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 139, not. 2.

²⁹⁸ Yabgu; Asya Hunlarından Büyük Selçuklular'a kadar Türk devlet ve topluluklarında görülen idari bir unvandır. Türk devlet teşkilatında çok eskiden beri bilinen bir yüksek idari-askeri unvan olup M.Ö. Asya Hun Devletinin de kullanıldığı araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Orhun kitabelerinde (8. yüzyıl) de sık zikredilen bu unvan, Gök-Türk Hakanlığının kurucusu olan Bumin Kağan'dan önce atası (535) Tu-wu, unvanın Çince şekli ile “Ta Shih-hu” veya “Ta-ye-hu” (büyük yabgu) olarak tanınıyordu. Bilindiği üzere Bumin'in kardeşi ve bakanlığın kuruluşunda başyardımcısı İstemi'de “yabgu” unvanını taşımakta ve idaresine verilen Batı Gök-Türk halkı “Yabgu-Türkleri” adlandırılmakta idi. Batı Gök-Türk hakanlarının en meşhurlarından biri de Bumin ailesinden gelen yani Aşına (bozkurt) soyundan, “yabgu kağan” diye de tanınan “T'ong-Yabgu” idi (618-630) Hazar Bölgesi Gök-Türk Devletinin batı ucunu teşkil ettiği bu tarihlerde Hazarların başında da keza yabgu unvanlı bir başbuğ bulunuyordu ki, Gök-Türk bakanlığının yabgu'luk bölgesini meydana getiren bu havalideki bu sorumlu şahıs bir iddiaya göre T'ong Yabgu'nun yeğeni idi. Nihayetinde Yabgu kelimesi Türklerde çok eskiden beri kullanılan bir unvandır bunun örneklerini daha da artırmak mümkündür. Fakat kelimenin kökenine incelediğimiz zaman ise Yabgu unvanının menşei hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür; H. W. Bailey, P. Pelliot ve R. N. Frye gibi araştırmacılar tarafından eski İran dillerine bağlanmak istenmektedir. Fakat konuyu İran dillerine bağlamak için net bilgi eksiklileri mevcuttur. V. Thomsen, G. J. Ramstedt ve N. N. Poppe gibi filologlar ise Türkçe'deki yapmak fiil köküne-tayangu, başlagu ve yargu gibi +gu ekinin getirilmesiyle oluşturulduğunu

Arap kaynaklarında ise “Cabguya et-Tuhari” veya Tohâr Yabgusu şeklinde ifadeler ile geçmektedir.

Çin kaynaklarında Tohâristan’da Gök-Türk egemenliği hakkındaki haberler arasında Hsüan Tsang’ın verdiği bilgiler ve hatıratı oldukça mühimdir. 630 senesinde muntıkaya gelen Budist hacı, Tohâristan da kontrolü elinde bulunduran Tong Yabgu Kağan’ın büyük oğlu Tardu Şad idi ve onu ziyaret etti (630). Tardu Şad Demir Kapı’nın güneyindeki birçok memleketi yönetmekteydi. Yani Batı Gök-Türk Devleti yöneticisi İstemi 563-567 yılları arasında Tohâristan bölgesine hâkim olmuştur. Bu dönem de Tohâristan bölgesini Yabgu ünvanlı Gök-Türk sülalesinden birisinin yönettiği aşikârdır.²⁹⁹ Chavannes’de dönem ile ilgili olarak Hsüan Tsang ile benzer bilgiler aktarmaktadır. Akhun-Eftalit Devleti yıkıldıktan sonra Akhun ahalsinin bura da Tohârlar ile beraber yaşadıklarını ve hükümdarlarının “Yabgu” unvanı kullandığını

ileri sürer. Eski Çin kaynaklarında “hiep-ho” şeklinde kaydedilen unvanın Asya Hun İmparatorluğu’nda milattan önce II. yüzyıldan beri kullanıldığı anlaşılmaktadır. J. Marquart (bundan naklen W. Bang, W. Barthold, R. Gi-raud)’a göre İrani (Tohar)’dır. F. Altheim Tuna Bulgar Kitabelerin de geçen “ya-b-g” unvanının “yay-bey” olacağını düşünerek Türk diline “bag” şeklinde girmiş olan bu kelimenin İran menşeli olduğunu ve bu delillere dayanarak yabgu kelimesinin “ya-bagu” şeklinden çıktığını ve ayrıca Pehlevi metinlerindeki “ypgw” şeklinin Sogd tesirinde değişmiş telaffuzu olduğunu düşünerek yabgu kelimesine “yayın efendisi” yayı çok iyi kullanan” manasını vermektedir. F. Laszlo’ya göre terimin menşei belli olmamakla beraber Hun Wu-Sun, K’ang-kiu (Sogd) ve Yüe-çi’ler tarafından kullanılmıştır. R. Grousset ise unvanın kuşan hükümdarı Kadphises 1. paralarında yer aldığı söylediği yabgu unvanının İndo-İskit (Kuşan)’lardan Türklere geçtiği görüşündedir. Kliastornyı yabgu sözünü kuşan, Saka dilin de “kumandan, lider” manasına geldiğini ileri sürdüğü fakat gerçekte bir Hind-Avrupa ilah adı ile olan yam (yavuga yam) sözününe bağlamaktadır. Unvanı Yüe-çi’lere bağlayanlardan biri de G. Clauson’dur. Unvanı eski Altay dillerinde “alıntı” bir kelime sayan P. Golden Golden terimin İran menşeli olduğunu tahmin etmektedir. Görülüyor ki yabgu tabiri umumiyetle İndo-Avrupai hususiyetle İrani bir lehçeye bağlanmak istense de bu mesele hakkında kesin bir kanaate ulaşılamamıştır. Bu mütaâların ciddi linguistique ve esastan mahrum olduğu söylenebilir, çünkü 1-Tohar ve Yüe-çi menşelilerini ileri sürenler kanaat getirici bir delil gösterememişlerdir. 2-Kuşan, Saka dilinde kullanıldığı söylenen yabgu ‘ya yakın kelimenin (yam) asıl manası ile yabgu teriminden tamamen farklı olduğu meydandadır. 3-Yabag şeklindeki açıklamanın da bir fantezi olmaktan ileri gidemediğini belirtmeğe hacet yoktur, nitekim haklı itirazlara da uğramıştır. 4-Yabgu tabirinin Yüe-çi’ler, Kuşanlar, Tohar’lar gibi İndo-Avrupai kavimler tarafından kullanılmış olduğu kabul edilse bile, bunun unvanın mezkûr kavimlerin dillerine bağlanması için yeterli bir gerekçe sayılmaz, zira bunların hepsinin Asya Hun-Türk kültürü etkisinde kalmış ve uzunca müddet Türk bozkır hayatını sürdürmüş oldukları Çin kaynaklarının şahadetiyle ortadadır. Bu örnekleri ve araştırmaları daha da artırmak mümkündür detaylı bilgi için. Bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerin de İdarî-Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1998, 56, 60, 61; Agacanov, *Oğuzlar*, 207-208; Mehmet Tezcan, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, (48), 2012, 305-342; Hüseyin Salman-Osman Gazi Özgüdenli, “Yabgu”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 170-171; Bahaeddin Ögel, “Doğu Gök Türkleri Hakkında Notlar”, *Belleten*, sayı, 81, 1957, 120-122.

²⁹⁹ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 138, 139; Mustafa Koç, “Gök-Türkler Devri”, Kürşat Yıldırım (Yay. Haz), *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, (ss.137-188), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 176; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 61; Hemdâni, “Tohâristân”, 3.

aktarmaktadır.³⁰⁰ Tohâristan bölgesin de yavaş yavaş Gök-Türk hâkimiyeti yayılırken devletlerinin yıkılmasından sonra sahipsiz kalan Akhunların sesinin tamamen kesildiğini ve bu bölgede yeni ortaya çıkan Batı Gök-Türk Devletine bağlı, Tohâristan Türk Yabguluğunun idaresini dahi kabul ettiklerini görmekteyiz.³⁰¹

2.1.12.1. Tohâristan Türk Yabguluğu

Tohâristan sınırları ve konumu ile ilgili olarak çalışmamızın coğrafya kısmında teferruatlı bilgi verdik. Bu yüzden burada sadece “Tohâristan Türk Yabguluğu” ile ilgili ilk dönem Çin kaynaklarında geçen kısa bir açıklama yapacağız. Tohâristan, T’u-ho-lo’ya bazen de Tu-ho-lo da denilmiştir. Yüan-Wei hanedanı dönemin de Tu-ho-lo denirdi. Ts’ung dağlarının batı kısmında, Ceyhun Seyhun Nehirlerinin güneyinde kalan tarihi bir bölgedir. Burası eski Ta-hia krallığının topraklarıdır. Ahalisi Eftalitler ile karışık şekilde yaşardı ve halkı yerleşikti.³⁰²

“Tohâristan Türk Yabguluğu” Gök-Türk Devleti’nin batı koluna mensup bulunmaktaydı. VI. yüzyılın sonlarına doğru Tohâristan, Gök-Türk idaresine geçti. Tohâristan Yabguluğu mertebesi oluşturuldu ve bu bölgede soyun hâkimiyeti 758 senesine kadar devam etti. Tohâristan bölgesi kadim bir coğrafya olup “yabguluk” kurulmadan evvel Akhunlar yönetiminde idi. Doğu (Yukarı) Tohâristan Çin kaynaklarında “Karluk vilayeti” denilmekteydi. Bu bilgiler ışığında Karluk Türkleri’nin sayıca fazla olduklarını söyleyebiliriz. Yabgulara da “Karluk Yabgusu” denilmekteydi. VII. yüzyılın başında Yabgu’ların idaresinde sayılan bölgeler, Soğdak Demir Kapı’sından (günümüzdeki Keş civarı), Sind nehrine kadar gitmekte ve bu bölgedeki bütün küçük topluluklar Yabgu’lara tabi kabul edilmekteydi.³⁰³ O dönem için başkentleri doğuda

³⁰⁰ Chavannes, *Batı Türkleri*, 211-212.

³⁰¹ Chavannes, *Documents sur les Tou-Kue (Turcs) Occidentaux*, 105; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 104.

³⁰² Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 210; Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 109; Esin, “Tohâristan Yabgu’ları, ...”, 205; Salman, “Tohâristan”, 214.

³⁰³ Esin, “Tohâristan Yabgu’ları, ...”, 205; O dönem ki Tohâristan ve sınırları ile ilgili olarak Hsüan Tsang; Tohâristan’ın Batı Türklerinin (Batı Göktürkleri) ülkesi olduğunu ve Tohâristan, kuzeyden güneye doğru 1’000 Li/ley (yaklaşık olarak 500 km) doğudan batıya doğru ise 3’000 Li/leylik (yaklaşık olarak 1’500 km) bir yüzölçümüne sahiptir. Hsüan Tsang seyahatnamesinde Tohâristan’ı 29 memlekete bölmüştür. Bölgenin sınırları için Bk. Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 138, 139; Mustafa Koç, “Gök-Türkler Devri”, Kürşat Yıldırım (Yay. Haz), *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, (ss.137-188), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 176; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 61; Hemdâni, “Tohâristân”, 3.

bulunan Vervaliz (Burası günümüzdeki Kunduz şehridir) ve batı da ipek yolu ticaretinin de en önemli merkezlerinden birisi konumunda bulunan Belh şehri bulunmaktadır.³⁰⁴ Tohâristan'da Yabgular döneminden kalma Batı Gök-Türkler'e bağlı Tohâristan Türk Yabguluğu devri kaleler ve Bamiyan da bazı duvar resimleri bu dönemden kalmadır.³⁰⁵ Çin kaynaklarına göre Tohâristan Yabguları, Gök-Türk Kağanlığının kurucusu olan Aşina Kâbilesine mensuptur. Tohâristan Yabgularının kökeni ile ilgili olarak İstemi Yabgu hanedanına, yani Batı Gök-Türkler'e dayandığı kaynaklar tarafından tasdik edilmektedir. Çin kaynaklarında geçen bilgilere göre İstemi Han'ın oğlu Tardu Kağan (576-603) senelerinde, T'ele "Tegin" unvanlı oğlunu Tohâristan bölgesinin yönetimiyle görevlendirmiştir. Tohâristan Yabguluğu'nun kurulması Tardu'nun torunu Tun Yabgu (618-630) zamanına denk gelmektedir. Hsüan Tsang, Tohâristan'a geldiği zaman Tardu Şad ile görüştü. Tardu Şad'ın Eski Türkçe (Uygurca) "toxri yavyu... m(â)n tip at öz-in/ay/itu söz-ladi-"Tohâr Yabgusuyum" diyerek kendini yüceltmek istemiştir. İşbara Yabgu (630-650), 630 senesinden başlayarak Çin yıllıklarında bu unvanla anılmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren VII. yüzyıla kadar Tohâristan hükümdarları hep "Yabgu" unvanı ile anılmıştır.³⁰⁶

³⁰⁴ Hemdâni, "Tohâristân", 3; Tohar Yabgusuna bağlı A-huan (Warâliz, Kunduz şehrin de) veya E-huan Şehri Yüeh-chih hükümetine dönüştürülmüştür ve Garnizonunu tesis etmiştir. Chavannes, *Batı Türkleri*, 209, 210; Ekrem, *Hsüan-tnag Seyahatnamesi*, 139,not.2; Konu ile alakalı olarak Emel Esin, Yabgu'lüğün o dönemki merkezinin Kunduz ve Belh şehri olduğunu belirtir. Amudeya'nın kuzeyin de ve güneyin de Soğd'daki "Demir Kapı'nın güneyin de Huttal, Sağaniyan, Bamiyan ve Kapisa gibi yerlerin Tohar Yabgusu yönetimin de olduğunu belirtir. Bk. Emel, Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatın da İkonogek Motifler*, Kabalcı Yaynevi, İstanbul 2004, 88-89.

³⁰⁵ Chavannes Tu-ho-lo (Tohâristan) yabgusunun Wu-huan (War-wâiz)=Kunduz şehrin de kurulan Yüe-çi hükümeti (İndo-Saka adıyla tanınır) Bu hükümet aşağıda sıraladığımız yirmi beş ilçeden oluşur. a) Pa-pu şehrin de kurulu Lan-şi ilçesi Ta-hia'nın başkenti idi ve daha sonra Ta-Yüe-çiler'in başkenti oldu. b)Fu-çi şehrin de kurulan Ta-hia ilçesi, c) Kü-lu-kien şehrin de kurulmuş olan Han-lu ilçesi idi. ç)Wu-lo-çan şehrinde kurulan Fu-ti ilçesi. d) Tu şehrinde kurulan Şu-lu ilçesi. e)Kie şehrin de kurulan Wei-şui (oxus) ilçesi. f)Hu-p'o şehrin de kurulan P'anyü ilçesi. g) Wu-lo-hun şehrin de kurulan Niu-mi ilçesi, ı)A-na-la şehrin de kurulan Su-t'o ilçesi, j) Lan şehrin de kurulan Po-lo ilçesi, k) Si-ki-mi-ti (Skimitcht)şehrinde kurulan Şuang-ts'ün ilçesi, l) Huna-mu (Khulm) şehrin de kurulan ilçesi, m) Si-mi-yen (simincan) şehrin de kurulan ilçeler, n) K'şe-yan şehrin de oturan Fu-lu ilçesi, o) Ni-şe şehrin de kurulan Ting-ling ilçesi, p) Si-men şehrin de kurulan Po-çi (Wei-şu'daki Bactres=Belh) ilçesi, r) A-la şehrin de kurulan T'ao'hui ilçesi, s)Kie-k'üe-i şehrin de Kie-k'üe tarkan boyunun toprakların da kurulan Ta-t'an ilçesi, t)Pa-so şehrin de kurulan Fu-lu ilçesi, u) K'i-şe -ce şehrin de kurulan Şn-tu ilçesi, ü) T'u-küe (Türk) Şe-ta-kü şehrin de kurulan Si-jung ilçesi, v) Ki-şe-ti şehrin de kurulan Mie-hie ilçesi, y) Fa boyunun şehrinde kurulan Tie-cang ilçesi, z) Pa't'o-şan (Badahşan) şehrin de kurulan Yüan-t'ang ilçesi. Üst tarafta sıraladığımız bu yirmi beş merkezin o dönem ki Tohâristan Yabguluğu'na bağlı olduğunu görüyoruz. Bk. Chavannes, *Batı Türkleri*, 104; Esin, "Tohâristan Yabgu'ları, ...", 205.

³⁰⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, 155; Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 41.

Bu dönem ile ilgili Çin Kaynakları ve nümizmatik malzemelerden anlaşıldığı üzere bu süreçte Tohâristan'ı Tegin (Tele, 6. yüzyılın son çeyreği), Tardu-Şad (Ta-t'ou-che, Tun Yabgu'nun oğlu: 618-630), Tegin Şad (630-645), İşbara (Sha-po-lo She-hou, Tardu Şad'ın oğlu; 654-650), Aşina Ou-che-po (653-660), Gün İşbara Yabgu (gwn spr'yyp; 7. Yüzyılın son çeyreği) Na-tou-ni-li (700-720), Kutluğ Ton Tardu (Ku-tu-lu Toen Ta-tou; 720-730), (Chi-li-mang-kia-lo, 750'li yıllar) da Batı Gök-Türk kökenli yöneticiler tarafından yönetilmiştir.³⁰⁷ Bölgede Tohâristan Yabguları tarafından bastırılan sikkeler bulunmuştur. Tohâristan Yabgusu İşbara (645-653) tarafından bastırılan sikkelerin üzerinde Pehlevi yazısıyla sb'lk' yyp MLK-“İşbara Yeb-Yabgu- Melik” kelimeleri yer almaktadır. İşbara Yabgu dönemine ait bu sikkeler Herat (643), Husp (Kuhistan; 645), Şuburgan (650) şehirlerinde bastırılmıştır. Üzerlerinde ise şehir adları yer almaktadır. Tohâristan Yabguları'nın merkezi Belh'te olduğu zamanlar ise Pehlevi yazısıyla ybgw bhk'n-“Belh Yabgusu” ifadelerinin yer aldığı sikkeler darp olunmuştur. Bu tarihte basılan bu sikkeler Gök-Türk Kağanlığına bağlı “Tohâristan Yabguları”na atfetmiştir. “Tohâristan Türk Yabguluğu'nun bu yıllar da kendi bölgesinde güçlü bir yapıya sahiptir. Öyle ki Batı Gök-Türk Kağanları arasında sıkıntılar olduğu zaman bazı Gök-Türk hükümdarlarının Tohâristan'a sığındığını görmekteyiz. Kaynaklarda Batı Gök-Türk hükümdarı Ssu Yabgu Kağan'ın (628-632) taht kavgasından dolayı bir süre Soğd (K'ang-chü) ve Tohâristan'da (T'u-huo-lo) bulunduğu, yine Batı Gök-Türklerden Tou-lu Kağan'ın (Yukuk; 638-642) rakibi İşbara (Sha-po-lo) Kağan'dan yenilerek Tohâristan'a sığındığı Çin yıllıklarında kayıtlıdır. Ayrıca, VII. yüzyılın ilk yarısında İslam kaynaklarında Araplar bölgeye geldiği zaman onlara karşı Tohâristan'ı savunmak üzere sık sık buraya gelen Türk Kağanlarından bahsedilmektedir.³⁰⁸

“Tohâristan Türk Yabguluğu” hakkında kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre VII ve VIII. yüzyıllar da Tohâristan'daki merkezlerinin çoğu yöneticisi Türk asıllı idi ve Batı Gök-Türk Devleti'ne tabi idi. Çin kaynaklarında 640'lı yıllar da Che-han-na'ı (Çağaniyan, Sağaniyan) Gök-Türk kökenli bir hükümdar tarafından idare edilmektedir. Afrasiab'ın (Semerkant) VII. yüzyılın ortalarına ait duvar yazısında “Turantaş” isimli bir Çağaniyan hükümdarından bahsedilmektedir. Araştırmacıların çoğu tarafından bu isim

³⁰⁷ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 41; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 138-139.

³⁰⁸ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 41-42; Harmatta “Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule (650–750), 371; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 149.

Türk ismi olarak kabul edilmektedir. Zaten Çağaniyan bölgesinde “Şad” ünvanlı bir Türk yöneticiden bahsedilir. Sayısını daha da artırabileceğiz bu örnekler ışığında da Tohâristan bölgesinin de VII ve VIII. yüzyıllarda Tohâristan’da Gök-Türk Devleti’ne tabi ve özgü bir yönetim sisteminin olduğunu açıklar. Özellikle bu bölge deki asıl yöneticinin “Yabgu” ünvanına sahip olduğu, ondan sonra “Şad,” sonra “Tegin”, yönetim sisteminin daha alt kademelerinde ise “Elteber,” “Tudun”, “Tahran”, gibi unvan kullanan yöneticilerin varlığı nümizmatik malzemeler ve Çin kaynakları sayesinde tespit edilmiştir. Bu önemli bilgilere dayanarak Tohâristan Yabguluğu’nun çok sayıda Gök-Türk asıllı sülalenin idaresinde bulunduğunu ve Tohâristan topraklarının Gök-Türk tarihinde çok önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Sonuç olarak Gök-Türk Devleti, VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Tohâristan bölgesini yönetmiştir.³⁰⁹

2.2. ARAPLARIN TOHÂRİSTAN’A HÂKİM OLMALARI

2.2.1. Aşağı Tohâristan’a İlk Müslüman Akınları ve Arap Sâsâni Mücadelesinin Başlaması

Kaynaklarda geçen bilgilere göre; Arap fetihlerinin başladığı ilk yıllarda Aşağı Tohâristan³¹⁰ adı verilen çok geniş bir coğrafi bölge Gök-Türk Devlet geleneğinin bir devamı olan Tohâristan Türk Yabguluğu tarafından idare edilmekteydi. Bu Yabguluğun yönetimi ise Arapların bölgeye gelmesiyle birlikte İslamiyet’i kabul eden yerel Türk hükümdarları arasında kabul edilen Aşağı Tohâristan’ın Türk asıllı hükümdarı büyük Yabgu’da idi.³¹¹

Dönem hakkında bilgi veren kaynaklar, bu kişinin adını Şaz yani Şad³¹² olarak kaydetmiştir. Aşağı Tohâristan ve Yukarı Tohâristan Müslüman Araplar bölgeye geldiği

³⁰⁹ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 44; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 139, not. 2.

³¹⁰ Asıl Tohâristan’a birinci veyahut Aşağı Tohâristan denilirdi. Ceyhun nehrinin yukarı mecrasında olan dağlık vilayetlere ise Yukarı Tohâristan denilmekte idi. Bk. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 41; Ali Kerim Hemedâni, “Tohâristân”, 5; Salman, “Tohâristan”, 214; Bosworth, “Tukharistan”, 600, 601, 602; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 426-427; Barthold, “Tohâristan”, 394-395; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 75.

³¹¹ Arapların bölgeye geldikleri yıllar da yerel Tohâristan hükümdarı herkes tarafından desteği aranan ve kendisine saygı duyulan Müslüman Türk Yabgusu, Emevi saraylarında misafir edilen ilk Türk Hakanıdır. Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004, 73.

³¹² En büyük unvan olup hanedan mensupları tarafından taşınmıştır. Köl Tigin kitabesinin başındaki şadapıt beyler sözü ile şadlar kastedilmektedir. Bilge Kağan’ın şehzadeligi zamanının da şad ünvanını taşıyarak kağan oluncaya kadar Tarduş budunu bu unvan ile idare etmiştir. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs*

zaman farklı Yabgular tarafından idare ediliyordu. Yukarı Tohâristan Yabguları genellikle Karluk Türklerinden oluşmaktaydı. Aşağı Tohâristan Yabguları ise yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Gök-Türk Kağanları sülalesinden gelmekteydiler. Bu zamanlarda Araplar hem bölgede İslamiyet’i yaymak hem de ipek yolu güzergâhında ekonomik olarak zengin bir bölge olduğu için Tohâristan bölgesine çok sayıda sefer düzenlemişlerdir. Yabgular bu dönemde Gök-Türk Hakanları ile de iyi ilişkiler kurmuşlardır. Sorunsuz olmaları ve akıllı siyasetler sayesinde makam, şan ve şöhretlerini, çevre Türk beyleri üzerindeki etkinlik ve saygılarını uzun süre, hatta Abbâsî halifelerinden el-Mutasım devrine kadar devam ettirmişlerdir (835). Tohâristan Yabguları ilk devirlerde iyi Budist idiler ve Tohâristan’a bağlı yerler de çok sayıda tapınak bulunmaktaydı. Fakat sonraki senelerde Müslüman Arap valileri, İslamiyet ile tanıştı onların vesilesi ile Tohâristan Yabguları da Müslümanlığı seçtiler. Tohâristan Türk Yabguluğu’nun kuruluş sürecinde daha önce de anlattığımız üzere Tohâristan Yabguluğu siyasi bir oluşum olarak ilk defa Batı Gök-Türk kağanlarından Tong Yabgu (619-630) tarafından kurulmuş (630) ve Gök-Türk Devleti ve Kağanı temsil etmek amacı ile Han Yabgu Tardu Şad’a bağlandı. Türk devlet geleneği esas alınarak kuruldu ve el-Mutasım’ın hilafetinin ilk dönemlerine kadar (835) varlığını sürdürdü. Tohâristan Yabguluğu bu süreçte Türk asıllı birçok kimse tarafından idare edildi. Bu kişiler Tohâristan Yabgusu oldu. İlk dönem İslam kaynaklarında, Yukarı Tohâristan Yabgularının büyük bir çoğunluğu Karluk Türklerinden oluşmaktadır. Müslüman Araplar bölgeye gelmeden evvel Tohâristan Türk nüfusu ile beslenmiş ve kalabalık Türk nüfuzu burada iskân olmuştu. Tohâristan coğrafyasında hâkim millet o zamanlar Türkler idi. Bu yüzden bölgeye gelen Araplar, Türkler ile mücadele etmek zorunda kaldılar. Böylece Aşağı Türkistan ve Tohâristan hâkimiyeti için bölgede Arap, Türk ve Sâsâni rekabeti başlamış oldu.³¹³

Arapların Aşağı Tohâristan’a gelmesi 642’deki Nihavent Savaşı’ndan³¹⁴ itibaren gerçekleşti. Sâsâni hükümdarı III. Yazdgerd’i kovalayan Müslüman kuvvetler, daha Hz.

Adları, I, 13; aynı eserde müellif, Köl Tigin de geçtiği yere dair ise Biriye Şaapıt begler yırıya tarkat buyruk begler= solda (kağanın sol yanın da) şad beyler sağda tarkan ve buyruk beyler kağan tahtın da yüzü doğuya gelmek üzere oturur. Buna göre Şadlar Kağanın sol tarafında (beriyeye) tarkan ve buyruklar da sağ tarafın da (yırıya) oturmakta idiler. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, 13, not 73.

³¹³ B. A. Litvinsky, J. Harmatta “Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule (650–750)”, 370; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, 75-76.

³¹⁴ İbnü’l-Esîr, Nihavent’in fethini anlatırken M.642 tarihli olaylar içinde anlatmaktadır. Fakat bu tarihin yanın da 639 veya 640 yılını gösteren rivayetlerin olduğunu belirtmektedir. Müslümanlar Nihavent zaferini

Ömer ölmeden önce Tohâristan Türkleriyle temasa geçmişti.³¹⁵ Hz Ömer Müslümanların bu bölgeye illere girişine müsaade etti.³¹⁶ Hz. Osman (644-656) döneminde Basra valisi Abdullah İbn Amir'in bölgeye gelişi ve 650 yılında en son Sâsâni temsilcisi olan III. Yezdicerd'in mukavemetinin kırmasından sonra gerçekleşti. Basra Valisi Abdullah b. Âmir'in, Ahnef Merverrûz'u fetheden Ahnef b. Kays'ı 4000 asker ile Tohâristan taraflarına gönderdi.³¹⁷ Anef, Aşağı Tohâristan bölgesine geldiği zaman karşısın da güçlü bir birlik buldu. Bunun üzerine Ahnef b. Kays Merverrûz'a çekilmek zorunda kaldı. Merverrûz toprakları içinde bulunan kalede bir süre kaldı ve burada savaş hazırlıkları yaptı. Daha sonra Kasrû'l-Anef adıyla bilinen kalenin halkını muhasara etti. Kale halkı ile üçyüz bin dirhem ödemek ve Müslümanların birinin kalede kalması ve ezan okuyup namaz kıldırması şartı ile anlaştı. Tohâristan'a doğru yola çıkan el-Ahnef. Talekan ve Faryab'ı sulh yoluyla fethettikten sonra Tohâristan'ın önemli bir şehri olarak görülen Belh'e yürüdü.³¹⁸ Küfeliler, el-Anef Belh'e gelmeden önce Yezdicerd'in üzerine yürüdü ve onların arkasından da el-Anef bölgeye geldi. Belh'te Küfeliler ve Yezdicerd'in askerleri asında büyük bir mücadele oldu. Yezdicerd yenilerek kaçtı. El-Anef te Küfeliler'e yardım etti ve Allah'da onlara Belh'in Fethini ihsan etti.³¹⁹ Bu gelişmelerden sonra Müslümanlar Belh ve Tohâristan bölgesini işgal ettiler. Hatta bazı Arap birlikleri bu dönemde Belh'in de ötesine ilerlediler. Tohâristan'a bağlı Simincan şehrine kadar ilerleyen Müslüman kuvvetleri önemli başarılar elde ettiler.³²⁰

2.2.1.1. Araplar Dönemin de Aşağı Tohâristan daki Siyasi Olaylar

Önceki kısımlarda da bahsettiğimiz üzere, Tohâristan ve şehirleri ve M.S. 652 yılında Basra Valisi Abdullah b. Âmir'in, Ahnef b. Kays'ın askerleri tarafından alındı ve Müslüman ülkelerine dâhil edildi.³²¹ Ancak Müslümanların bu zaferi Horasanın diğer

“Fetihlerin Fethi “ olarak adlandırıyorlardı; çünkü gerçekten de bu zaferden sonra Sasaniler'in hâkimiyetine son verilmiş ve onların ülkesi tamamıyla Müslümanların eline geçmiştir. *Bk. İbnü'l-Esîr, El-Kâmil*, II, 502; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* (Çev.: Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, VII, 176-188.

³¹⁵ GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 29.

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, II, 528 vd.

³¹⁷ Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 589-590; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 71.

³¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara 1980,40; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 57.

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, II, 528 vd; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, VII, 210.

³²⁰ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 40; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*,107; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 57.

³²¹ Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 589, Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 71; Marguart, *Eranşahr*, 135.

vilayetlerinde olduğu gibi kalıcı olmadı. Çünkü Basra ve Kûfe gibi, İslam ordularının toplama merkezi olan yerlere uzaktı. Bu bölgenin insanları her fırsatta ayaklanıyordu. Mahalli ayaklanmalar Hz. Osman'ın hilafetinin sonlarına doğru ve Hz. Ali'nin hilafeti boyunca (Araplar bu dönemde iç savaş yaşamaktaydılar) sürmüştür. Bunun sonucunda da 655 yıllarına doğru Araplar Tohâristan'dan çekilmeye mecbur kaldılar. Tohâristan da bulunan askerler Arapları takip ettiler. Bu takip esnasında III. Yezdigerd'in Sâsâni tahtını elde ettiği haberi Tohâristan'a ulaştı (661). Yezdigerd İran hükümdarı olarak tahta çıktı³²². 667 yılında Horasan valisi Muaviye tarafından görevlendirilen Ziyat b. Ebîh'in emriyle Hakem b. Amr Gafârî yönetimindeki askerler Tohâristan'da başarı sağlaması üzerine Hakem b. Amr Gafârî Ceyhun'u aşip Sağaniyan'a kadar geldi. Yezdigerd'in ardından tahtta hak iddia eden oğlu Fîrûz'u Çin hududuna sürdü (667).³²³ 671 yılında Ziyâd b. Ebîh tarafından Horasan'a atanan Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî, Tohâristan'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Ceyhun nehrini geçip Çağaniyan'a kadar geldi ve burada Arap hâkimiyetini kurdu³²⁴. Ancak bu durum da çok uzun sürmedi. Zira Horasan'da Arap Kâbileleri arasına meydana gelen çarpışmalar sonucunda, Tohâristan'da bulunan Arap güçleri mecburen bir kez daha Tohâristan'dan ayrıldılar. 697 yılında Abdulmelik Mervan zamanında Tohâristan'ın idaresi Haccâc b. Yûsuf'a verildi. O, da Mühelleb b. Ebû Sufre'yi Horasan'a tayin etti.³²⁵ Mühelleb Araplar arasında dengeyi sağlayarak burada Arap hâkimiyetini tekrar sağladı. Ancak onun ölümü üzerine 702 yılında oğlu Yezit b. Mühelleb babasının yerine geçmişse de babasının yürüttüğü siyaseti sürdüremedi. Bu durumdan dolayı Arap Kâbileleri arasındaki ihtilaf tekrar ortaya çıktı. Bu esnada Sâsâni hükümdarı Fîrûz'un oğlu Tohâristan'a yerleşti ve Çağaniyan'ın yerel hükümdarları, Badgis ve Akhunlar (Eftalitler) ile birleşti.³²⁶ Abdülmelik İbn Mervan, Haccâc'ın

³²² Marguart, *Eranşahr*, 138; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 31; Bartold, *Tezkire-yi Coğrafiyâ-yi Târîhi-yi İrân*, 66; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

³²³ Marguart, *Eranşahr*, 140; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 31; Bartold, *Tezkire-yi Coğrafiyâ-yi Târîhi-yi İrân*, 66; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

³²⁴ Hemdâni, "Tohâristân", 2; İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXI, 512.

³²⁵ Hemdâni, "Tohâristân", 2; İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", 512; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, 15.

³²⁶ Hemdâni, "Tohâristân", 2.

tavsiyesiyle 705 yılında Kuteybe b. Müslim'i³²⁷ Horasan'a atadı³²⁸. Bu önemli gelişmelerden sonra Araplar Maveraünnehir bölgesi için olduğu kadar artık Tohâristan için de tehlikeli oldular. Kuteybe aynı yıl Tohâristan'ı fethetti ve Çağâniyân'ın mahalli emirlerini ve Tohâristan'ın etrafındaki bölgeleri itaat altına aldı. Kuteybe b. Müslim öncülüğündeki Arap kuvvetlerinin bu durdurulamaz ilerleyişi karşısında, 709 yılında Tohâristan Yabgu'luguna ve Şad'a bağlı bir emîr olan Nîzek Tarhan Badgis yakınlarında Yabgu'nun iradesi dışında kendi başına isyan etti.³²⁹ Burada Nîzek'in başkaldırması hadisesine geçmeden önce Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad hakkında bilgi vermek istiyoruz.

2.2.1.2. Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad

Arapların bölgeye geldiği senelerde Aşağı Tohâristan merkezi yönetiminin başında bulunan asıl kişi Yabgu Şad idi. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Şad, Batı Gök-Türk Hakanlarından Tong Yabgunun soyundan gelmekteydi. Keş'in güney taraflarındaki Demir Kapı bölgesinden Sind'e kadar yayılan bütün vilayetlerin yöneticileri Tohâristan Yabgusuna tabi idi. Türk Yabgularının başkentleri dağlık Badahşan bölgesindeki Kunduz şehri ile az daha güney batıdaki Belh şehri idi. Bölgenin önemli şehirlerinden olan Aharun ve Şuman'da, Aşağı Tohâristan Yabguluğu'na bağlı idi. Belh şehri Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın karargâhı vazifesinde idi. Burada Yabgu adına bastırılmış sikkeler mevcut idi. Çin kaynaklarında Na-tu-ni-li veya P'an-tu-ni-li olarak ta geçen Aşağı Tohâristan Yabgusu'nun tarihi Hz. Osman veya Hz. Muaviye'nin ilk hilâfet yıllarına kadar ulaşmaktadır (659-680).³³⁰ Fakat Yabgu'nun aile yaşantısı ve hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ancak Sağaniyan'ın yönetimini elinde bulunduran Tîş veya Bîş el-A'var (Tek Gözlü Bîş)'in onun oğlu olduğu zikredilmiştir. Çağâniyân (Sağaniyan)'ın Türk asıllı beyi Tîş, Kuteybe b. Müslim Horasan'a ayak bastığı zaman

³²⁷ Emeviler'in önemli komutanlarından birisidir. Emeviler'in Horasan valisi. Kuteybe bir türlü kontrol altına alınamayan Horasan ve Maveraünnehir'de Emevi hâkimiyetini pekiştirmiş, ülkesinin doğu sınırlarını Çin taraflarına kadar götürmüştür. Cesareti dehası kültürlü kimliği ile meşhur ve ehil bir devlet adamıdır. Üstün askeri becerisi ve Haccâc'a sadakati ile önemli idari ve askeri görevler yürütmüştür. Bu görevler esnasında da pek çok kaliteli elemanın yetişmesine vesile olmuştur. *Bk* Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", 490-491; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 45-65; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, 185-186.

³²⁸ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 79; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

³²⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-î Buhara*, (Çev. :Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2013, 67; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

³³⁰ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, 78.

(709) onu güzel bir şekilde karşılamış, Kuteybe'ye değerli hediyeler takdim etmiş. Bu izzet ve ikrama ilaveten kendisine tabi olan vilayetlerin altın anahtarlarını da teslim edince, Kuteybe b. Müslim de onun beyliğine dokunmamıştır.³³¹ Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad, ağır başlı, oturaklı, tecrübeli ve kendi bölgesinde çok saygın bir kişi idi. Özellikle de yerel Türk Hanları arasında ayrıcalıklı bir mevkideydi. İlk başta Badgis hükümdarı Nîzek Tarhan olmak üzere, Sind'e kadar uzanan coğrafyada bulunan bütün Türk Beyleri ve küçük yerel unsurlar kendilerini Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın kölesi hizmetkârı olarak görmektedir. Arapların bölgeye geldiği bu seneler de Nîzek Tarhan da bölgenin hâkimi Şad'a tabi olan ve hürmette kusur etmeyen önemli karakterlerden birisi idi.

2.2.1.3. Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın Nîzek Tarhan Yüzünden Zor Duruma Düşmesi

İkili ilişkiler bakımından kendi bölgesinde önemli bir siyasi yere sahip olan, Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad yerel Türk beyleri ve hanları, hatta Arap valilerle bile samimi ve dostane ilişkileri olan saygın bir devlet adamı idi. Fakat sonraki seneler de Nîzek Tarhan ve Kuteybe b. Müslim ile problemleri oldu. Bunun temel sebebi ise bölgede önemli bir yer sahip olan Nîzek Tarhan'ın Kuteybe'nin Tohâristan ve civarındaki faaliyetlerini sonlandırmak istemesi ve Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın Nîzek'in Kuteybe b. Müslim'e karşı giriştiği isyan faaliyetlerine destek vermemesidir. Netice itibariyle Nîzek 709 yılında Kuteybe b. Müslim'e karşı isyan etti. Fakat Nîzek Tarhan'ın başkaldırmasını hiçbir zaman desteklememesine rağmen yine de Tohâristan Türk Yabgusu Şad bu yüzden çok sıkıntılı günler yaşadı ve belki de bu yüzden Yabgu İslamiyeti seçti. Nîzek Tarhan Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad ile bu yüzden ters düştü. Tabi olduğu ve saygıda kusur etmediği Aşağı Tohâristan Yabgusuna adeta düşman oldu. Nîzek bu süreçte Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın kendi aleyhinde tahriklerde bulunmasından korktuğu için onu yanına almış; hatta eline altından bir kelepçe dahi vurdurmuştur. Nîzek Tarhan işi daha da ileriye götürdü ve Kuteybe'nin, Yabgu nezdindeki Tohâristan amili Muhammed b. Süleym en-Nâsîh'ı da bu ülkeden sürüp

³³¹Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulük)*,(Translated by Martin Hinds), State University of New York Press, State University of New York 1999, XXIII, 127, 128; Belâzurî, 611; Yiğit, "Kuteybe b. Müslim" 490; Detaylı bilgi için bk. Bosworth, "The Rulers of Chaghāniyān...", 3.

çıkarmıştır. Nîzek Tarhan, bu olayların başından sonuna kadar Tohâristan Yabgusunu kontrol altında tutmuş ve onu yanından hiç bir zaman ayırmamıştır. Hatta Kuteybe zor bir mevkide bulunan bir kartal yuvasını andıran Badgis kalesini kuşattığı zaman bu Türk Yabgusu da NîzekTarhan'ın yanında bulunuyordu.³³²

2.2.1.4. Nîzek Tarhan'ın Kuteybe ile Barış Yapması

Kuteybe b. Müslim zamanında Belh ve Tohâristan bölgesi Araplar tarafından fethedildiği zaman Badgis Nîzek Tarhan'ın yönetiminde idi. Nîzek Araplara karşı önce isyan etti. Fakat sonradan onlarla başa çıkamayacağını anlayınca, Kuteybe ile dost olup Araplar ile anlaşmaya karar verdi. Merv şehrine gelerek Süleym ile görüştü ve barış isteğinde bulundu. Onun bu talebi Kuteybe tarafından memnuniyetle karşılandı. Yapılan ikili anlaşma sonucunda Arap orduları Nîzek Tarhan'ın kontrolünde olan Badgis'e girmeyecekti. Kuteybe Nîzek'i bir süre yanında bulundurdu. Gittiği bütün seferlere onu da beraberinde götürdü. Fakat Nîzek katıldığı her seferden kendine pay çıkarıyordu. Sonun da Kuteybe'nin kendisini ortadan kaldıracığını seziyordu. İlk fırsatta onun yanından kaçarak Badgis'e dönmeyi planlıyordu.³³³

2.2.1.5. Nîzek Tarhan'ın İsyân Etmesi ve Kuteybe Bin Müslim Tarafından Öldürülmesi (713)

Nîzek Tarhan, Kuteybe'nin Horasan'daki ilk dönemlerinde onunla uzlaştı ve Kuteybe Maverâünnehir'e asker sevk ettiği zaman ona eşlik etti. Zamanla Kuteybe'nin Maverâünnehir ve Horasan'da ki başarıları tehlikeli bir hâl aldı. Nîzek, bu durumda egemenliği altındaki yerlerin ve Arapların ilerlediği bölgelerin tekrar bağımsızlığını kazanmasının zor olduğunu hesap etti. Bu düşünceler sebebi ile ümitsizliğe kapıldı. Tam da bu sıralarda Kuteybe'nin askerleriyle birlikte Maverâünnehir'de bulunan Nîzek ondan izin alarak Tohâristan ve Belh bölgesine dönmek istedi.³³⁴ Kuteybe de onun gitmesine izin verdi. Nîzek hızlı bir şekilde Badgis'e geri dönmek için yola koyuldu. Belh'te bulunan Nev-Bahar isimli mabette ibadet etti. Buradan vakit dahi kaybetmeden

³³² Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, 79.

³³³ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 108; Hemdâni, "Tohâristân", 4.

³³⁴ Hemdâni, "Tohâristân", 4.

Tohâristan'a gitti.³³⁵ Çünkü Kuteybe'nin niyetini biliyordu ve arkasından adamlarını gönderebilirdi. Nîzek Tarhan Tohâristan bölgesinde asilerin öncülüğünü yaptı ve onların isyan bayrağını çekti. Nîzek, Belh'in mahalli hükümdarlarına, Tâlakân, Faryab, Cüzcân, Tohâristan Yabguluğu ve Kâbilşah'a mektup yazarak Araplar karşısında destek istedi. Onları Araplara karşı birleştirdi. Bütün bu liderlerin Kuteybe b. Müslim'e karşı cephe almalarını sağladı. Kuteybe, Nîzek'i cezalandırmak için askerleri kardeşi Abdurrahman kumandasında Belh'e gönderdi. O, Belh'te kazandığı galibiyetten sonra Tohâristan'a hareket etti. Bu durum üzerine Nîzek³³⁶ elde ettiği yerleri mecburen boşalttı. Bu durumu gören müttetikleri ya teslim oldular, ya da savaş meydanından kaçtılar.³³⁷ Bu olaylardan sonra her ne kadar Tohâristan Yabguluğu ve ona bağlı mahalli hükümdarlar yarı bağımsız bir hâlde olmalarını rağmen tamamıyla Kuteybe'nin hâkimiyeti tanımadılar ve tam olarak ona teslim olmadılar. Ancak Tohâristan'da Müslümanların manevi ve siyasi nüfusu hâliyle artmıştı. Kuteybe b. Müslim yönetimindeki kuvvetler ile Belh'ten Hulm dağları istikametine girdi. Bu esnada Nîzek ise Kuteybe'nin üzerine ordu göndereceğini bildiği için Hulm bölgesinden daha da içerilere bölgedeki dağlık alanlara çekilmişti. Simincan-Dorsi yolu üzerin de bulunan Bağlan şehrine gelerek kendisini emniyete aldı. Bölge de bulunan dağlara, boğazlara ve önemli noktalara adamlarını yerleştirdi. Kısa bir süre sonra Kuteybe b. Müslim'in kuvvetleri Bağlan dağlık bölgesine girdiler. Arap askerleri boğazları geçmek için çok zorlandılar. Kuteybe, Nîzek'in sığındığı Bağlan kalesine giden yolu bilmiyordu ve bölgede karşılaştığı zor şartlar onu çaresiz bir duruma düşürmüştü.

³³⁵ GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 53.

³³⁶ Nizek Tarhan isminden kaynaklar da sıkça bahsediler. N.z.k veya N.i.z.k diye yazılmış olan isme bir de unvan eklemişlerdir. Bu da eski Türklerde bir asalet unvanı olan Tarkan veya Tarhan'dır. Maverâünnahir, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyindeki Heyâtıla (Akhun-Hûna) hâkimiyeti, ittifak karşısında zayıfladıktan sonra, bazı grupların direnişe geçtikleri görülmektedir. Tohâristan 'da Heyâtılları bir araya toplamaya çalışan milli bir kahraman ortaya çıktı. Bu kişi Tarhan unvanlı Nizek'tir. Sasanilerin, Araplar karşısında yenilmesi üzerine Akhun ülkesi yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Gök-Türk-Nizek münasebetleri hakkında kaynaklar sessiz kalmaktadır. Ancak, bazı arkeolojik malzemelerden anlaşıldığına göre Nizek, kendi adına para bastırılmış ve herhangi birini de efendi olarak tanıdığını gösteren ifade kullanılmamıştır. Kuteybe b. Müslim tarafından öldürülerek ortadan kaldırılmıştır. Nizek Tarhan menşei ise Emevîler Dönemin de Aşağı Türkistan'da Müslüman olan ilk Türk hükümdardır. Fetih hareketleri sırasında Badgiz'te bir kale yaptırmış ve çok geniş bir sahayı etkisi altına almıştır. Badgiz merkez olmak üzere Merv ve Herat arasında bulunan Tohâristan'ı idaresi altına almıştır. *Bk. Enver Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 534-544; Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 48, 49, 50; Zekeriya Kitapçı, Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, 24-33; Aynı müellif, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", *Belleten* LI/201, (1987), 1139-1152.*

³³⁷ Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulük)*, XXIII, 153- 154; Josef Marguart, *Eranşahr*, 140 vdd. ; Hemdâni, "Tohâristân", 2.

Bu esnada Rub (Ruy) ve Simincan hâkimleri çıkıp geldi. Kuteybe'nin kendilerine dokunmaması şartı Nîzek Tarhan karşısında yardım edebileceklerini beyan ettiler. Kuteybe teklifi kabul etti. Rub (Ruy) ve Simincan hâkimleri dağların arkasından Arap kuvvetlerini Nîzek'in saklandığı kaleye ulaştırdılar. Nîzek saklandığı yerin tespit edildiğini anlayınca Bağlan şehrinde ayrıldı. Ailesi ve değerli eşyalarını Kâbil Şah'ına gönderdi. Kendisi de Kürz boğazına çekildi. Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman onu takip ederek Kürz bölgesindeki boğazları tuttu. Kuteybe ise bu esnada Akhunların eski merkezlerinden olan Kunduz şehri yakınlarındaki Işkamış (Eskimiş)'a gelmişti. Nîzek bu seferde müstahkem Kürz kalesine kapandı. Beraberinde Tohâristan Yabgusu'nun da olması ihtimaller dâhilindedir. Bahar mevsiminden beri devam eden kovalamacalar sonuncunda iki tarafta bitap bir vaziyetteydi. Mücadele uzadıkça Kuteybe'nin canı sıkılıyordu. Bu sebeple Nîzek'i kaleden bir şekilde çıkarmanın yollarını aradı. Bunun için de Süleym'ı yanına çağırarak Nîzek Tarhan'ı hile ile kaleden çıkarmasını emretti. Bunun üzerine Süleym Kürz kalesine gitti. Abdurrahman'ın karargâhından bazı askerleri de yanına aldı. Kürz kalesi önlerine gelerek Nîzek Tarhan ile görüşmek istediğini ilettiler. Çetin mücadeleler sebebiyle Kalede yiyecek azalmıştı ve askerlerin takati kesildiği için Nîzek Tarhan Süleym'ın barış teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Buna ilaveten kendi hayatına da dokunulmaması konusun da garanti aldı. Süleym ile beraber yanında Yabgu da bulunduğu hâlde Nîzek Tarhan Kuteybe'nin karargâhına geldi. İlk başlarda iyi muamele gördü. Fakat Kuteybe ve Haccâc arasındaki mektuplaşma Nîzek Tarhan'ın kaderini belirledi. Kuteybe b. Müslim söz vermesine rağmen, Nîzek Tarhan ve adamları Haccâc'ın isteği ve Kuteybe'nin talimatı ile öldürüldü. Ölünceye kadar burada yaşadı. Abdurrahman ise Belh valisi oldu. Uzun süren bu mücadeleler sonunda Tohâristan da Arap istilasına karşı olan isyanlar sona erdi. Nîzek Tarhan'ın da öldürülmesinden sonra Tohâristan bölgesinden Arap fatihler için hiçbir engel kalmamış oldu. ³³⁸

2.2.1.6. Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın Akıbeti

Kuteybe b. Müslim, Nîzek Tarhan'ı ve onun yanında yer alan önemli sayıdaki aristokrat erkânı öldürdü. Fakat Tohâristan Yabgusu Şad'a dokunmadı. Bunun temel sebebi ise Kuteybe'nin ilerlemesi karşısında, Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın bölgede

³³⁸ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 109-110; Hemdâni, "Tohâristân", 4.

Arapların siyasi hâkimiyetlerini sonlandırmak adına genel anlamda hiçbir isyanın içinde olmamasıdır. Ayrıca Yabgu, bu tür başkaldırma hareketlerini de tasvip etmemiştir. Bu yüzden Kuteybe ona dokunmak şöyle dursun bilakis onu yanına almış, övmüş, iltifatlar etmiş, izzet ve ikramlarda bulunmuştur. Şad'ın, Kuteybe ve çevresi ile diyalogunun artması sonucu güzel ilişkiler kurulmuş ve Yabgu Şad tahminlerimize göre Kuteybe'nin telkin ve delâletiyle İslamiyet'i kabul etmiştir. Onun İslamiyet'i kabul etmesi bölgedeki diğer yerel Türk hükümdarlarında İslam dinini kabul etmelerine bir vesile olmuştur. Durumlar böyle iken Tohâristan Yabgusu Şad'ın ilk Müslüman Fâtihler ile başlayan bu sıcak ilişkileri sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Kuteybe onu bu gelişmelerden sonra ikna etmiş ve Halife Velid b. Abdü'l-Melik tarafından kabul edilmek üzere Şam'a, hilafet merkezine göndermiştir. Tohâristan Yabgusu Şad'ın, Şam'a gönderilmesinden sonra onun yerine Çağâniyân (Sağaniyan) beyi olan oğlu Tiş geçmiştir. Tiş yönetimi elinde bulundurduğu yıllarda Tohâristan Yabgusu sıfatıyla Çin ile diplomatik ilişkiler kurmuş ve bu amaçla Mani rahibi Ta-mu-şhi'yi Çin'e elçi olarak göndermiştir (718). Tiş ayrıca babasının uzun bir süre Şam'da kalmasından dolayı Çin Ulularına şikâyette bulunmuş ve bir mektup yazmıştır.³³⁹ Aslında Yabgu Şad'a gösterilen bu özel ilgi bir tesadüf değildi. Çünkü Hişam b. Abdü'l-Melik gelmiş geçmiş Emevi halifelerinin en kudretlilerindendi. Akıllı ve tecrübeli idi ve boş yere Yabgu Şad'a önem vermiş olmazdı. Bununla beraber meselenin aslı Hişam b. Abdü'l-Melik'in Türk Hükümdar ve ulularınının

³³⁹ GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 83-84; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, 81-82 vd; Chavannes, bu mektup ile alakalı olarak Tohâristan Yabgusu on beşinci ka'i yüan yılı (727) imparatora şu sözleri iletmesi için bir elçi gönderdi. "Bendeniz evlat sevgisin den mahrum oluştan dolayı şahsen kendini suçlu hissetmektedir. Sevgili babam ilişkileri sebebi ile Ta-şi (Araplar) tarafından hapsedildi. Gök kağandan eğer Araplar sizi kışkırtır ve zarar verirse, size kuvvet göndereceğim. " diyen yazılı bir buyruk almıştım. Şu anda Araplar bana ağır vergiler yüklediler; baskı ve sefalet hat safhada Eğer kağan beni kurtarmaz ise bu kulunuz kendi başına kurtulamaz ve bu durumda krallığım kesinlikle yıkılıp gidecek. (Araplar tarafından tutsak edilen Tohâristan Yabgusu muhtemelen 708/709 senesinin de Emeviler'in Horasan valisi Kuteybe b. Müslim ile savaştan kendine bağlı Nizek Tarhan adlı bir prens tarafından yeri doldurulan yabgu ile özdeşleştirilebilir.) Bu durumda istense bile Ulu Kağan'ın batı kapısını koruyamayacağım. Haddim olmayarak Kağan'ın bana himmet buyurup kurtuluşa erişebilmem için şu kuluna bir miktar kuvvet göndereceğini umuyorum. Ayrıca Kağan cenaplarının Türkiş kağanına "Uzak batının işlerini size havale ediyorum. Arapları defetmek için hemen ordularınızı göndermelisiniz. " diye emir verdiğini işittim. Eğer bu duyduklarım doğruysa ulu Kağanın benimle ilgili bir karar alma lütfunda bulunacağını umuyorum. Araplar bana aşırı vergi yükledikleri için size sunacak değerli bir hediye bulamadım. Umarım kağan beni anlayış ile karşılar. Yapabileceğim bir hizmet ve batı yörelerinden ihtiyacınız olan bir şey varsa kesinlikle bildirmenizi istirham ediyorum. Bunları tek tek kaydedecek ve hiçbir ihmal de bulunmayacağım. *Bk.* Chavannes, *Batı Türkleri*, 265-266; Bu mektup ile ilgili bir değerlendirme yapacak olursak, Tohâristan Yabgusu da Ceyhun havzasında bulunan diğer mahalli hükümdarlar gibi özgürlüğüne yeniden kavuşabilmek için T'ang sülalesi imparatoru T'ien Ke-han (Tanrı Kağan) dan yardım istemek amacıyla Çin sarayına bir elçi gönderdi. Fakat T'ang sülalesinin Yabguya yardım edip etmediğini tam olarak bilemiyoruz. Hemdâni, "Tohâristân", 4.

Müslüman olmaları için gösterdiği özendir. Bu düşüncenin ve planın bir neticesi olarak Tohâristan Yabgusu Şad özel itibar görmüştür. Hişam b. Abdü'l-Melik zamanında Orta Asya ve Türklerin yaşadığı yerler de yeni siyasi gelişmeler olmuş ve Türklerin yeni temsilcilerinden olan Türkeşler (Türgişler) tarih sahnesine çıkmıştır. Bu vesile ile de Tohâristan Yabgusu Şad bu tarihler de kendi ülkesine dönebilmiştir. Sonraki yıllarda artık Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın ismi fazla geçmez. Onun yerine bölgedeki Türğişler ve Araplar arasındaki yeni siyasi rekabette Yukarı Tohâristan'ın Karluk kökenli Türk Yabgusu'nun adı geçmektedir. Bu yıllarda onun artık çok ileri bir yaşta ölmüş olduğunu tahmin ediyoruz. (725) Gök-Türk Kağanlığı soyundan gelen Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın vefat etmesinden sonra, Karluk asıllı Yukarı Tohâristan Yabgusu ön plana çıkmıştır. Türğiş Hakanlarının yanında yer alarak Arapların Türk yurtlarından atılmasında büyük ekonomik ve askeri destek vermiştir.³⁴⁰

2.2.2. Yukarı Tohâristan Yabguluğu

2.2.2.1. Yukarı Tohâristan ve Karluk Yabgusunun Tarih Sahnesine Çıkması

Daha önce de zikrettiğimiz üzere, Ceyhun nehrinin yukarı mecrası, Hindikuş geçitleri, hatta Sind'e kadar Ceyhun nehrinin iki yakasına yayılan çok geniş coğrafi bölgeye, İslami kaynaklarda Yukarı Tohâristan adı verilmiştir.³⁴¹ Bu geniş coğrafi bölge, tarihi süreç içerisinde özellikle de İslami fetihler zamanında “Yabgu” unvanını taşıyan Türk hanedan ailesine bağlı olan bir idareci tarafından yönetilmekteydi. Aşağı Tohâristan Yabgusu, çalışmamızın ilk kısımlarında izah ettiğimiz üzere, Gök-Türk Kağanlığı sülalesini temsilen en kudretli bir unvana sahip bir kimse olduğu gibi, Yukarı Tohâristan Yabgusu ise Karluk kökenli bir Türk aristokrat tarafından temsil ediliyordu. Yine Tohâristan'a bağlı bölgenin önemli merkezlerinden birisi olan Huttel ve çevre Türk Beylikleri itibari de olsa Karluk Yabgusuna bağlı idi. Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad'ın Kuteybe tarafından Şam'a gönderilmesi ve devam eden süreçte bölge de yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Türkeşler (Türğişler)'in Su-lu Han gibi kudretli lider öncülüğünde ortaya çıkmalarından sonra, Yukarı Tohâristan Yabgusu daha etkili bir

³⁴⁰ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, 84-85.

³⁴¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 41; Salman, "Tohâristan", 214; Bosworth, "Tukharistan", 600-601, 602; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 426-427; Barthold, "Tohâristan", 394-395; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 75.

kimse olmuş ve bölgede ortaya çıkan bütün olaylara yön vermiştir. Hatta Yukarı Tohâristan Yabgusu Belh'e kadar uzanan ve çok geniş bir devlet görünümünü veren bütün Tohâristan onun bir nevi etki ve idaresi altına girmiştir. Yukarı Tohâristan Yabgusunun bölgedeki etkili ve aktif durumu Abbasî halifelerinden el-Memun'un, Horasan valiliğinin ilk senelerine (807) kadar devam ettiği gibi el-Memun'un iktidarı elde etmesinde de bu Türk devlet adamının önemli katkıları olmuştur.³⁴²

2.2.2.2. Yukarı Tohâristan Yabgusu'nun Bölgedeki Öneminin Artması

Kuteybe b. Müslim'nin öldürülmesinden sonra Horasan'a gelen zayıf irâdeli Arap valileri, artık Yukarı Tohâristan'da eskiden yaptıkları etkinliklerini kaybetmişlerdir. Bölgede Arapların nüfuzunun azalması sonucu neredeyse Yukarı Tohâristan Yabguluğu müstakil bir varlık hâline gelmiştir. Öte yandan bölge için çok önemli bir konumda olan ve Türk bölgelerinin İslamı kabul etmelerinde can alıcı bir görev üstlenen Kuteybe'nin öldürülmesi ve devam eden süreçte ortaya çıkan otorite boşluğu bir türlü doldurulamamıştır. Bunun bir sonucu olarak bölgedeki yerel Türk beyleri kendilerini sonu gelmez bir kargaşa ve ayaklanmanın içinde bulmuşlardır. Mahalli Türk Beylerinin ümitsiz durumları Eşres b. Abdullah es-Sülemi'nin Emevi Halifesi Hişam b. Abdü'l-Melik tarafından Türk yurtlarına vali olarak gönderilmesi ve buranın yönetiminin Hâlid el-Karî'ye bağlı Irak valiliğinden ayrılmasına kadar devam etmiştir (727). Ne yazık ki Eşres'in Horasan'a vali olarak gönderilmesi, mahalli Türk beyleri ve yerli Müslümanlar için bir ümit olmaktan öte tam bir felaket olmuştur. Eşres b. Abdullah es-Sülemî bölge de ağır vergiler uygulamış ve baskıcı bir yönetim sergilemiştir. Bu gelişmelerin pek tabii bir neticesi olarak ortaya çıkan iç isyanlar yüzünden bölge kargaşa ve huzursuzluk içine itilmiş durumdaydı. Emevi halifesi Hişâm b. Abdü'l-Melik, bu olaylara kayıtsız kalmamış ve Türk yurtlarındaki bitmek bilmeyen kargaşalıklara bir son vermek ve bölgede Arapların otoritesini yeniden tesis etmek için Cüneyd b. Abdurrahman el-Müri'yi Horasan'a vali olarak göndermiştir (729-730).³⁴³ Bölgede bu olayların yaşandığı esna da Yukarı Tohâristan Yabgusu'nun Arap valilerinin karşısına çıktığı ve bundan sonraki baş

³⁴² Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 625; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 249-250; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 77.

³⁴³ Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 625; Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mülük)*, (Translated by Khalid Yahya Blankinship), State University of New York Press, State University of New York 1999, XXV, 65-66; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 85.

döndürücü olaylarda aktif bir rol oynadığı görülmektedir. Öyle ki Cüneyd, Horasan'a yeni vali olmasının ardından güçlü bir ordu hazırlamış ve bölgede yarı müstakil bir statüde bulunan Yukarı Tohâristan Yabguluğu'nun üzerine yürümüştür. Fakat tam Tohâristan'a sefere çıkacağı esnada Türkiş Hakanı Su-lu Han'ın hazırladığı güçlü ordu ile bölgeye hareket ettiğine dair gelen haberler üzerine Cüneyd'in planladığı Tohâristan seferi bozulmuştur. Su-lu Han'ın hazırladığı dinamik ordu ile hiç beklenmedik bir zaman da ortaya çıkması ve Arapların karşısına çıkması zaten sıkıntı içinde bulunan Arap valileri daha da zor bir duruma sokmuştur. Su-lu Han'ın bölgede Araplara karşı kazandığı zaferler Yukarı Tohâristan Yabguluğu ve diğer mahalli Türk beyleri için bir ümit olmuştur. Bölgedeki yerel Türk yöneticileri bütün askeri ve lojistik güçleri ile Su-lu Han'ın yanında yer almış ve Arapların yeni Horasan Valisi Cüneyd ile kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. Karluk Yabgusu, kendi ordusu ile Su-lu Han'ın safında, onun generallerinden birisi olarak çarpışmış ve Su-lu Han'ın sağ cenah komutanı olarak önemli kahramanlıklar göstermiştir. Su-lu Hakan ve Karluk Yabgusu'nun süvarileri Cüneyd ve askerlerinin üstüne çullanmışlar ve onların çoğunu kılıçtan geçirmişlerdir. Cüneyd bu çetin mücadelelerden sonra canını zor kurtarmış ve az sayıdaki bir kuvvetle Merv'e kaçmıştır. Bu mücadelelerden sonra Karluk Yabgusunun siyasi güç ve prestiji daha da artmış, Arapların Horasandaki idari merkezi olan Merv onun eline geçmiştir. Bu mücadeleler sonucunda Türkiş (Türkeş) Hakanı Su-lu Han ve büyük Tohâristan Yabgusu'nun karşısında başarısız olan Cüneyd, Hişâm tarafından azledilmiş ve onun yerine Horasan'a askeri vali olarak Esed b. Abdullah el-Kasrî gönderilmiştir (736). Esed'te kendinden önceki başarısız Arap valiler gibi Türklerin yaşadığı bölgelerde isyanları bastırmak ve bu bölgelerde Arap hâkimiyetini kesin bir şekilde yerleştirmek istiyordu. Bu düşünceler doğrultusunda Esed, Horasan'da bulunan Arap idari merkezlerini Merv'den, Belh'e yani İran'ın iç taraflarına taşımış ve burada yeni askeri mühimmat atölyeleri kurmuştur. Esed'in bu düzenlemelerinden sonra Arap ordusu bölgede daha etkin ve daha güçlü bir hâle getirilmiştir.³⁴⁴

³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, IV, 399; Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 625-626; Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulük)*, XXV, 125-126; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 251-252-253.

2.2.2.3. Karluk Yabgusu ve Arap Valileri Arasındaki Mücadele

Horasan'a askeri vali olarak Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin ilk hedefi Tohâristan'ı ele geçirmek ve Merv'i Türklerin etkisinden kurtarmaktı. Bu amaç doğrultusunda Esed ilk önce bölgede önemli bir konumda olan asi Karluk Yabgusu üzerine yürümüş ve Tohâristan ve ona bağlı birçok yeri yağmalamıştır. Bu gelişmeler üzerine Yabgu, Türgiş (Türkeş) Hakanı Su-lu Han'dan yardım istemiştir. Esed ile mücadele etmek için fırsat kollayan Su-lu Hakan güçlü ve donanımlı bir ordu ile zaman kaybetmeden Ceyhun havzasına girmiştir. Daha sonra Hulm şehrine gelerek burada askeri karargâhını kurmuştur (737). Esed b. Abdullah el-Kasrî yönetimindeki bu ordunun büyük bir kısmı Tohâristan halkı yani Yabgu'nun askerleri oluştuyordu. Bu olaylar bölgenin yeni valisi Esed için aslında kara günlerin başlaması idi. Tohâristan'ın Karluk Yabgusu'nun desteğini alan Türk Hakanı hızlı bir şekilde Esed'in üzerine gitmiş ve Esed, Belh'e kadar geri çekilmek durumunda kalmıştır. Bundan sonraki olaylar ve savaşlarda Tohâristan bölgesi Su-lu Hakan için adeta bir üs olmuş ve Türk Hakanı o sene kışı burada geçirmiş ve Arap valisi Esed'e karşı birçok başarılı harpler yapmıştır. Karluk Yabgusu ve diğer Türk Beyleri bu mücadeleler esnasında Gök-Türk kağanlarının devamı olan Su-lu Hakan'ın yanında yer almıştır. Su-lu Hakan Ceyhun havzasında zaman kaybetmek istemiyordu. O bir an evvel Aşağı Türkistan'a, dönmek ve buradaki Arap siyasi hâkimiyetine kesin bir şekilde son vermek istiyordu. Bu yüzden hem Tohâristan'ın Karluk Yabgusunu onurlandırmak hem de ordusunun bir kısım ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile tekrardan Yukarı Tohâristan'a gelmiş ve orada yeni bir savaş hazırlığına başlamıştır. Daha sonraki senelerde Tohâristan'a Halife Hişâm tarafından vali olarak Nasr b. Seyyâr gönderilmiştir (738). Bazı Arap toplulukları Nasr'a muhalefet ettiler. Nasr onlara saldırdı ve elçiler vasıtasıyla anlaşılardı.³⁴⁵ Seyyar, bölgede ilk önce Türklerin güçlü temsilcilerinden olan Türgişler'e karşı çok başarılı savaşlar yapmıştır. Diğer taraftan ise daha önce Araplar ile problem yaşayan bölgenin ileri gelen Türk Beylerinin bütün sıkıntılarını beylerin lehine olacak şekilde gidermiştir. Böylece kendi otoritesini

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, V, 187; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye Tercümesi*, IX, 533, 534; Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulük)*, XXV, 188; 623; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 97; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, 91; Gerlof Van Vloten, *Emeviler Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, (Çev. :Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, 41.

onlara kabul ettirmiştir. Bütün bu gelişmelerin ardından artık Tohâristan'ın Karluk Yabgusu da ister, istemez Horasan Valisi Nasr b. Seyyar'ın otoritesini kabul eden Türk beyleri arasına girmiştir. Fakat Karluk Yabgusu'nun Araplar ile kaynaşması ve İslamiyeti kabul etmesi hayli zaman almıştır. Bunun sebebi ise Karluk Yabgusu, İslam dinine fazla bir ilgi göstermediği gibi, Arap valileri de dâhil hiç bir kimse, onun İslam dinine girmesi için hiç bir ciddi teşebbüste de bulunmamışlardır. Çünkü gözleri ganimetten başka bir şey görmeyen ve Tohâristan'ı yağmalamak için baskın üstüne baskın düzenleyen Arap vâlileri yüzünden Karluk Yabgusu'nun İslamiyeti kabul etmesi diğer Türk Beylerinden epey sonra olmuştur. Tohâristan'ın Karluk Yabgusu'nun İslamiyeti kabul etmesi Emeviler döneminde gerçekleşmedi. Karluk Yabgusu'nun İslamiyetten uzak kaldığı süre Abbasîlerin ilk kuruluş devri, yani Abbasî halifelerinden el-Mehdi'nin (775-785) ilk hilâfet yıllarına kadar devam etmiştir.³⁴⁶

2.2.2.4. Tohâristan'ın Karluk Yabgusu'nun Müslüman Olması

Emevîler'den sonra iktidar olan Abbasîler'in (750) takip ettiği temel siyaset kendilerini iktidara getiren milletler olan Türkler ve İranlılar ile her zaman iyi geçinmek olmuştur. Bu politikanın temelleri de Abbâsi halifelerinin ikincisi olan Ebû Cafer el-Mansur (754-775) tarafından atılmıştır. Kendisinden sonra Abbasî Devleti'nin üçüncü halifesi olan oğlu el-Mehdi de aynı planı devam ettirmiş ve civar hükümdarlara bilhassa da Orta-Asya mahalli Türk beylerine elçiler ve emirnameler göndererek onların Müslüman olmalarını ve kendisine tabi olmalarını istemiştir ve onlara oldukça hoşgörülü davranmıştır. Abbasî halifesi el-Mehdi'nin elçi göndererek İslam'a davet ettiği Türk Beylerinin içerisinde; “Kabül beyi, Soğd beyi, Tohâristan beyi, Bamıyan beyi, Fergana beyi, Ustrûsana beyi, Karluk beyi Cebegûye (Yabgu Bey), Sicistan beyi, Türk beyi Tarhan, Tokuz Oğuz Hakan da” bulunmaktaydı. Bu mahalli hükümdarların halifenin çağrısını kabul ettiklerini ve onun emrine girdiklerini kaydetmektedir. El-Mehdi, belgedeki yerel Türk hanları ve diğer hükümdarlar üzerinde etkisi olan Tohâristan'ın Karluk Yabgusu'nun Müslüman olmasına ayrıca bir özen göstermiştir. Halife el-Mehdi Türk Yabgusu ile özel ilişkiler kurmuş, onu Bağdat'a davet etmiş iltifat ve ihsanlarda bulunmuştur. Tohâristan'ın Karluk Yabgusu da halifenin özel ilgisi sonucunda

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, V, 196-197; Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 623; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 106; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 254-256.

Abbasîler'in başkenti Bağdad'a gelmiş ve onun huzurunda Müslümanlığı kabul etmiştir.³⁴⁷

2.2.2.5. Tohâristan'ın Karluk Yabgusu ve Abbâsi Halifeleri

Karluk Yabgusu Müslüman olduktan sonra İslamiyet şüphesiz onun aile ve yakın çevresi arasında hızla yayılmış bu vesile ile Türklerin ileri gelenleri Müslüman olmuştur. Tohâristan'ın Karluk Yabgusu'nun bölgedeki Müslüman neslin ilk öncülerinden olmak üzere birçok erkek evladı dünyaya gelmiştir. Bunlardan birisi Hârun b. Cebeğuye, diğeri ise kaynaklarda ismi geçtiği üzere Ahmed b. Cebeğuye'dir. Yukarı Tohâristan'ın Karluk Yabgusu'nun Abbasî Halifelerinden el-Mehdi ile olan samimi ilişkisi halifenin ölümünden sonra gelen el-Hâdi, er-Reşid, El-Emin ve el-Memun dönemine kadar devam etmiştir. Fakat bu durumu el-Emin'in hilâfetinin ilk yıllarından itibaren kötüye gitmeye başlamıştır. Sebebi ise, Nasr b. Seyyâr'ın oğlu olan Semerkant valisi Râfi b. el-Leys'in durumu idi. Hârun er-Reşid tarafından görevinden azledilen, Râfi b. el-Leys, Abbasîlerin Horasan valileri ile zorlu mücadelelere girmiş ve Taşkent, Fergâna, Hocende, Uşrusana, Buhara, Harzem, Huttel, Tohâristan Türk beyleri, Karluk Türkleri ve Dokuzoğuzların önemli derecede askeri desteğini elde etmiştir.³⁴⁸ Fakat bu Türk Beylerinden sadece Karluk Yabgusu onu desteklemekten çekinmişti. Ancak Rafi Yabgu Beyin nüfuzunu kullanarak onu, kendi tarafındaymış gibi göstermeyi başarmıştır. Bu gelişmelerden sonra el-Memûn'un ordusunun karşısına çıkmıştır. El-Memun'un, komutanı, Herseme, Yabgu Beyden çekindiği isyancı Râfi' b. el-Leys'in boynunu vurdurmak şöyle dursun, ona hayatı için güvence bile vermiştir (809). Hesapsız gelişen bu olaylar Karluk Yabgusu'nun yanlış anlaşılmasına sebep olmuştur. Horasan valisi el-Memun, Karluk Yabgusu'nun kendi itaatinden çıktığına inanmıştı. Bu yüzden el-Memun, Karluk Yabgusu arasında inişli çıkışlı bir süreç başlamıştır. Daha sonraki süreçte el-Memun ve Yabgu Bey arasındaki münasebetler tarafların birbirlerine karşı gösterdikleri anlayış ve iyi niyet sonucu düzelmiştir. Sonunda bu iki bilge devlet adamı Türk-Abbasî ilişkisini ileri seviyelere taşımıştır. Artık el-Memun zorlu sürecin arkasından hilafet koltuğuna

³⁴⁷İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, V, 374; Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 717; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 257-258; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 30-31.

³⁴⁸Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulük)*, (Translated by C. E. Bosworth), State University of New York Press, State University of New York 1999, XXX, 259-260; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 116; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 259.

oturduktan sonra Yabgu Bey ve onun çocukları için el-Memun'un sarayına giden yollar tamamen açılmış oldu. Bu güzel gelişmelerin bir sonucu olarak, Yabgu Bey'in Müslüman olduklarını tahmin ettiğimiz iki oğlu Hârûn b. Cebeğûye ve Ahmed b. Cebeğûye iyi bir eğitimin sonunda hilafet ordusunun en güçlü komutanlarından olmuştur. Böylece Yukarı Tohârîstan'ın Türk asıllı Karluk Yabgusu ilk Müslüman Türk beyleri ve hükümdarları arasında önemli bir yer edinmiştir. Emeviler ve Abbasîler zamanında Yukarı Tohârîstan diye tabir edilen bölgede önemli bir rol oynamıştır.³⁴⁹ Sonuç olarak Tohârîstan Arapların Mâveraünnehir ve Horasan coğrafyasında sürdürmüş oldukları fetih politikasının ana merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Emeviler ve Abbasîler döneminde Tohârîstan, Arapların Asya kıtasındaki merkezi hareket üssüdür. Öte yandan Türkler ve Araplar arasındaki etkileşimin 751 Talas savaşından önce de güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Tohârîstan ve şehirleri ve M.S. 652 yılında Ahnef b. Kays'ın askerleri tarafından alındı ve Müslüman ülkelerine dâhil edildi. Aradan geçen yaklaşık yüz yıllık sürede Arap-Türk ilişkileri çalkantılı da olsa bu tarih iki milletin birbiriyle daha önce diyalog kurmasına vesile olmuştur.³⁵⁰

2.3. TÂHİRÎLER DÖNEMİNDE TOHÂRİSTAN

Çalışmamızın Araplar kısmında da bahsettiğimiz üzere, Abbasîler ilk dönemlerinde Belh ve Tohârîstan'ı Irak'tan gönderilen valiler aracılığıyla yönettiler. Bunun yanında Basra ve Kûfe gibi, İslam ordularının toplama merkezlerine olan uzaklığı ve bölge halkının sürekli ayaklanmalarının da etkisiyle Arap fetihleri Tohârîstan'da Horasan'ın diğer yerlerindeki kadar kalıcı olamadı.³⁵¹ Bu gelişmelerin neticesinde 820-25 yılları arasında bir tarihte Tohârîstan Tahir b. Hüseyin'e bırakıldı. Bundan sonra bu memleket Yakub Leys Saffari'nin 870 yılındaki hâkimiyetine kadar Tâhirîler'in ülkesi olarak kaldı.³⁵²

Bu hanedan 821-873 tarihlerinde Horasan ve Mâveraünnehir'de hüküm sürmüş idi. İsmi müessisi olan Tâhir b. Hüseyin'den almaktadır. Bu sülalenin atalarından Rüzeyk,

³⁴⁹ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 259-263-264.

³⁵⁰ Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 589, Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 71; Josef Marguart, *Eranşahr*, 135.

³⁵¹ Josef Marguart, *Eranşahr*, 138; Hamilton Alexander Roskeen GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 31; Bartold, *Tezkire-yi Coğrafiyây-i Târihî-yi İrân*, 66; Hemdâni, "Tohârîstân", 2.

³⁵² İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, V, 30 vd; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, X, 508-509; Hemdâni, "Tohârîstân", 5; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 234.

mevlâsı olduğu Ebû Muhammed Talha b. Abdullah el-Huzâî ile beraber 676 senesinde Horasan'a gelmiş, burada Herat haraç âmilliği ve Sistan valiliği görevlerini yürüten Ebû Muhammed'in gözetiminde gelişip yetişme fırsatı elde etmiştir. Rüzeyk'in oğulları Talha ve Mus'ab, Abbâsî Devleti'nin kuruluş zamanında mühim hizmetlerde bulunmuşlardır. Mus'ab, Bûşenc (Fûşenc) valisi olarak görev yapmıştı ve kendisinden sonra ise bu vazifeyi oğlu Hüseyin sürdürmüştür.³⁵³ Ondan sonra Tâhir b. Hüseyin, Harun Reşid devrinde Horasan Valisi Me'mûn'a tabi olarak Rey valiliği ile görevlendirilmiştir. Halife Emin ve kardeşi Me'mûn arasındaki mücadelede Me'mûn'un yanında güçlü bir destekçisi olmuştur. Tâhir b. Hüseyin, Emîn'in kuvvetlerini mağlup ederek Me'mûn'un halifelik makamını elde etmesinde önemli katkı sağlamıştır. Bu gelişimler ve başarıların üzerine Tâhir b. Hüseyin'in ilerlemesinden endişe eden vezir Fazl b. Sehl onu yönetim merkezinden uzaklaştırmak amacıyla merkezi Rakka olan el-Cezîre, Suriye, Mısır ve Mağrib bölge valiliğine görevlendirilmesini sağladı (198/814). Fakat Me'mûn 204'te (819) da onlara tekrar ihtiyaç duydu ve Tâhir b. Hüseyin'i Bağdat sâhibü'ş-şurtalığına³⁵⁴, oğlu Abdullah'ı da onun yerine Rakka bölgesine vali tayin etti. Oğlu Abdullah b. Tâhir zorlu mücadelelerin ardından bölgedeki isyanı bertaraf ederek güvenliği tekrar oluşturmayı başardı. Tâhir b. Hüseyin, Halife Me'mûn'un kendisini öldüreceği korkusuna kapılarak Bağdat'tan daha uzak bir yere gitmek için kendini Horasan valiliğine tayin ettirdi. Böylelikle Tâhirîler hanedanının temelleri atılmış oldu (205/821). Tâhir b. Hüseyin iki yıl kadar Horasan valiliği yaptı. Bu dönemde bağımsız gibi hareket etti, darp ettiği sikkelerin üzerine Halife Me'mûn'un ismini yazdırmadı, hutbelerde onun ismine yer vermedi. Bu gelişmelerden sonra Tâhir b. Hüseyin 207'de (822) öldü.³⁵⁵ Bölgede

³⁵³ Minhâc-i Sirâc Osman b. Muhammed el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî ya Târîh-i İrân u İslâm*, I, Neşr. Abdulhay Habîbî, Dünyâ-yi Kitâb, Tahran 1363 hş., 190-191; C. E. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, (Çev.: Hande Canlı), Kaknüs Yay., İstanbul 2005, 236; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 224; Hasan Kurt, "Tâhirîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXIX, 403; Manuela Marin, "Tahirids" *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 104, 105; Hemdâni, "Tohâristân", 5.

³⁵⁴ Şurta; İslam devletlerinde şehirlerde emniyet ve asayiş sağlamaya görevli teşkilata verilen isimdir. Şurta teşkilatı Abbasiler zamanında geliştirilerek idari ve adli görev alanları genişletildi. İkinci halife Ebû Ca'fer el-Mansûr şurtayı dört önemli devlet teşkilatından biri olarak görüyordu. Sâhibü'ş-şurta ise hilâfet merkezi Bağdat'ta emir veya valilerle denk sayılıyordu. Detaylı bilgi için bk. Metin Yılmaz, "Şurta", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXIX, 242-244; J. S. Nielsen-Manuela Marin, "Shurta", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, IX, 510-512.

³⁵⁵ Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, Neşr. Abdulhay Habîbî, Dünyâ-yi Kitâb, Tahran 1363 hş., 297; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 192; C. E. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, 236; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 224; Hasan Kurt, "Tâhirîler", 403; Marin, "Tahirids", 104-105; Hemdâni, "Tohâristân", 5.

çıkan karışıklıklara Tâhirîler'in isyanlarının da dâhil olmasını istemeyen Halife Me'mûn gönlü olmasa da Tâhir'in yerine oğlu Talha'yı Horasan valiliği ile vazifelendirdi. Talha b. Tahir ölünceye kadar (213/828) bölgede Abbasîlerin gücünü artırmaya çalıştı. Ondan sonra 214 (830) senesinde aynı vazifeye tayin edilen kardeşi Abdullah b. Tâhir abisi gibi Horasan da Abbasîler'in hâkimiyetini artırmak için çalıştı. Horasan'da Hâricîler'in, Tâlekân'da Zeydîler'in başkaldırma girişimlerini denetim altına aldı. Yönetim merkezini Merv'den Nîşâbur'a nakleden Abdullah b. Tâhir (230/844) yılında öldü. Onun yerine oğlu II. Tâhir b. Abdullah geçti. Yönetime geçtiği zaman Sîstan bölgesindeki Hâricî isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. 248 (862) de vefat eden Tâhir b. Abdullah'ın yerine vali tayin edilen genç, tecrübesiz, zevk ve sefaya meyilli olan oğlu Muhammed b. Tâhir zamanında hanedan, Horasan ve Tohâristan'da sanki bağımsız gibi yönettikleri toprakları kaybettiler. Valilerin halka kötü muamelede bulunmaları halkın isyan etmesine sebep oldu. Dönemin Taberîstan Valisi Süleyman b. Abdullah'ın zulüm ve baskıcı yönetimine isyan eden halk Zeydîler ile işbirliği yapmasının sonucunda Taberîstan, Rey ve bölgenin diğer önemli merkezleri Tâhirîler'in elinden çıktı.³⁵⁶ Saffârîlerin kurucusu Ya'kûb b. Leys ve ona destek veren kitle ile beraber gönüllüler Kirman, Sîstan ve Herat mıntikasının kontrolünü sağladı. Ya'kûb b. Leys, 259 (873) senesinde Nîşâbur'u da alarak Tâhirîler'in Horasan'daki egemenliğini sonlandırdı. Tâhirîler Hânedanından sonra Tohâristan ve Horasanda Saffârîler dönemi başladı.³⁵⁷

2.4. SAFFÂRÎLER DÖNEMİNDE TOHÂRİSTAN

Merkezi Doğu İran'da Sîstan bölgesinde bulunan ve sınırları İran ile Doğu Afganistan topraklarına kadar uzanan İslam hanedanıdır. Saffârîler (861-1003) yılları arasında Tohâristan topraklarını da içine alan coğrafyada egemen olmuşlardı. Hanedan, adını kurucuları olan ve bakırcılık (Saffâr) mesleğinden gelen Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'dan alır. Ya'kûb b. Leys 247 (861) senesinde Sîstan topraklarında egemenliğini kurduktan sonra doğu yönünde bir hayli mesafe katederek egemenlik alanını Gerdiz,

³⁵⁶Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 298 vdd.; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 192 vd.; *Târih-i Sîstân (Telîf der Hudûd-i 445-725)*, Neşr, Muhammed Tekî Bahâr (Melik el-Şûera), Tahran 1381 hş., 211 vdd.; C. E. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, 236; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 224; Hasan Kurt, "Tâhirîler", 403; Marin, "Tahirids", 104-105; Hemdâni, "Tohâristân", 5.

³⁵⁷Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 337; Kurt, "Tâhirîler", 403. Marin, "Tahirids" 104-105; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 225.

Gazne ve Kabûl-Bamyân mıntkasına kadar ilerletti. Mücadeleye devam eden Ya'kûb b. Leys es-Saffâr, Herat, Kirman, Fars, Hûzistan ve Horasan' da Abbâsî Devleti'ne tabi yerel hanedanlar ile savaştı ve onları yenilgiye uğrattı. Daha sonra Tâhirîler'e saldırdı. Başkentleri Nişâbur'u istila edip Tâhirîler'in Horasan ve Tohâristan bölgesindeki idaresine son verdi (Şevval 259 / Ağustos 873). Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın 14 Şevval 265 (9 Haziran 879) yılında hastalanıp ölmesinden sonra yerine hanedanın kardeşi Amr b. el-Leys geçti.³⁵⁸ Hanedanın başına geçen Amr b. el-Leys (265/879) senesinde emirlik vazifesinin ilk devresinde hiç zaman kaybetmeden Abbâsî Halifesi Mu'temid-Alellah'a değerli yediyeler gönderip kendisine tabi olduğunu ilettiler. Bu hareketiyle halifeyi hoşnut eden Amr b. el-Leys'e menşur ve sancak gönderildi ve Tohâristan'ı da içine alan bazı vilayetlerin idaresiyle birlikte Bağdat sâhibü'ş-şurtalığı (emir veya vali) verildi. Böylece Amr bir nevi olarak Abbasî Halifeleri tarafından olarak tanındı (Ramazan 279/ 25 Aralık 892).³⁵⁹ İran da gücünü artıran Amr b. el-Leys verilen bölgeler ile yetinmedi ve Mâveraünnehir bölgesinin yönetiminin de kendisine verilmesini talep etti. Halifede Mâveraünnehir valisi ve Sâ mânî Emîri İsmâil b. Ahmed'i görevden alıp yerine Amr'ı atadı. (23 Muharrem 285 / 19 Şubat 898). Bütün bu olup bitenler Saffârîler ile Samanîler arasında cenk meydana gelmesine sebep oldu. İsmâil b. Ahmed, Amr'ı Belh-Tohâristan civarında bir yerde yendi ve tutsak etti (15 Rebûlâhir 287 / 19 Nisan 900). Amr b. el-Leys'in tutsak olup yenilmesinden sonra Horasan ve Tohâristan'a Samanîler hâkim oldu. Leys'ten sonra Saffârî hânedanının idaresini kardeşi Muhammed b. Ali devam ettirdi. Bu başarısız sonuçlardan sonra bölgede Saffârîler dönemi sona erdi.³⁶⁰

³⁵⁸ Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 304 vdd.; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 198-199; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VI, 72 vd; Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulûk)*, (Translated by Franz Rosenthal), State University of New York Press, State University of New York 1999, XXXVIII, 2; C. E. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 241; aynı müellif, "Saffarids", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, VIII, 465; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 464; Hemdâni, "Tohâristân", 5; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, Yedi Tepe, İstanbul 2013, 88.

³⁵⁹ İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VI, 72 vd; al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulûk)*, XXXVIII, 2; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 241; aynı müellif, "Saffarids", EI2, VIII, 465; Merçil, "Saffârîler", 464; Hemdâni, "Tohâristân", 5; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, 88.

³⁶⁰ Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 317-318; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 199-200; *Târîh-i Sîstân*, 252 vdd; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 241; aynı müellif, "The Tahirids And Saffarids", *The Cambridge History of Iran*, (Ed.:R. N. Frye), Cambridge University Press, Cambridge 2008, 114; Merçil, "Saffârîler", 464-465.

2.5. BÂNÎCÛRÎLER (EBÛ DÂVÛDÎLER) DÖNEMİNDE TOHÂRİSTAN

Tohâristan ve Bedahşan'da IX-X. asırlarda egemen olan küçük bir hanedandır. Orta Amuderya Nehri'nin güney taraflarına doğru Tohâristan bölgesindeki Anderâb (Enderâb)'da gümüş maden ocakları ile ünlü bölgede hüküm sürmüşlerdir. Bânîcûrîler kaynaklarda Ebû Dâvûdîler adıyla da zikredilmektedir. Hanedanın kökenleri ile ilgili olarak İran asıllı bir soy olma ihtimali olsa bile C. E. Bosworth, Bânîcûrîler'in Türk olma ihtimalinin de çok güçlü olduğundan bahseder.³⁶¹ Diğer bir müellif Erdoğan Merçil ise, hanedanın adının sonunda yer alan "cûr" ekinin Türkçe'de merteye ya da rütbe manasına gelecek biçimde kullanıldığına dikkat çekerek Sîmcûrîler³⁶² gibi onların da Türk asıllı olabileceğini belirtmektedir.³⁶³ Fakat Bânîcûrîler'in kökenleri, ırkları gibi meseleler hakkındaki mevcut bilgiler oldukça kısıtlıdır. Hanedanın müessisi olan Bânîcûr'un Abbâsî halifeleri Ebû Ca'fer el-Mansûr ve Mehdî'nin çağdaşı olduğu tahmin edilmektedir. Bânîcûr'un oğlu Hâşim (öl. 243/857-58), Yukarı Ceyhun yakınında bulunan Vahş ve Helâverd yüksek mıntıklarının hâkimi idi. Ailenin ilk üyesi, Hâşim'in torunu olan Dâvûd b. Abbas'tır. Dâvûd (233/847-48) senesinden beri Belh valiliği görevini yürütmekteydi. Belh dışındaki Nevşâd Sarayı ve memleketteki birtakım binaları o yaptırdı. Fakat Ya'kub b. Leys komutasındaki kuvvetler 872'de Belh'i muhasara ettiği vakit bütün bu eserler kırıkıp döküldü. Dâvûd Samanîler'in kontrolündeki Semerkant'a kaçtıysa da az bir zaman sonra Belh'e tekrar geldi ve orada vefat etti. (259/873). Dâvûd'un yeğeni olan Ebû Dâvûd Muhammed b. Ahmed, Bedahşan civarındaki Enderâbe ve PENCHÎR vilayetlerinin denetimini sağladıktan sonra Belh'te hüküm sürdü (874-899). Saffârîler'den Amr b. Leys, Ebû Dâvûd ile beraber Sâ mânî Hükümdarı İsmâil b. Ahmed'i egemenliği altına almak istediysede Belh yakınındaki savaşta mağlup oldu ve esir düştü (900). Bu sene ile birlikte Belh artık Samanîler'in kontrolüne geçti. Bânîcûrîler'in Huttel'deki kanatlarının yönetimini ise takribi 885 senesinde Dâvûd b. Abbas ile akrabalığı olan Hâris b. Esed yürütmekteydi. Hâris b. Esed 905-906 yılına

³⁶¹ Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 243; aynı müellif, "Banidjurids", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, XII, 125; aynı müellif, "The Rulers of Chaghāniyān...", 7-10.

³⁶² (X.) yüzyılda Horasan'da, Kuhistan'da Sâ mânîler adına kumandanlık ve valilik yapan Müslüman Türk ailesi. Bk. C. E. Bosworth, "Simdjurids", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, IX, 612; aynı müellif, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 244; Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 210-211; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, 90.

³⁶³ Erdoğan Merçil, "Bânîcûrîler", *DİA*, İstanbul 1992, V, 59.

kadar bölgenin hâkimi konumundaydı. Aynı aileye mensup Ca'fer b. Ebû Ca'fer Samanîler'e bağlı olmak şartıyla Huttel'i kontrolünde bulundurduğu zaman isyan etmeye kalkışınca Sâ mânî Emîri II. Nasr'ın (914-943) gönderdiği birlikler tarafından yenildi ve tutsak alınarak Buhara'ya getirildi. Fakat Samanîlerin kendi içerisindeki problemler sebebiyle özgürlüğüne kavuşan Ca'fer, Tohâristan'a bağlı Huttel'e gidip II. Nasr'a itaat etti. Kendisinden bu görevi oğlu Ahmed b. Ca'fer devraldı. Ahmed, Horasan Valisi Ebû Ali Çaganî başkaldırıp Samanîler'e yenildikten sonra (947) Yukarı Ceyhun bölgesindeki yerel yöneticilerle müttefiklikler kurdu. Ancak Samanîler Ebû Ali ve ittifaklarını yeniden hezimete uğrattı (948). Başarısız sonuçlardan sonra Ebû Ali'nin gücü oldukça azaldı. Mücadelenin sonraki bölümü kendi topraklarında cereyan edeceğinden gücünü toplaması gerekiyordu. Bu düşünceyle Belh ve Tohâristan'ı işgal ederek buraların vergilerini kendi adına toplamaya başladı. Bu olay ve hazırlıklardan sonra Çağaniyan yakınlarındaki mücadelede Ebû Ali bir kez daha Samanîler'e yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı (Rebiülevvel 337/Eylül-Ekim 948). Bânîcûrîler Hanedanının hangi yıllarda ne kadar yaşadığı mutlak bir şekilde bilinmemekle birlikte ailenin Gazneli Sultan Mahmud döneminde (998-1030) ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.³⁶⁴

2.6. SAMANÎLER DÖNEMİNDE TOHÂRİSTAN

Mâveraünnehir ve Horasan'da (819-1005) tarihlerinde egemen olan bir İslam hanedanıdır. Samanîler ismini Belh vilayetinin idarecisi olduğu zaman düşmanların baskılarından kaçarak Emeviler'in Horasan Valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye sığınıp onun verdiği destek sayesinde Belh topraklarını tekrar elde eden ve Belh bölgesinden bir dihkan (mahallî toprak sahibi) olan Sâ mân-Hudâ (Sâ mânhudât)'tan alır.

Hanedanın ortaya çıkışı, Saman'ın Abbasîler'in Horasan valisi olan Esed b. Abdullah el-Kasri (723-727/Kuseyri)'nin desteği ile Müslüman olmasına dayanır. Sâ mân-Hudâ'nın 724-727 yılları arasında Horasan valiliği yapan Esed b. Abdullah'ın ısrarı ve özendirilmesiyle Müslümanlığı seçtiği ve oğluna onun ismini koyduğu bilinmektedir. Bahsettiğimiz tarihten 204 (819) senesine kadar olan kaynaklarda Samanîler hakkında

³⁶⁴ İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VI, 124-125; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 243; aynı müellif, "Banidjurids", 125; aynı müellif, "The Rulers of Chaghāniyān...", 7-10; Erdoğan Merçil, "Bânîcûrîler", V, 59; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mâniler*, 158 vd.

herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat Râfi' b. Leys'in Abbâsîler'e karşı Mâveraünnehir bölgesinde giriştiği başkaldırma hadisesinin engellenmesindeki başarısından dolayı dönemin Abbâsî halifesi Me'mûn'un talimatıyla Esed b. Sâ mân hudât'ın oğullarına idari görevler vererek, Nuh'u Semerkand'a, Yahya'yı Şaş'a, Ahmed'i Fergana'ya ve İlyas'ı ise Herat'a tayin etmiştir. Bu görevlendirmelerden sonra Samanîler Devleti'nin ilk temelleri atıldı ve ana iskelet oluşmaya başladı (204/819). Daha sonra Samani ailesi dört kısma ayrıldı. Samanîlerin Herat kanadı, İlyas'ın oğlu İbrâhim'in Tâhirîler için 253 (867)'de Saffârîler karşı girdiği mücadeleyi kaybedilmesi ve akabinde Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'a tutsak olması sonucunda yıkıldı.³⁶⁵ Bu gelişmelerin ardından ailenin liderliğini Semerkant valisi Nûh yürüttü ve Samanîlerin bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Nûh'un ölmesinden (227/841-42) sonra ailenin liderliğini kardeşi Ahmed devraldı. Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan fakat uzun bir süre aileye liderlik yaptığını bildiğimiz Ahmed'in vefatından (250/864) sonra yerini oğlu Nasr aldı. Halife Mu'temid-Allah, 261 (874-75) senesinde Mâveraünnehir'in yönetimini gönderdiği bir fermanla Nasr b. Ahmed'e³⁶⁶ takdim etti ve bu durumla birlikte Samanîler bölgede söz sahibi olmaya başladılar. Fakat Samani Devleti'nin resmi olarak tanınması 261 senesinde gerçekleşti. İsmâil b. Ahmed, Mâveraünnehir de gayri Müslim Türkler'in saldırılarından korumak üzere doğuya Taraz'a (Talas) kadar uzanan bir sefer düzenleyerek şehri ele geçirdi. Bu mücadelelerden sonra Samanîler doğudaki en geniş hudutlarına ulaştı. Daha sonra batıda fetih hareketleri yürüten İsmâil, Saffârî Emîri Amr b. Leys'i Belh mücadelesinde hezimete uğrattı tutsak aldı ve onu Bağdat'a gönderdi (287/900). İsmâil b. Ahmed bölgede elde ettiği önemli başarılarından sonra kendisine halife tarafından Toharistan topraklarının da yer aldığı Horasan, Taberîstan ve Deylem'in idaresini menşurları verildi. Fakat Samanîler bu bölgenin hâkimi olan Ali evladı ile mücadele etmek zorunda kaldı. Taberîstan ve Deylem

³⁶⁵İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, V, 248; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, 88-113; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 322; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I; 202-203; C. E. Bosworth, "Samanids", *The Encopedia of Islam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, VIII, 1026,1027; aynı müellif, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 238; Aydın Usta, "Sâmânîler" , *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 64-65; Erdoğan Merçil, "Samanî Devleti'nde Türklerin Rolü", *Tarih Dergisi*, 35, 1994, 253-256; aynı müellif, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât Kültür)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, 44-45; R. N. Frye, "The Samanids", *The Cambridge History of Iran*, (Ed.: R. N. Frye), Cambridge University Press, Cambridge 2008, 136.

³⁶⁶Ebü'l-Hasen el-Emîrî's-Saîd Nasr b. Ahmed b. İsmâil es-Sâmânî (ö. 331/943) Sâmânî hükümdarı (914-943). Babasının ölümünden sonra küçük yaşta yönetime geçmiş ve önemli başarılarla imza atmıştır. *Bk. Ahmet Güner*, " Nasr b. Ahmed", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 412- 413; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, V, 248, vd.

287 (900) ve 291 (904) senelerinde iki sefer ile Samanîler'e dâhil etti. İsmâil b. Ahmed 295'te (907) senesinde öldü. Yerine ise oğlu Ahmed geçti ve halifeden izin almak koşulu ile Amr b. Leys'in ölümünden sonra iç karışıklıkların yaşandığı Sistan bölgesine Hüseyin b. Ali el-Merverrûzî yönetiminde bir kuvvet göndermesinden sonra (298/911) Sâmanî ordusu bütün eyalete hâkim oldu.³⁶⁷ Ahmed b. İsmâil Sistan valiliği ile görevlendirmedeği için araları bozuk olan Hüseyin b. Ali el-Merverrûzî ve devletin yönetimini eline almak isteyen Mansûr b. İshak'ın kışkırtmaları sonucu kendi gulamları tarafından katledildi (301/914). Yerine ise küçük yaşta olan Nasr b. Ahmed hükümdarlık makamına geldi. II. Nasr da saltanatının ilk yıllarında tahtı ele geçirmek isteyenlerle uğraştı. Onun zamanında Samanîler Büveyhiler ile ittifak kurarak Ziyârîler'e önemli zayıflıklar verdiler (329/ 940-41). II. Nasr devrinin son dönemlerinde Samanîler en geniş sınırlarına ulaştılar. Bu dönemin diğer önemli gelişmesi de Horasan ve Mâveraünnehir'de ortaya çıkmaya başlayan Bâtînî-İsmâilî hareketidir. II. Nasr'ın ölümünden sonra (331/943) yerine oğlu I. Nûh geçti ve Bâtînîler ile mücadele edip onları yendi. I. Nûh saltanat yılları Horasan valisi Ebû Ali b. Muhtâc'ın sebep olduğu başkaldırmalar, Büveyhîler ve Muhtâcoğulları'nın Samanîler içerisindeki nüfuzunu azaltma mücadelesi ile geçti. I. Nûh vefat etti, yerine ise oğlu I. Abdülmelik geçti (25 Rebûlâhîr 343 / 28 Ağustos 954. I. Abdülmelik b. Nûh dönemi bizim için çok önemlidir çünkü bu dönem Samanîler içerisinde Alp Tegin gibi Türk komutanlarının etkisinin ve yönetim meselelerine dâhil olmalarının başladığı bir dönem oldu.³⁶⁸

Özetle Samani Devleti kuruluşundan itibaren askerî ve idari kademeler de bulunan Muhtâcoğulları, Karategin, Sîmcûrîler vb. ailelerden gelen Türk asıllı komutanlar ile Alp Tegin, Sebük Tegin gibi diğer Türk komutan ve yöneticiler sayesinde yükselmiştir. Fakat aynı kişiler devletin gerilemesine ve hatta yıkılıp tarih sahnesinden kaybolmasında da etki etmiştir. 389/999 senesinde Karahanlılar'ın Buhara'yı ele geçirmesiyle birlikte yıkılan devlet aradan geçen sürede Samanîlerden Ebû İbrahim'in faaliyetleri neticesinde (395/1005) senesine kadar varlığını sürdürebilmiştir.

³⁶⁷ *Târîh-i Sîstân*, 284; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 326 vd.; Usta, "Sâmânîler", 102 vd.; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 239; Büchner, "Sâmânîler", 140-141; Hemdâni, "Tohâristân", 5; Merçil, "Samani Devleti'nde Türklerin Rolü", 35; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât Kültür)*, 47; Frye, "The Samanids", *The Cambridge History of Iran*, 150.

³⁶⁸ İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 188 vd; Usta, "Sâmânîler", 65; Bosworth, "Samanids", 1027; Frye, "The Samanids", *The Cambridge History of Iran*, 152.

Gazneliler'in Sâmânî Devleti'yle olan siyasi ilişkileri ve bunu sonucunda meydana gelen olaylar Gazneliler kısmında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2.7.GAZNELİLERİN TOHÂRİSTAN HÂKİMİYETİ

2.7.1.Gazneliler Devletinin Kurulması

Çalışmamızın giriş kısmında da anlattığımız gibi; Gazne şehrinin bulunduğu Afganistan'ın güney bölgelerinde Türkler'in varlığının, İslamiyet'in ilk yıllarından daha eski devrelere kadar indiğini görmekteyiz. Büyük bir ihtimalle Türk oldukları kabul edilen Kuşanlar ve daha sonra Eftalitler (Akhunlar) bu bölgeye hâkim olmuşlardı. Kuşanlar M.Ö. I. yüzyılın ortalarından itibaren başladıkları Afganistan'a hâkim olma mücadelesini tahminen M.S. I. yüzyılın ortalarına doğru kazanmışlar ve topraklarını Hindistan'a kadar genişletmişlerdi. Onların Afganistan'daki üstünlüğü Eftalitler tarafından sona erdirildi (M. S. V. yüzyılın sonu). İlk İslami devre içinde Tohâristân ve Bedahşan'dan güneydeki Büst'e kadar olan saha içinde Türk geleneklerine uygun olarak konar-göçer yaşayışlarını devam ettirmiş bulunan Halaç Türkleri Eftalitler'in torunları olarak Ceyhun'un kuzeyinden gelmiş sonra da Doğu Afganistan'ın bu bölgesinde kalmış Türk topluluklarıdır³⁶⁹.

Gazneliler'in Tohâristan'a hâkim olmaları ve sonrasında meydana gelen olaylara geçmeden önce Gazneliler Devleti'nin teşekkülüyle ilgili bilgilerin aktarılması konunun daha iyi şekilde açıklanmasında yardımcı olacaktır.

Gazneliler adı ile maruf olan hanedan, Gazne³⁷⁰ (devlet merkezi) şehrine nisbetle, Gazneliler adını almıştır. Devlet bu isim dışında bazı kaynaklarda; "Sebük Teginiler" ve Sultan Madmud'un lakabı olan Yemînü'd-Devle'den dolayı "Yeminiler" adıyla da zikredilmektedir. Gazneliler'in kuruluşu sırasında Samanîler (819-1005) ile müşterek bir kaderi mevcuttu ve aynı zamanda bu devletin içinden çıkmıştı. Gazneliler ilk ortaya çıktıklarında Mâverâünnehir ve Horâsân bölgeleri merkezi Buhara olan Sâmânî

³⁶⁹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, 4-5; Edmond Cliford Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, (Farsça Terc. Hasan Anûşî), I, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebir, Tahran 1378 hş., 34.

³⁷⁰ Gazne; bugünkü Afganistan Devleti sınırları içinde olan tarihi bir şehirdir. Burası müstahkem bir şehir olup aynı zamandan Hindistan'a giden tek yol üzerinde olduğu için stratejik önemi bakımına da önemli bir şehirdir. Daha fazla bilgi için bk. M. Longworth Dames, "Gazne", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, MEB, İstanbul 1964, 741.

Devleti'nin hâkimiyeti altındaydı. Sâ mânî emîrleri kökenlerini Sasanî yiğitlerinden Behrâm Cubin'e kadar çıkarmışlardır. Aslen Soğd³⁷¹ menşeli yerel bir soydur. Ailenin müessisi Sâ mânî-Hudâ isminde Belh mıntıkasından bir dihkan (yerel toprak sahibi) idi.

Samanîler'in kuruluş devresinden itibaren Samanîler'in hüküm sürdüğü bölgelerde Türk şehirleri ve nüfusları bulunmaktaydı. 819 senesinde Semerkand valiliği görevine getirilen Nûh b. Esed'in toprakları içinde Türk vilayetleride bulunmaktaydı. Yine Samanîler'den Yahya'nın payına düşen, Şaş'ta yaşayan insanlar ise, Oğuzlar ve Halaçlar'a mensup Müslüman Türkler'den meydana gelmekteydi. Tabiatıyla Samanîler de öteki devletler gibi yaparak Türkleri ordularına aldılar, onlara çeşitli askeri görevler ve devlet hizmetine yer verdiler. Bu şekilde görev alan Taş, Begtüzün, Fâikü'l Hassa, Horâsân valiliği yapan ve Kuhistân'ı elinde bulunduran Sîmcûrîler gibi Türk kumandan ve aileler yavaş yavaş ehemmiyetli mevkilere yükselerek, İran'da, Mâveraünnehir'de, Tohâristân'da ve şimdiki Afganistan'a dâhil bulunan mıntıklarda Türklerin yerleşmesine yol açmışlardır. İşte bu önemli Türk kumandanlardan biriside Gazne Devleti'ni oluşturacak olan Alp Tegin'dir.³⁷²

2.7.2. Alp Tegin ve Sâ mânî Emîrleriyle Olan Münasebetleri

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Ebû İshâk Alp Tegin; Sâ mânî emîri Ahmed b. İsmâil (907-914) tarafından gulâm olarak satın alınarak onun hassa askerleri içerisine dâhil edilmiş ve onun ölümünden sonra da oğlu Emîr Nasr b. Ahmed (914-943)'e hizmet etmiştir.³⁷³ Alp Tegin son derece itimada şayan, vefalı, tedbir sahibi ve civan mert birisiydi. O, Samanîler'in takdir ettikleri bütün vasıflara sahipti. Bundan dolayı Emîr Nasr b. Ahmed, Alp Tegin'i azat etmişti.³⁷⁴

³⁷¹ Soğd, Orta Asya'da bir yer ismi. Bk. W. Barthold, "Soğd", *İslam Ansiklopedisi*, X, MEB, İstanbul 1966, 736.

³⁷² Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 25; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 1; aynı müellif, "Gazneliler" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIII, TDV, Ankara 1996, 480; W. Barthold, "Gazneliler" *İslâm Ansiklopedisi*, IV, MEB, İstanbul 1964, 742; B. Spuler, "Ghaznawids", *The Encopedia of Islam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, II, 1050.

³⁷³ Abbâs İkbâl Aştîyânî-Hasan Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İran (ez Guzeşte ta be İmrûz)*, be ihtimâm-i Saîd Kâânî, II, İntişârât-i Gülistân-i Şâirân, Tahran 1375 hş., 657; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 1; aynı müellif, "Alp Tegin" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, II, TDV, Ankara 1989, 525; Muhammad Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge At University Press 1931, 24; Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", *The Cambridge History of Iran*, (Ed.: J. A. Boyle), (ss.V,1-203), Cambridge University Press, Cambridge 1968, 6.

³⁷⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), 76; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 1-2.

Daha sonra Samanîler'in idaresini eline alan Nûh b. Nasr (943-954), Alp Tegin'e birtakım kuvvetlerinin komutasını vermiş ve sonraki aşamada ise Alp Tegin'in Hâcibü'l Hüccâbliğa³⁷⁵ yükselmişti. Nûh'un vefatının (954) arkasından Sâmânî emîrliği vazifesinde görev alan genç çağdaki oğlu Abdülmelik b. Nûh (954-961)'un üzerinde onun büyük nüfusu vardı ve bu yüzden bu dönemde Alp Tegin, Sâmânî siyasetinde aktif bir rol üstlenmeye başlamıştı Nitekim Alp Tegin daha sonra Emîr Abdülmelik tarafından önce Belh eyaleti amilliğine (vergi tahsil eden memur), Alp Tegin'in bu durumu kabul etmemesi üzerine de Horâsân Sipehsâlârlığı'na³⁷⁶ tayin edilmiştir. Alp Tegin de bu vazifeyi aldıktan sonra Nîşâbûr'a gitmişti (20 Zilhicce 349/10 Şubat 961).³⁷⁷

Alp Tegin'in Horâsân orduları kumandanlığına getirilmesi olayı üzerinden kısa bir süre geçmişti ki Abdülmelik b. Nuh çevgân (polu) oynarken attan³⁷⁸ düşüp ölmüştü (11 Şevval 350/23 Kasım 961). Abdülmelik'in aniden vefat etmesi, Sâmânî yönetimine kimin geçeceği hususunda tartışmalara neden olmuştu. Zira devlet ileri gelenlerinin hatırı sayılır bir kısmı Nûh b. Nasr'ın diğer oğlunu yani Abdülmelik'in kardeşi Ebû Sâlih³⁷⁹

³⁷⁵ Sözlük manası eski ve yeni Arap sözlüklerinde tafsilatı ile kaydedilmiş olan bu kelime daha Emeviler zamanında başlayarak doğu ve batıdaki İslam devletlerinde asırlarca kullanılmıştır. Başlangıçta hükümdar saraylarında; Osmanlı Devletinin son yıllarına kadar devam eden tabir ile mâbeyinci (aracı) manasında kullanılan, saray vazife ve unvanlarının sonradan devlet teşkilatına esas olması ile bu kelime daha geniş mana almıştır. Bu görevlerinin dışında askerî vazifeleri de haiz olup aynı zamanda da ordu kumandanıdır Daha fazla bilgi için *Bk. M. Fuad Köprülü, "Hâcib", İslam Ansiklopedisi, V, 1. Kısım, MEB, İstanbul 1987, 30.*

³⁷⁶ Alp Tegin'in Sipehsâlârlığı'na götüren süreç şu şekilde başlamıştır: Alp Tegin, 959 yılında vezir olan Ebû Mansûr Yusuf b. İshak'ın devlet işlerini kötü idare ettiğini ileri sürmüş ve bunun sonucunda da Emîr Abdülmelik, veziri azletmiş ve onun yerine Ebû Ali el-Belâmî'yi tayin etmiştir. Ancak vezirliğe el-Belâmî'nin tayininden sonra Emîr Abdülmelik'in, ilerde Alp Tegin'den gelebilecek tehlikelerin sezmesine neden olmuştur. Nitekim Abdülmelik, onu başkentten uzaklaştırmak amacıyla, Belh eyaleti amilliğine gitmesini emretti. Alp Tegin ise Hâcibü'l Hüccâb'dan daha düşük rütbeli olan bu teklifi kabul etmeyerek amil olmayacağını söyledi. Abdülmelik bu durumdan kurtulmak için Alp Tegin'i Horâsân Sipehsâlârlığı'na tayin etmek zorunda kaldı. *Bk. W. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Basımevi, Ankara 1990, 268-269; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, 2; Aydın Usta, Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, 182-183.*

³⁷⁷ Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, Neşr. Abdulhay Habîbî, Dunyâ-i Kitâb, Tahran 1363 hş., 353-354; Mîrhând, *Târîh-i Târîh-i Ravzatu's-safâ*, İntişârât-ı Merkez-i Hayyâm, Tahran 1337, 51; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 77; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 2; Aştîyanî- Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İran*, II, 657; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 24; Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", 6.

³⁷⁸ Gerdîzî'ye göre; Alp Tegin, Abdülmelik b. Nuh'a içerisinde atların da bulunduğu birtakım hediyeler gönderdiğini ve Abdülmelik meydana çevgân oynarken teker teker Alp Tegin'in hediye olarak gönderdiği atlara biniyordu. Bir miktar şarap içmişti. O atlardan biri Abdülmelik'i sırtından attı ve yere düşürdü. Başı ve boynu yaralanan (kırılan) Abdülmelik'i yerden kaldırdıklarında ölmüştü. *Bk. Gerdîzî, Zeynu'l Ahbâr, 354.*

³⁷⁹ Bu isim Târîh-i Buhârâ'da Emîr Sedîd şeklinde zikredilmektedir. *Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi, Târîh-i Buhârâ, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), TTK Basımevi, Ankara 2013, 146.*

Mansûr b. Nûh'un³⁸⁰ bu göreve en uygun kişi olduğu konusunda hemfikirdi. Fakat Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı destekleyenler de vardı. İşte bu karışık ortamda vezîr el-Belâmî ve Samanîler'in önde gelenlerinden bir gurup Nîşâbûr'da bulunan Alp Tegin'e bir haber ileterek Abdülmelik'in yerine kimin devletin yönetimini sürdürmesi gerektiğini sordular. Alp Tegin de cevaben Abdülmelik'in oğlu Nasr'ın taht için en uygun kişi olduğunu bildirdi. Bu gelişmelerin sonucunda Alp Tegin, Muhammed el-Belâmî³⁸¹ ile birleşerek Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı Sâ mânî tahtına çıkarmak istediler ve bunda da başarı sağladılar. Ancak bu durum bir gün kadar kısa bir süre sürmüştü. Zira Sâ mânî hanedanı mensupları ile Ebûl Hasan b. Abdullah Fâik Hâssa gibi bazı kumandanların idaresindeki ordu; Abdülmelik b. Nuh'un kardeşi Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'a sadakat yemini ederek onu Sâ mânî tahtına çıkardılar (Şevvâl 350/Kasım 961)³⁸². Bu gelişmeler üzerine Alp Tegin kendi desteklediği adayı güç kullanarak zorla yönetime getirmek için Buhârâ'ya hareket etmeye karar verdi.³⁸³ Çünkü tahta yerleşen Mansûr'un, Nasr'ı

³⁸⁰ Nizâmü'l-Mülk, bu olayı Abdülmelik yerine hatalı olarak Nuh b. Nasr'ın ölümünden sonra meydana geldiğini, ölen emîrin 30 yaşında bir kardeşi ile 16 yaşında bir oğlu olduğunu kaydetmiştir. Bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*,76.

³⁸¹ Alp Tegin'in hangi aday lehine görüş beyan ettiği konusunda kaynaklarda farklı bilgiler verilmişlerdir. Örneğin; Minhâc-i Sirâc Osman b. Muhammed el-Cüzcânî, (*Tabakât-ı Nâsirî ya Târih-i İrân u İslâm*, I, Neşr. Abdulhay Habîbî, Dunyâ-i Kitâb, Tahran 1363 hş., 211), Alp Tegin ile el-Belâmî'nin anlaşmış olduğunu ve Alp Tegin'in "oğul, tahtta biraderden daha öncedir" dediğini zikretmektedir. Gerdîzî (*Zeynu'l AHBâr*, 355) ise Alp Tegin ile el-Belâmî arasındaki mektuplaşmadan bahsetmesine rağmen, mektupların içeriğinden bahsetmemektedir. el-Narşahî (*Târih-i Buhârâ*, 147), Alp Tegin'in, Emîr Reşîd'in yani Ebû Sâlih Mansûr'un tahta oturduğunu duyunca onu yakalamak için Buhârâ'ya hareket ettiğini zikretmekle beraber, Mansûr'a karşı kimi desteklediğini kaydetmemiştir. Nizâmü'l-Mülk ise hadiseyi şu şekilde zikreder: Horâsân Emîri Buhara'da vefat etti ve (öteki dünyaya) göçtü. (bu sırada) Alp Tegin Nîşâbûr'da idi Büyükler ve hass Ümerâ, Buhara'dan Alp Tegin'e bir haberci (kasid) gönderdiler ve şöyle bir hadise oldu: padişah ayaktan kalktı, baş ve ayak kalmadı: onun 30 yaşına bir kardeşi ve 16 yaşındaki bir oğlu kalmıştır; padişahlığa kimin getirilmesini emredersiniz? Zira "bu memleketin dayanağı sensin" dediler. Alp Tegin, "her ikisi de tahta ve saltanata layıktırlar, sabit (pâviste)dir; keza (her ikisi de) efendilerimizin oğludur. Ama (ölen) melikin kardeşi pişmiştir, zamanın soğuşunu, sıcakını tatmıştır (tecrübelidir); herkesi iyi tanır, her birinin kudretini, mevkiini iyi bilir; herkesin saygısını yerine getirir. Melikin oğlu küçüktür, cihanı görmemiştir (tecrübesizdir). Ordu mensuplarını (merdum) iyi (elde) tutamamasından korkarım; padişahlık ve saltanat işini bilmez. (Ölen) melikin kardeşini (tahta) oturtmaları daha doğrudur" diye kendi habercisi ile haber gönderdi ve bu mahiyette başka bir mektup daha yazdı; ertesi gün gönderdi. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 76. Siyâset-Nâme'de zikredilen bu bilgiler Mîrhând, (*Târih-i Ravzatu's-safâ*, IV, 51), Hamdullâh Mustevfî-i Kazvînî, (*Târih-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyn Nevâ'i, İntişârât-i Emîr Kebir, Tahran 1364 hş., 371-372); Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebankâreî, (*Mecmau'l Ensâb*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebir, Tahran 1373 hş., 28.) gibi tarihçilerin eserlerinde de zikredilmektedir

³⁸²Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*,76; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl ft't-Târih*, XII, 188; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, IV, s. 51; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 269; Abbâs İkbâl Aştîyanî-Hasan Pîrnîya, *Tarih-i Kâmîl-i İrân*, II, 643; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 3; aynı müellif, "Alp Tegin" *İslam Ansiklopedisi*, II, TDV, Ankara 1989, 525.

³⁸³ en-Narşahi, *Târih-i Buhârâ*, 147; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*,25.

desteklemesinden³⁸⁴ dolayı kendisi hakkında pozitif düşünceler içerisinde olmayacağını biliyordu. Bu amaçla da kendisi tarafından Tus valiliğine bırakılmış olan Ebû Mansûr Muhammed b. Abdurrezzâk'a bir elçi göndererek, onu Horâsân'a kendi yerine bırakacağını ve ittifak yapmak istediğini haber verdi³⁸⁵. Bu arada Alp Tegin'e karşı düşmanlık besleyenler de boş durmamışlardı. Onların, Alp Tegin'e duydukları düşmanlığı Nizâmü'l-Mülk şu şekilde anlatmaktadır: Nihayet bozguncular Mânsur b. Nuh'a, (Sen) “Alp Tegin'i öldürmedikçe padişahlıkta müstakil olamazsın, fermanın yürümez: Elli yıldır Horâsân'a o hükümdarlık ediyor, servet (mâl) ve zenginlik yığıyor; askerler, hep onun sözüne kulak veriyor. Onu yakalarsan, (onun serveti ile) senin hazinelerin dolar, gönlün huzura kavuşur, işin doğrusu şudur: Onu dergâha çağır (ve çağırırken de) şöyle de: “Biz memleket tahtına oturmuş bulunduğumuzdan beri, sen dergâha gelmedin ve ahdi tazelemedin. Biz ise (seni görmeye) hevesliyiz. Zira sen bizim için baba yerindesin; devletimiz ve sistemimiz seninle süslenmiştir. Yapılmakta olan bu kadar dedikodu, hep senin huzurumuza gelmemendendir. Dergâha mümkün olduğu kadar çabuk gelmen, dergâhımızda iyi olmayan her ne varsa, düzene koyman lazımdır ki sana olan itimadımız artsın; gazez sahiplerinin sözleri kesilsin.” (Alp Tegin) buraya geldiği zaman onu hâlvete davet edersin ve başını koparmalarını emredersin” dediler.

³⁸⁴ Nizâmü'l-Mülk; Alp Tegin'in, Sâmânî hanedanındaki taht mücadelesine dâhil olması ile ilgili onun hâdiseleri yönlendiren olarak değil, kendisi dışında gelişen hâdiselerin kurbanı olarak nitelendirmekte ve Buhârâ'ya hareketinin sebebini Ebû Sâlih Mansûr'un daveti olarak göstermektedir. Ancak Barthold, (*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 269, dipnot. 12)'un da belirttiği üzere Nizâmü'l-Mülk'ün Alp Tegin'e olan meylinden dolayı, hâdiseleri Alp Tegin'in lehine değerlendirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Müellifin hâdiseye ilgili verdiği bilgiler ise şu şekildedir: Alp Tegin (ikinci) bir mektup yazıp ertesi gün gönderdi. Beş gün geçince, bir haberci geldi ve (ölen) melikin oğlunu padişahlığa getirdikleri müjdesini verdi. (Alp Tegin), göndermiş olduğu o iki mektuptan dolayı, (zihnen) karmakarışık oldu; “Onlar (ne) rezillerdir! Mademki, kendi reyleriyle iş yaptılar, niçin benimle, meşveret ettiler. Zira her ilki melikzâde de benim gözümün nurudur. Yazılarım/mektuplarım oraya varınca, melikin oğlunun bana kırılmasından, hakkımda kalbinde kinin yer etmesinden; gazez sahiplerinin söz söylemek gücünü bulmalarından ve oğulu bana kıskırtmalarından korkarım” dedi ve o iki haberciye Ceyhun'dan geçmeden yetişmeleri ve geri döndürmeleri için derhal 5 hecin devesi gönderdi. (Hecin develerine binenler) süratle gittiler. Birine Âmuy (Âmul) çölünde yetiştiler, (fakat), öteki Ceyhun'u geçmiş idi. Alp Tegin'in yazısı Buhârâ'ya ulaşınca, melikin oğlu ve onun taraftarlarının hoşuna gitmedi: (Onlar) “Alp Tegin kardeşini işaret etmekle iyi etmedi; babanın mirasının (kardeşe değil), oğula düştüğünü anlamadı” dediler. Her gün bu çeşit sözler söylüyorlardı ki, nihayet (ölen) melikin oğlunun kalbi Alp Tegin'e kırıldı. Alp Tegin ise, birçok özürler diliyor, bendeliklerini gösteren (yazılar) yazıyor, (itaatinin nişanesi olan) hediyeler gönderiyordu. Ancak melikzâdenin gönlündeki sisi hiçbir şekilde kaldıramıyordu. (Üstelik), gazez sahipleri, fesadlık yapıyorlar (ve böylece) gerginlik ve kin artıyordu. Mansûr'un padişahlığından, 6 yıl geçtiği, Alp Tegin paralar sarf ettiği, mümkün olan her gayreti gösterdiği halde, gazez sahiplerinin sözleri yüzünden Mansûr b. Nûh'un gönlünü asla elde edemiyordu. Payitaht Buhârâ'da olup biteni, vekildârlar Alp Tegin'e haber verirdi, name ve mektup yazarlardı. *Bk. Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme*, 76-77.

³⁸⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 269; Aştıyanî-Pîrnîya, *Tarîh-i Kâmil-i İnan*, II, 643; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 3.

Devamındaki süreçte, Emîr Mansûr, dedikleri gibi yaptı. Haberci (kâsıd) gönderdi ve Alp Tegin'i dergâha davet etti.³⁸⁶

Alp Tegin Buhârâ'ya gitmeden evvel eskiden Horâsân Sipehsâlârlığı yapmış olan ve Tûs'da vali olarak bulunan Muhammed b. Abdurrezzâk'a elçiyle bir menşûr göndererek onunla ittifak kurmak istedi. Fakat Alp Tegin'in elçisi henüz Ebû Mansûr Muhammed b. Abdurrezzâk'ın yanında iken Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh, Alp Tegin'i Horâsân Sipehsâlârlığı vazifesinden alarak yerine Muhammed b. Abdurrezzâk'ı tayin etmiş ve yeni Horâsân Sipehsâlârı Muhammed b. Abdurrezzâk'ın Alp Tegin'in üzerine gitmesini, onu Ceyhun nehrinden geçirmemesi ve gerektiğinde savaşması emrediliyordu. Bunun üzerine Abdurrezzak, Alp Tegin ile gerçekleştirdiği müzakereleri sona erdirdi. Alp Tegin tamamen tek kalmıştı. Alp Tegin, Muhammed b. Abdurrezzâk'ın harekete geçmesini beklemeden olayı güç kullanmak suretiyle kendi lehine döndürmekten başka bir çözüme sahip değildi. Bu yüzden 650 yılının Zilkade (Aralık 961) ayının ortalarında Nişâbûr'dan ayrılarak Buhara üzerine yürüdü. Alp Tegin'in Buhara tarafında kendisine problem oluşturacak birlikleri tedbirsiz yakalamak maksadıyla çabuk hareket ettiği anlaşılıyor. Bunu öğrenen Muhammed b. Abdurrezzâk'da hemen harekete geçip Alp Tegin'i izlemeye başladı. Alp Tegin, Ceyhun yakınlarına vardığı esnada ordusunda karışıklıklar meydana gelmeye başladı. Zira Ebû Sâlih Mansûr b Nûh, Alp Tegin'in ordusunda yeralan kumandanlara (serhengân) Alp Tegin karşıtı mektuplar göndermiş ve onu bir şeyi zorla ve hile ile alan biri olarak ilan etmişti.³⁸⁷ Meydana gelen bu hadiseler Alp Tegin'i daha çok problemin içine sokmuştu.³⁸⁸ Zira Alp Tegin'i faaliyetlerinde

³⁸⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 79.

³⁸⁷ Bu durum Alp Tegin'in ordusundaki yansımaları *Siyâset-Nâme*'de şu şekilde zikredilmektedir: Alp Tegin'in Buhârâ'da tahta oturmasından altı sene sonra Ebû Sâlih Mansûr'un daveti üzerine Buhârâ'ya doğru hareket ettiğini, fakat Alp Tegin'in Mansûr'un kendisini çağırmasının hayra alamet olmayıp kendisini öldürteceğini bildiğini, bu yüzden emirleri ile durumu müzakere ettiği zikredilmektedir. Nizâmü'l-Mülk (*Siyâset-Nâme*, 77-78), emirlerin tamamı Alp Tegin'i desteklediklerini ve hatta "bu işin çaresi kılıçtan başka (bir şey) değildir. Zira kendisinin kalbinde senin hakkında bu olduktan sonra, biz dahi kendisinden ne ümit ederiz? Çünkü senin yerine başka bir kimse olsaydı, bu saltanatı onların elinden alırdı. Biz hepimiz, seni biliriz, seni tanırız. Zira biz bu rızka (nânpare), mevkie, haşmete ve vilayete senin devletin sayesinde sahibiz. Senden bir kimse olduk; biz hepimiz seninleyiz. Horâsân, Irak, Hârezm, Nîm-Rûz sana teslim edilmiştir. Mansûr b. Nûh'u terk ettiğini söyle ve padişahlıkla tahta otur. Biz hepimiz sana itaatli ve emrine amadeyiz. Eğer istersen, Buhârâ'yı ve Semerkand'ı ona bırak; eğer istersen saltanatı da al" dediklerini ve tam bir ordunun onunla olduğunu kaydetmiştir. Ancak Hamdullah Müstevfi (*Târîh-i Güzîde*, 382), "emirler ile (onları) sınamak için Mansûr'un aleyhinde konuştuğunu, emirlerin hepsi Alp Tegin'e muhalefet ettiğini ve nimet hakkına riâyet ettikleri kaydetmektedir.

³⁸⁸ Gerdâzi, *Zeynu'l Ahbâr*, 356; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 3; aynı müellif, "Sâmâniler Devletinde Türklerin Rolü", *İÜ Tarih Dergisi*, (Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra), Sayı: 35, Yıl: 1994, 261; krş. Erkan

destekleyen başka hiçbir kuvvet bulunmamaktaydı. Üstelik şimdi bir de kendi askerleri arasında bir başkaldırma girişimi patlak verebilirdi. Alp Tegin kendisine tabiyetini sorgulamaya başladığı bu kuvvetlerle Buhârâ önlerine gelse bile, bu ordu son anda kendisini yalnız bırakabilirdi. İşte bu sebepten Alp Tegin Buhârâ'ya ilerlemekten vazgeçti. Fakat Nîşâbûr'a da dönemezdi. Hatta Horâsân'da kalması bile kendisi için oldukça tehlikeli idi. Mevcut şartları ve ortaya çıkan gelişmeleri analiz eden Alp Tegin, yeni faaliyet alanı olarak Gazne topraklarını seçti.³⁸⁹

2.7.3. Alp Tegin'in Gazne ve Tohâristan'daki Faaliyetleri

Buhârâ'ya yürümekten vazgeçip Gazne'ye gitmeye karar veren Alp Tegin vakit kaybetmeden kararını ordusunda bulunan kumandanlarla paylaştı. Alp Tegin, onlara; “Eğer Horâsân'ı terk edip başka bir köşeye çekilirsem, gazez sahipleri benim hakkımda hiçbir şey söyleyemezler. Eğer bundan sonra yiyeceğim bir ekmek varsa, geri kalan ömrümü hoş geçireyim, ahir ömrümde kılıcımı Müslümanlara karşı değil, kâfirlere karşı çekeyim ki ahiret sevabını bulayım. Şimdi, ey ordu emirleri biliniz ki Horâsân, Irak ve Mâverâünnehir padişahlığı, Emîr Mansûr'undur. Hepiniz, Emîr Mansûr'un ordusunuz. Ben sizi kendisi için tutuyordum. Kalkınız, onun dergâhına gidiniz, onu görünüz, (tayin) fermanlarınızı (menşûr) yenileyiniz ve tekrar hizmetinizin başında olunuz. Zira ben Hindistan'a gidip gaza ve cihat ile meşgul olacağım. Eğer öldürülürsem şehit olurum. Eğer İslamı yüceltmeye muvaffak olursam, cenneti, aziz ve celil olan Tanrı'nın hoşnutluğunu umarım” diye seslenerek onları geri dönmeleri ve Samanîlerin emrine girmek ya da kendisiyle beraber ortak mücadele vermek hususunda özgür bıraktı. Şeref Muhammed el-Erzanî önderliğindeki bir kol Buhârâ'ya geri dönerek yeniden Sâmanî hizmetine görev almayı istedi. Kendisi de beraberinde kalan az sayıdaki (üç bin kişilik) has gulâmları eşliğinde Gazne'ye gitmek üzere Belh bölgesine geldi.³⁹⁰ Alp Tegin; Belh'e varınca Hindistan mıntikasına giderek gaza ve cihat yapacağını söyleyerek, Mâveraünnehir'den Huttelân'dan, Herat'tan, Irak'tan ve Belh hududundan her kim cihat azmindeyse toplansınlar diye bir müddet (bir veya iki ay) burada oyalandı, ondan sonra da Hindistan'a taraf yola koyulmaya karar kıldı. Fakat Alp Tegin'e muhalif olanlar

Göksu, “Alp Tegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:191, Nisan 2011, 109; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 25.

³⁸⁹ Göksu, “Alp Tegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, 109.

³⁹⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 79.

Sâmânî emîri Mansûr'a "Alp Tegin'in yaşlı bir kurt olduğunu, onu helak etmedikçe kendisinden emin olunamayacağını" diyerek Emîr Mansûr'u onu yakalamaları ve huzuruna getirmeleri için arkasından güçlü ve teçhizatlı bir kuvvet göndermeye ikna ettiler. Emîr Mansûr, Alp Tegin'e karşı Eş'as b. Muhammed kumandasında³⁹¹ 16 bin³⁹² kişilik bir orduyu Buhara'dan Belh'e yolladı.³⁹³

Bundan sonraki süreç Siyâset-Nâme'de şu şekilde zikredilmektedir: Ordu; Tirmiz şehrine gelip, Ceyhun Nehrinden geçeceği sırada durumdan haberdar olan Alp Tegin harekete geçti. Belh ile Hulm arasında 4 fersah boyunda, oldukça dar bir dere vardır, buraya Hulm Boğazı derler bu boğazın sağında ve soluna küçük yerleşmeler vardır. Alp Tegin bu boğaza indi. Has gulâmlarından en hünerli 200 yiğit atlıyı bu boğazın başına artçı olarak tutmakla vazifelendirdi. Alp Tegin'in bu esnada tamamı sadık insanlardan oluşan oldukça cengâver 2200 Türk gulâm bulunmaktaydı. Gaza için gelen yaklaşık 800³⁹⁴ de atlı ona dâhil olmuştu.

Horâsân emîrinin birlikleri gelince boğazın ön tarafında bulunan sahraya indi. Boğazdan geçemediklerinden, iki ay boyunca bu şekilde beklediler. İki ayın sonunda öncülük nöbet sırası Sebük Tegin'e geldi. (O), boğazın başına geldiği vakit, bütün ovayı asker (kaplamış); öncü kıtaları çıkarılmış gördü. Kendi kendine, "Efendimiz Alp Tegin bütün Horâsân'ı, Irak'ı ve Mâveraünnehir'i, tüm servet (mâl) ve nimeti ile birlikte Horâsân emîrine bırakmış, gazaya yönelmiştir. Bunlar (yine de) onun canına kastetmek için gelmişlerdir. Allah'tan utanmıyorlar, kıymetini bilmiyorlar" dedi. Kendisi ile beraber olan gulâmlara döndü ve "Bu bize düşen bir iştir. Aziz ve celil olan Allah, mazlumları destekler. Bunlar bize zulmediyorlar. Bugün bunlara el koyalım; efendimiz beğense de beğenirse de bakalım, ne zuhur edecek?" dedi ve 300 gulâmı ile beraber kendisini Horâsân emîrinin öncüsünün üzerine attı. Onları hemen orada perişan ederek yenilgiye uğrattı ve onların ordugâhına varıncaya kadar hiç durmadan ilerledi. Onların silahlarını kuşanıp saldırmalarına fırsat dahi vermeden çok sayıda askeri öldürüp yere serdi.

³⁹¹ Hamdullâh Müstevfi'ye göre Emîr Mansûr, Alp Tegin'e karşı Horâsân Sipehsâlârlığı'na tayin ettiği Ebû'l-Hüseyn-i Sîmcûr'u 15 bin atlı ile göndermişti. *Bk. Hamdullâh Müstevfi, Târîh-i Güzîde, 382.*

³⁹² Gerdîzî; bu sayıyı 12 bin olarak zikretmektedir. *Bk. Gerdîzî, Zeynu'l Ahbâr, 356.*

³⁹³ İbnü'l-Esir; Mansûr b. Nûh'un, Alp Tegin üzerine ordu sevk etmesinin sebebinin, onun davet edildiği hâlde huzura gelmemesi olarak gösterir. İki ordu arasında yapılan savaşta Alp Tegin, Sâmânî ordusunu mağlûp etmiş ve ileri gelen kumandanlarını da esir almıştı. Hatta bu esirler arasında Emîr Mansûr'un dayısı da bulunuyordu. *Bk. İbnü'l Esir, El-Kâmîl, VII, 195; Nazım, The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna, 25-26.*

³⁹⁴ Gerdîzî; bu sayıyı 700 olarak zikretmektedir. *Bk. Gerdîzî, Zeynu'l Ahbâr, 356.*

Silahlandıkları vakit, Sebük Tegin geri döndü ve boğazın başına geldi. Böylece; bir eyerle gitti, onlardan (bir kısım) halkı öldürdü. Sebük Tegin'in böyle bir iş yaptığını, onlardan çok sayıda insanı öldürdüğünü Alp Tegin'e haber verdiler. Alp Tegin, Sebük Tegin'i (yanına) çağırdı ve "Niçin vurdun?" dedi. Sebük Tegin "Ey efendimiz, bizim sabrımız tükendi. Bu işle sabır değil, ancak keskin kılıç başa çıkar. Canımız içimizde bulunduğu müddetçe, efendimizin hayatı için (kılıç) çalarız. Bakalım, ne olur?" dedi. Alp Tegin, "Sizin, bu Hudâvend işini bundan iyi ele almanız gerekir. Yatsı namazı vakti olunca göç etmelerini ve yükleri dar dereeden dışarı çıkarmak üzere çadırları sökmelerini ve yükleri bağlamalarını söyleyiniz. Togan'ın bin seçkin kişi ile gizlice sağdaki filan dereye gitmesi lazımdır. Sen ki Sebük Tegin'sin, bin yiğit gulâm ile sol koldaki filan dereye git ve ben bin atlı ile ağırlıklar ile boğazdan dışarı çıkıp ovada durayım. Onlar ertesi güne kadar hiç kimseyi boğazın ucunda görmeyince Alp Tegin kaçtı derler. Birden bire atlanıp bizim arkamızdan gelirler ve bu dar dereye girerler. Bizi görmedikleri zaman, sizler soldan ve sağdan meydana çıkınız. Kılıç çalınız, vurunuz ve yakalayınız ki henüz boğaza gelmemiş olan cemaat de dönüp kaşımlar. Biz bu ötekilerle kaçış yolu arayınca kadar savaşıyoruz. Gitsinler diye yollarını açarız. Biz de ordugâhlarına üşüşürüz ve hep ganimet elde ederiz" diye cevap verdi.

Böyle yaptılar. Boğazdan dışarı çıktılar. Ertesi gün Horâsân kuvvetleri silahlandılar. Harp düzenine girmiş vaziyette boğazın ön tarafına geldiler. Fakat hiç kimseyi göremediler. Boğazda bir fersah ilerlediler. Alp Tegin'in ordusunun kaldığına dair küçük bir nişana (ize) rastlamadılar ve Alp Tegin'in buradan gitmiş olduğu fikrine vardılar. "Şimdi onların peşlerinden gidelim. Ovada onları yakalayıp öldürelim ve Alp Tegin'i yakalayalım" dediler. Sonra orduyu hızlıca ileriye doğru sürdüler. Usta askerleri ön tarafa yerleştirdiler. (Onlar) boğazdan dışarı çıkınca Alp Tegin'in bin atlı ve az sayıda yaya ile ovada durduğunu gördüler. Ordunun yarısı boğazdan çıkar çıkmaz, Togan o bin atlı ile (pusudan) çıkarak ordunun arkasına üşüştü. Kılıç darbeleriyle öldürüyorlardı. Alp Tegin ön taraftan geri geldi. (Hep beraber) bir saatte (az sayıdaki) askeri yok ettiler. Ordu emîrine bir mızrak fırlattılar ve atının üzerinden düşürdüler. Geri kalan askerler, bozguna uğradılar. Alp Tegin askerleriyle beraber ordugâhlarına kadar onların peşine düştü. Aralarına girdiler ve silah, at, deve, gümüş, altın ve ipek yükü, gulâm, kısaca ne buldularsa aldılar, yağmaladılar, Sâmânî ordusu çadır ve bütün eşyalarını geride bırakarak

kaçtı. Belh köylüleri takriben bir ay kadar, o ordugâhdan kumaş götürdüler. Öldürülenlerin sayısı ise yaralıları hariç 4750 kişi idi (Nisan 962).³⁹⁵

Gerdîzî; Alp Tegin'in bu zaferden sonra Tohâristan taraflarına gittiğini ve buradan da Gazne şehrine doğru hareket ettiğini zikretmektedir³⁹⁶. Alp Tegin'in Gazne'ye yürümesindeki neden, buranın Hindistan'a yapacağı sefer için uygun bir üst olmasıdır. Alp Tegin bu amacını gerçekleştirmek için ilk olarak Bamyân³⁹⁷ üzerine yürüdü. Alp Tegin burada Bâmiyan hâkimi Şîr Bârik ile savaşarak onu mağlup etmiş ve buna rağmen ona hi'lat vererek onu affetmişti. Alp Tegin burayı hâkimiyet altına aldıktan sonra Kâbil tarafına doğru gitti ve Kâbil'in Hindu Şâhî hükümdarını yendi ve oğlunu da yakaladı. Ancak Alp Tegin, Kâbil hükümdarının oğluna merhamet göstererek onu babasına geri yolladı. O, Kâbil'i itaat altına alarak Gazne üzerine yürüdü. Alp Tegin buranın hâkimi Ebû Bekr Levîk (Enük)³⁹⁸'i şehrin kalesinde dört aylık bir kuşatmanın arkasından yenilgiye uğratıp Gazne'yi elde etti (Zilhicce 351/12 Ocak 963).³⁹⁹

Siyâset-Nâme'de geçen bilgilerden anlaşılıyor ki Alp Tegin'in, Gazne şehrini ele geçirmesinde halka adaletle davranması önemli bir rol oynamıştır. Bu konuda Siyâset-Nâme'de şu bilgiler yer almaktadır: Alp Tegin (dellâllarla), hiç kimsenin, kimseye artıklık etmemesi gerekir; bir şey aldıkları zaman ancak para ile satın alınmalıdır. (Farklı şekilde davrananın olduğu) bana malum olursa, onu siyaset (öldürmek) ederim” diye ilan etti.

³⁹⁵ Nizâmü'l-Mülk, (*Siyâset-Nâme*, 81, vd). en-Narşahî, (*Târîh-i Buhârâ*, 148), Altegin ile Sâmanî kuvvetleri arasında meydana gelen savaş hakkın da ayrıntı vermemekle birlikte diğer kaynakların aksine savaşı Alp Tegin'in kaybettiğini ve Belh şehrinden çıkarıldığını kaydetmektedir. Şebankâreî (*Mecmau'l Ensâb*, 30) savaş mahallinin ismini zikretmeden savaşı Alp Tegin'in kazandığını kaydetmektedir. Söz konusu savaş hakkında ayrıca bk. Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, Neşr. Abdulhay Habîbî, Dunyâ-i Kitâb, Tahran 1363 hş., 356; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 51; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 382; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 195.

³⁹⁶ Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 356.

³⁹⁷ Hindu-Kuş'ta bulunan bir şehir olup, dağların başlıca zirve hattının kuzeyinde, Amu-Derya ve İndus havzaları arasında, en ehemmiyetli ulaşım yollarından birinin geçtiği bir vadide bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Barthold, “Bâmyân”, *İslâm Ansiklopedisi*, II, MEB, İstanbul 1979, 296.

³⁹⁸ Gazne hâkimi Ebû Bekr Levîk'in Hindu olması muhtemeldir. Ancak Enük isminden dolayı onun Türk olabileceği ihtimali de ileri sürülmüştür (Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 4). “Enük” ismi Türkçe bir kelime olup; “aslan, sırtlan, kurt ve köpek” gibi hayvan yavrusu manasına gelmektedir. Bk. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 34.

³⁹⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 81; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 51; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 382; Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 30-31; Abdulhay Habîbî, *Târîh-i Âfgânistân Bed ez İslâm*, Tahran 1367 hş., 34; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 36; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 5; Muhammad Habib, *Sultan Mahmud Of Ghaznin*, New Delhi 1967, 12-13.

Bir gün Alp Tegin'in gözü ansızın bir torba saman ile bir tavuğu terkisini asmış (olarak) gelmekte olan, kendisine ait bir gulâma ilişti. "Şu gulâmı benim yanıma getiriniz" dedi. Gulâmı önüne getirdikleri zaman, ondan "Bu bir torba saman ile bu tavuğu nereden aldın?" diye sordu. (gulam "köylü bir adamdan aldım" dedi). Alp Tegin "her ay yirmisi aylık (câmeği), 30 dinarı ekmek (bedeli) olmak üzere 50 dinar alıyorsun. Niçin para ile satın almıyorsun?" ve derhâl cellada gulâma siyaset (öldürme) yapmasını emretti. Hemen orada yolun başında o saman torbası ile birlikte astılar ve o tavuğu da boynuna bağladılar. Sonra emretti (dellâllar), "bir kimseden haksız yere bir şey alan herhangi bir kimsenin cezası işte budur" diye ilan etti. (O), bu siyaseti yapınca bütün ordu mensupları korktular ve raiyet de (canlarından ve mallarından) emin oldular. Her gün köyden ve nahiyeden ordugâha satmak için o kadar nimet getirirlerdi ki haddi hesabı yoktu. Alp Tegin, şehirlere zulüm yapılmasını hiç müsaade etmezdi. Gazne şehri halkı bu emniyet ve adaleti gördükleri zaman, "ister Türk, ister Tacik olsun, bizi adaleti ve insafı olan, canımızı, malımızı, kadın ve çocuğumuz için kendisinden emin bulunduğumuz bir padişah lazımdı" dediler. O zaman şehrin kapısını açtılar ve Alp Tegin'in huzuruna geldiler⁴⁰⁰. Bu şekilde Gazneli Devleti'nin temelleri oluşturulmuş oldu.

Alp Tegin, Gazne'ye egemen olmasından kısa bir zaman sonra Sâ mânî emîri Mansûr b. Nûh, Ebû Cafer yönetimindeki 25 bin⁴⁰¹ kişilik bir orduyu ona karşı gönderdi. Alp Tegin bu Sâ mânî kuvvetlerini Gazne kapıları önünde 10 bin⁴⁰² kişilik bir orduyla karşıladı. Gazne yakınlarında iki ordu arasına meydana gelen savaş bir kez daha Alp Tegin'in zaferiyle sonuçlandı ve böylece Ebû Cafer⁴⁰³ geri çekilmek zorunda kaldı. Emîr Mansûr bu gelişmelerden sonra Alp Tegin ile arasını düzeltmek amacıyla zabt ettiği vilayetlerin yönetimini ona teslim ettiğine dair bir ferman gönderdi. Alp Tegin bu olaylardan sonra Büst ve Kabûlşâhlar'ın ülkesinin bir bölümünü zapt etti ve Hindistan'a sefere başladı. Alp Tegin'in bu muvaffakiyet ve Hindistan cihadı, Horâsân ve Mâveraünnehir'den çok sayıda Müslüman'ın onun yanında yer almak istemesine vesile oldu. Böylelikle Alp Tegin'in ordusundaki askerlerin sayısı hızlı bir şekilde arttı. Öyle ki Gazne'ye ilk geldiği zaman üç bin kadar olan ordusu, birden bire 11 bin atlı ve 5 bin yaya

⁴⁰⁰ Nizâmü'l-Mülk, (*Siyâset-Nâme*, 81-82; krş. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 4.

⁴⁰¹ Hamdullâh Müstevfi, (*Târîh-i Güzîde*, 382), bu sayıyı 30 bin olarak zikretmektedir.

⁴⁰² Hamdullâh Müstevfi, (*Târîh-i Güzîde*, 382), bu sayıyı 6 bin olarak zikretmektedir.

⁴⁰³ en-Narşahî (*Târîh-i Buhârâ*, 148), bu hadiseyle ilgili hatalı olarak Sâ mânî kuvvetlerin Eş'as bin Muhammed kumandasında olduğunu ve Gazne önlerinde yapılan bu savaşta Alp Tegin'in yenilerek Belh'e doğru gittiğini kaydetmektedir.

rakamına ulaştı. Ama henüz daha Gazne yönetimini elde etmesinin üzerinden bir yıl geçmemişti ki 20 Şaban 351 (veya 352)/13 Eylül 963 senesinde vefat etti.⁴⁰⁴

2.7.4. Ebû İshak İbrahim'in Hükümdarlığı

Alp Tegin'in vefatının arkasından Gazne hükümdarlığına onun oğlu Ebû İshak İbrahim geçti. Ancak İshak devleti idarede babası kadar kudretli ve başarılı olamadı. Onun zamanında ordu kontrolden çıkmış ve bu zayıf durumdan yararlanan Gazne'nin eski hâkimi Ebû Bekr Levîk 964 yılı sonunda Gazne'ye ilerlemiş ve onu mağlup ederek eski ülkesini tekrar ele geçirmişti. Ebû İshak bu yenilgiden dolayı Buhara'ya kaçmış⁴⁰⁵ ve Sâ mânî emîri Mansûr b. Nûh'a sığınmak zorunda kalmıştı. İbrahim burada bir yıl kaldıktan sonra Sâ mânî Emîri Mansûr b. Nûh, ona Gazne menşûrlüğünü verdi. Gazne menşûrlüğü ile birlikte istediği yardıma alan İbrahim büyük bir kuvvetle geri döndü ve Gazne şehrini tekrar geri aldı (26 Eylül 965). Samanîler bu yardım sayesinde kısmen de olsa hâkimiyet kurmuş oldular. Ebû İshak Gazne'deki hükümdarlığı uzun sürmedi ve 12 Kasım 966'da öldü.⁴⁰⁶

2.7.5. Bilge Tegin'in Hükümdarlığı

Ebû İshak ölünce yerine veliaht olarak geçecek oğlu yoktu. Bu durumdan dolayı Türk emîr ve kumandanlar bir araya gelip Alp Tegin'in kölesi, aynı zamanda hâcibi ve muhafız birliklerinin komutanı görevini yürüten Bilge Tegin'i kendilerine hükümdar olarak seçtiler. Bilge Tegin; dürüst ve adaletli bir kişiliğe sahipti. Onun bu kişiliği halkın saygınlığını kazanmasında önemli bir rol oynamıştı. O, hükümdar olduktan sonra Buhara'ya haber göndererek İshak b. Alp Tegin'in öldüğünü söyleyip, Sâ mânî emîrine bağlılığını bildirdi. Ancak Buhara'daki Sâ mânî kumandanlarından Fâik, Gazne'deki bu durumdan rahatsızdı ve denetimi ele geçirmek istiyordu bu maksatla Gazne tarafına bir

⁴⁰⁴ Nizâmü'l-Mülk, (*Siyâset-Nâme*, 82; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 382; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 51; krş. Halilullah Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, İntişârât-i Emîni, Kabil 1387 hş., 2; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 26.

⁴⁰⁵ Şebankâreî, (*Mecmau'l Ensâb*, 31); Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 26. İshak'ın Buhara'ya gitme sebebi olarak onun yönetimde başarılı olamaması ve bunun sonucunda da Türkler'in kendisini emîrlikten azletmelerini göstermektedir.

⁴⁰⁶ el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 226-227; Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 31-32; Abbâs İkbâl Aştîyanî-Hasan Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İran*, II, 658; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 36-37; Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, 2; Habîbî, *Târîh-i Âfgânistân Bed ez İslâm*, 35; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 5-6; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 26.

kuvvet gönderdi. Bilge Tegin, bu Sâ mânî ordusunu yenilgiye uğratarak Gazneliler'in buradaki hâkimiyetini pekiştirdi. Bilge Tegin on yıllık bir saltanattan sonra Gerdîz kalesi kuşatması sırasında kaleden atılan bir ok, onun ölümüne neden oldu (364/975).⁴⁰⁷

2.7.6. Pîrî (Böri) Tegin'in Hükümdarlığı

Bilge Tegin'in yerine Alp Tegin'in diğer bir kölesi olan Böri Tegin geçti. Fakat kısa bir zaman sonra halkın öfkesini kendi üzerine çekecek bir idare şekli gösterdi. Bundan dolayı Gazne halkı Levik'i kendi hükümdarları olması için onu Gazne'ye davet ettiler. Levik, Kabûlşâhlar'dan aldığı yardımla birlikte Gazne üzerine tekrar yürüdü. Sebük Tegin ise bu sıralarda muhtemelen Hindukuşlar üzerinde müstahkem bir dağ kalesi olan Pervân'da bulunmaktaydı. O; kumandası altındaki beş yüz gulâm ile istilâcılarını karşılayarak, onları mağlup edip içlerinden birazını öldürüp bazılarını da tutsak aldı. Sebük Tegin bu zaferden sonra yanına iki fil alıp Gazne'ye geri göndü. Devleti yönetmekte başarısız olan Böri Tegin ise görevinden uzaklaştırıldı ve onun yerine Türk kumandanların seçimiyle Sebük Tegin Gazne tahtına çıkarıldı⁴⁰⁸ (27 Şaban 366/20 Nisan 977).⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 227; Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 32; Abbâs İkbâl Aştîyanî-Hasan Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, II, 658; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 37; Halilullah Halîlî, *Saltanat-i Gaznevîyân*, 2-3; Abdulhay Habîbî, *Târîh-i Âfgânistân Bed ez İslâm*, 35; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 6; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 27.

⁴⁰⁸ Sebük Tegin'in Gazne tahtına çıkarılması hadisesi Nizâmü'l-Mülk'te, şu şekilde zikredilmektedir: Alp Tegin'in ansızın vefat etti. Bütün asker ve gulâmları şaşkına göndüler, iş (yapmak) ten aciz kaldılar. Etrafları ise çepçevre kâfir ordusu ile çevrilmişti. Sonra oturdular, (şöyle) bir tedbir düşündüler, "Alp Tegin'in (geride) yerine oturacak bir oğlu kalmadı. Bizim Hindistan'ta bir haşmetimiz ve şöhetimiz kalmıştır; onların kalplerinde tam manasıyla ile bizim bir heybetimiz vardır. Bizim bu ordumuzda; her bir kimse serkeşlik eder, namusumuz kırılır, düşmanlar bize üstünlük kazanır ve vilayet elimizden gider. Tedbir odur ki, aramızdan birini seçelim ve onu kendi emirimiz yapalım". Hepsî "işin doğrusu (maslahat) budur" dediler. Sonra hepsi ittifak ettiler; büyük ve kıdemli (pîş-kadem) olan gulâmların adlarını verdiler. Her birine bir kusur buldular; nihayet Sebük Tegin'in adını geldiler. Onun adını verdikleri zaman, hepsi sustu. Yalnız bir şahıs, "Sebük Tegin'in bir kusuru vardır; o da, ondan daha eski (kadîm) gulâmlar vardır; yoksa onun insanlık, şecaati hoş tabiatlık (hoş-hûlk) iyi huyluluk bakımından hiç ayak bağı yoktur. Ekmek ve tuz sahibi, Allah korkusu bulunması, raiyeti okşayıcı olması bakımlarından ise, geri kalan hiç kimse onun gibi değildir. Onu efendimiz (Alp Tegin), yetiştirmiştir; onun davranışına sahiptir, beğenilmiştir, (kendisine) efendimizin huyu vardır, her birimizin çapını ve yerini tanır. Şimdi sizler daha iyi bilirsiniz" dedi. Hepsî Sebük Tegin'i emir yapmak işinde ittifak ettiler. *Bk. Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme*, 83. Bu konuda ayrıca *bk. İbnü'l Esir, El-Kâmil*, VII, 318; Ebu'ş -Şeref Nâsîh Curfâdekânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemîni*, Neşr. Cafer Şiar, Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitap, Tahran 1357 hş., 20; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 27.

⁴⁰⁹ el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 227; Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 32; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 37; Habîbî, *Târîh-i Âfgânistân Bed ez İslâm*, 35; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 6; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 27.

2.7.8. Sebük Tegin'in Gazneliler Tahtına Geçmesi

Sebük Tegin; oğlu Mahmud'a nasihatlerde bulunduğu Pendnâme'ye⁴¹⁰ göre Türkler'in Barshan boyundandı ve muhtemelen Karluk Türklerinden bir Kâbiledendir. Onun babası Cuk Kara Beckem b. Kara Arslan bu bölgede bir Kâbilenin reisi idi. Babası gayet güçlü ve kuvvetli bir şahsiyet olduğu için kendisine "Kara Beckem" adı verilmiştir. Türk Kâbileleri arasında bir Kâbilenin diğer bir Kâbileye yağma yapması adetti. Nitekim Sebük Tegin komşu Kâbilelerden Tuhsiler'in bir akını sırasında bu Kâbilenin eline esir düşmüştü. Bu sırada tahminen on iki yaşlarında olan Sebük Tegin dört yıl esarete kaldıktan sonra Semerkand'ın Şaş (Çaç) şehrinde bir esir tüccarı olan Nasr'a satıldı. Nasr, onu öteki esirlerle beraber Nahşeb şehrine getirdi. Sebük Tegin muhtemelen bu şehirde iken İslamiyet'i kabul etmişti. Burada kendisine binicilik ve askeri sanatlar öğretildi. Sebük Tegin daha sonra Buhara'da Alp Tegin tarafından satın alındı ve onun kızıyla evlendi (959). Sebük Tegin, Sâmnî sarayında aldığı görevlerin derecesi ve Alp Tegin'in himayesi sayesinde hızla yükseldi ve en sonunda Gazne tahtına oturdu.⁴¹¹

Sebük Tegin, hükümdar olduktan sonra orduyu dirayetli bir şekilde yönetmiş, onlara iyi bir muamelede bulunmuş ve kendisini gerek yönetim ve gerekse zenginlikte askerlerden bir fert olarak kabul edip görevi öylece sürdürmüştü. O, bunların yanı sıra askerlerine haftada iki defa yemek ziyafeti de vermekte idi.⁴¹²

Sebük Tegin, Gazne'deki karışıklığı giderip ordunun güvenini sağladıktan sonra askerlerini toplayıp Hindistan üzerine cihada çıktı. Sebük Tegin ile Hindliler arasında uzun yıllar süren savaşlar meydana gelmişti. Hindliler ile uzun süren bu savaşlarda Sebük Tegin, Hind ülkesini iyice keşfedip defalarca, üst üste sürekli olarak akınlar düzenleyip burayı ele geçirmeyi düşünmüştü. Hindliler, Sebük Tegin'den büyük bir korkuya

⁴¹⁰ Sebük Tegin'in oğlu Mahmûd için, veziri olan Ebü'l Feth Büsti'nin hattı ile yazmış olduğu pendnâme (nasihatnâme)nin Farsça ve bunun Türkçe tercümesi için bk. Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 36 vdd.; Merçil, "Sebügtegin Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi)" *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI, Cüz, 1/2, İstanbul 1975, 227 vdd.

⁴¹¹ Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 37-38; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 39; Halilullah Halîlî, *Saltanat-i Gaznevîyân*, 3; Merçil, "Sebügtegin Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi)" 227-228; aynı müellif, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 7; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 28; Spuler, "Ghaznavids", 1050.

⁴¹² Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 20; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 318; Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 34; krş. Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 40; aynı müellif, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", 6; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 7.

kapılmıştı. Nitekim Sebük Tegin bu bölgede birçok kaleyi fethedip aşılması zor olan bir hayli araziye ele geçirmişti.

Hindistan'a yapılan ilk akınların sonucunda Sebük Tegin'in şanı bir hayli artmış ve halk arasında adından iyi bir şekilde söz edilmeye başlanmıştı. Bu durumun neticesinde bölgedeki emîrlere, Sebük Tegin'in dostluğunu kazanmak ve gerektiğinde ondan yardım almak için ona katılmaya başlamışlardı.⁴¹³ Bu emîrlerden birisi de Büst'e⁴¹⁴ hâkim alan Togan Tegin adında bir Türk idi. Togan Tegin, Büst'e hâkim olduğu bir sırada emîrlere Türk gulâmı Baytüz, ona karşı isyan etmiş ve meydana gelen savaşta Togan Tegin'i mağlup ederek bu şehri ele geçirmişti. Bunu üzerine Togan Tegin, Sebük Tegin'in yanına sığınmış ve ondan yardım istemek zorunda kalmıştı. Bu yardım karşılığında Togan Tegin her yıl yüz bin dinar ödeyecek ve bir oğlu da rehin olarak Sebük Tegin'in yanında kalacaktı. Bu antlaşmadan sonra Sebük Tegin, askerleriyle Büst üzerine yürüdü ve Baytüz'ü mağlup ederek bu şehri tekrar Togan Tegin'e verdi. Ancak Togan Büst'e hâkim olduktan sonra sözünde durmadığı gibi Sebük Tegin'i öldürmeyi planlamıştı. Fakat Sebük Tegin, onu yenerek Büst şehrini kendi hâkimiyeti altına aldı (978).⁴¹⁵ Bu sorun hâll edildiği sıralarda KUSDÂR valisi şehrin son derece müstahkem bir yerde olmasından dolayı, Sebük Tegin'in üzerine gelmeyeceğini zannederek Sebük Tegin'e karşı isyan etmişti. Ancak Sebük Tegin yanına aldığı askerlerle birlikte KUSDÂR üzerine yürümüş ve valiyi tekrar itaat altına alarak her yıl belirli bir miktar vergi karşılığında onu tekrar KUSDÂR valiliğinde bırakmıştı.⁴¹⁶

Sebük Tegin, Büst ve KUSDÂR'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Hindistan'a tekrar gazaya çıkıp İslam bayraklarının hiçbir zaman ulaşamadığı bölgelerdeki kaleleri fethederek bu bölgeleri kendi memleketleri arasına dâhil etti. Öte yandan Hind hükümdarı Caypal, Sebük Tegin'in kendilerine karşı düzenlemiş olduğu bu seferlerde ona mağlup olmayı bir türlü kabullenemiyordu. Bu yüzden ülkesinden ve dört bir taraftan topladığı

⁴¹³ İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 318-319; krş. Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 41; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 29; Spuler, "Ghaznavids", 1050.

⁴¹⁴ Eskiden, bugünkü Afganistan'da, Helمند nehrinin Arğandâb ile birleştiği noktanın bir az aşağısında ve Helمند'in sol yakasının da yer alan bir şehirdir. Bk. R. Hartmann, "Büst", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1979, II, 842.

⁴¹⁵ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 22-23; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 318-319; Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 36; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 88-89; Halilullah Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, 6-7; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 7-8; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 30.

⁴¹⁶ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 26-27; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 319; Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 42; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 89-90; krş. Halilullah Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, 8.

askerlerle büyük bir ordu hazırlayıp bu ordunun önüne filler koyarak İslam ülkesine yani Sebük Tegin'in üzerine doğru harekete geçti. Sebük Tegin bu durumdan haberdar olunca yanına askerlerini ve halktan bir hayli gönüllüyü alıp Gazne'den dışarıya çıkararak gelen Hind ordusuyla savaşa tutuştu. Bu esnada Hind hükümdarı Caypal, Sebük Tegin'e yazdığı bir mektupta hemen sulh yapmayı teklif ediyordu.⁴¹⁷ Sebük Tegin'in oğlu Mahmûd ise bu sulh teklifine karşı çıkmış ve bir müddet elçiler gidip gelmişti.⁴¹⁸ Nihayet Sebük Tegin oğlu Mahmûd'un karşı çıkmasına rağmen Caypal ile barış yapmayı kararlaştırdı. Sebük Tegin ile Hind hükümdarı arasında yapılan anlaşmada Caypal bir milyon dirhem para ödeyecek, ayrıca Hindliler Müslümanlara bazı kaleleri teslim edecek ve elli tane de fil vereceklerdi. Bu şartlar üzerinde anlaşma yapılmış, ayrıca Hind hükümdarı kendi akrabalarından bir grubu da şehirleri teslim edene kadar Sebük Tekin'e rehine olarak bırakmıştı. Sebük Tegin kararlaştırılan kaleleri teslim almak üzere adamlarını göndermiş, anlaşma gereği kararlaştırılan mal ve filler ise o gün teslim alınmıştı. Hind hükümdarı Caypal, Sebük Tegin'in yanından uzaklaştıktan bir müddet sonra yanında bulunan Müslümanları hemen tutuklatmış ve Sebük Tegin'e verdiği rehinelere karşılığında bunları da rehin almıştı. Bunun üzerine Sebük Tegin büyük bir orduyla harekete geçerek Lamağan bölgesindeki birçok şehri aldı ve şehirdeki puthaneleri yıkarak yerine İslam mescitlerini yaparak buradaki insanlara İslam dinini öğretti. Onun bu fetihleri İslam dünyasında sevinç gösterilerin neden olmuştu. Caysel ise mücadeleden vazgeçmemişti. Nitekim o, yüz bin kadar savaşçı toplayarak Sebük Tegin'in üzerine yürüdü (991). Hindlilerin bu yürüyüşüne karşılık olarak Sebük Tegin yanında bulunan askerlerine sırayla Hintlilere karşı savaşmalarını emretmişti. Bu emre uyup gruplar halinde düşmana saldıran ve onları uzaktan attıkları oklarla yıpratılan Sebük Tegin'in

⁴¹⁷ Caypal'ın barış istemesine nedeni Curfâdekanî, (*Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 20) ve İbnü'l Esir, (*El-Kâmîl*, VII, 320)'de şu şekilde zikredilmektedir: Hintlilerin karargâhına yakın bir yerde "Akabetu'l-gûrek" diye bilinen bir yer vardı. Burada bulunan bir pınar, içine herhangi bir pislik atılmasına kesinlikle tahammül etmezdi. Şayet buraya bir pislik atılacak olursa pınar birden gürler, gökyüzü aynı şekilde kararır, dört bir taraftan rüzgâr eser, şimşekler çakıp yıldırımlar düşer ve çok yağmur yağardı. Bu pislik pınarın içinde durduğu müddetçe bu hal devam eder, iyice temizlenince ve içinden atılınca yağmurlar, gök gürültüsü ve şimşekler dururdu. Sebük Tegin bu pınara bir pislik atılmasını emretmiş, bunun üzerine birden gün kararmış, bulutlar kararmış, şimşek çakmış, arkasından gök gürlenmiş, hava soğumuş ve Hintlilerin üzerine sanki kıyamet kopmuştu. Daha evvel benzerini görmedikleri bu fırtına ile karşılaşmışlar, gök gürültüleri ve şimşekler çakıp durmuş, bardaktan boşanırcasına yağmur yağmış ve hava bir hayli soğumuştu. Yok olmakla karşı karşıya gelen Hintliler çıkış yollarını göremez duruma gelince, başlarına gelen bu felâketten dolayı hemen teslim olmayı kabullenmişlerdi.

⁴¹⁸ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 28-29; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 320.

savaşçıları Hind ordusunun düzenini bozmuşlar ve en son toplu olarak hücumla geçerek düşmanlarını mağlup etmişlerdir.⁴¹⁹

Sebük Tegin bundan sonra süratle Tohâristan, Zemîndâver, Doğu Gûr ve KUSDâr bölgesine kadar hâkimiyet sahasını genişletti.

2.7.9.Samanîler Devleti'ndeki İç Karışıklıklar ve Sebük Tegin'in Tohâristan'a Hâkim Olması

2.7.9.1.Ebû Ali Sîmcûrî ve Fâik el-Hâssa'nın Neden Olduğu Olaylar

Samanîler Devleti'nin uzak kısımlarında bulunan valiler sık sık ayaklanmaktaydı. Bu ayaklanmalarda, Türk kumandanlar üstünlüğü ele geçirmeye çalışmakta ve merkez onlara söz geçirememekte idi. Ebû Ali Sîmcûrî ve Fâik el-Hâssa bu karışıklıklara neden olan Türk kumandan ve valilerin başında gelmekteydiler.

Zilhicce 378 (Mart-Nisan 989)'de Ebu'l Hasan Sîmcûrî⁴²⁰ vefat edince yerine oğlu Ebû Ali geçti. Ancak Sâ mânî Emîri II. Nuh, Ebû Ali'ye karşı olan şüphe ve kaygılarından dolayı onun yönetimindeki Herat'ı Faik el-Hâssa'ya verdi. Ebû Ali bu haberi alır almaz Nîşâbûr'dan harekete geçerek Herât üzerine yürüdü ve Fâik'e eski dostluklarını ve aralarındaki hak ve hukuku ihmal etmesinden dolayı serzenişte bulunduğu bir mektup gönderdi. Nihayet birçok sözlerden sonra Herât'ın Fâik'te, Nîşâbûr ve kıyâdet-i cuyûşun (ordu kumandanlığı) da Ebû Ali'de kalması üzerinde anlaştilar. Daha sonra da her ikisi kendi vilayetlerine yöneldiler. Öte taraftan Buhara'dan ordu kumandalarına (Horâsân Sipehsâlârlığı) verilmesi âdet olduğu üzere bir hil'at yola çıkarıldı, Ebû Ali bunun kendisine gönderildiğini sanmış, fakat hil'at Faik el-Hâssa'ya gitmişti⁴²¹. Hil'atın Faik'e ulaştığı bilgisini alan Ebû Ali, Herat tarafına yürüdü. Ebû Ali ile Fâik arasında; Herât ile Pûşenc civarında meydana gelen savaşı Ebû Ali kazandı. Yenilgiye uğrayan Fâik Merv

⁴¹⁹ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 30 vdd.; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 320-321; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 91-92; krş. Halilullah Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, 9-10; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 9; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 30.

⁴²⁰ Ebu'l Hasan Sîmcûrî'nin hükümrânlığı ve sonrasındaki gelişmeler için bk. Merçil, *Sîmcûrîler III' Tarih Dergisi*, S. XXXIII, İstanbul 1981, 115 vdd.

⁴²¹ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 85; en-Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, 151; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 415; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 368; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 59; krş. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 272; Merçil, "Simcuriler IV" *Belleten*, XLIX, S. 195, Ankara 1986, 148-149; krş. Aydın Usta, *Sâmânîler*, 232; Spuler, "Ghaznawids", 1050.

er-Rûd'a kaçtı ve burada gücünü toplayarak arkasından gelip kendini izleyen Ebû Ali'nin kuvvetlerini yenilgiye uğratarak birazını da tutsak aldı (Zilhicce 378/Nisan 989).⁴²² Bu olayın ardından Merv'e giden Ebû Ali, Emîr II. Nûh'a bir haberci gönderip seleflerinin dostluğunu hatırlatıp kendisinin de öncekiler gibi ona bağlı ve sadık olacağını, verilecek görev için hazır olduğunu ayrıca babasının vazifesinin kendisine verilmesini belirtmişti. Bu gelişmeler üzerine Emîr II. Nûh, Ebû Ali'yi Horâsân Sipehsâlârlığı'na atadı. "İmâmüddüdevle" lakabını verdi ve ona bu tayinin sembolü olan menşur, bayrak ve hil'at yolladı. Ayrıca darp ettiği paralarda "Emîrü'l Ümerâ" unvanını kullanan Ebû Ali, Nîşâbûr'da müstakil sayılabilecek kadar güçlü bir konuma gelmişti.⁴²³

Ebû Ali kendi bölgesinde bağımsız kabul edilebilecek derecede güçlü bir seviyeye ulaştıktan sonra Sâ mânî Devleti'ni yok etmek amacıyla bir ittifak aramaya koyuldu. Bu niyetlede Karahânî hükümdarı Buğra Han'a bir elçi göndererek Sâ mânî Devleti'ni paylaşmak üzere gizlice onunla anlaştı. Bu anlaşmaya göre, Ceyhun'un ötesi yani Mâveraünnehir Buğra Hân'ın, Ceyhun'un güneyindeki bölge yani Horâsân Ebû Ali'nin olacaktı. Ayrıca her iki taraf gerektiğinde birbirlerine yardım edeceklerdi. Böylece Ebû Ali aradığı müttefiki bulmuş oluyordu. Öte yanda Mâveraünnehir ileri gelenlerinden bir grup da Sâ mânî hanedanından memnun değillerdi ve Buğra Hân'ın taraftarı olmuşlardı. Buğra Hân bütün bu gelişmelerden yararlanarak Buhara'ya yürümeğe karar verdi ve İsficâb'a⁴²⁴ kadar ilerledi.⁴²⁵ Bunun üzerine Emîr II. Nuh, Ebû Ali'den yardım istedi. Ancak II. Nuh, Ebû Ali'den beklediği yardımı alamayınca İnanç⁴²⁶ Hâcib kumandasında bir kuvveti Buğra Han'ın üzerine yolladı. İki ordu arasında meydana gelen harpte Sâ mânî birlikleri yenildi ve aralarında İnanç Hâcib'inde bulunduğu Sâ mânî ileri gelenlerini ve

⁴²² Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 85-86; en-Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, 151; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 415-416; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 59; krş. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 272; Merçil; "Simcuriler IV", 549; krş. Aydın Usta, *Sâ mânîler*, 232-233; krş. Aydın Usta, *Sâ mânîler*, 233-234; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 30.

⁴²³ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 86-87; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 368; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 416; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 384; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 58; krş. Merçil; "Simcuriler IV" 550.

⁴²⁴ Bu isim *Tercüme-i Târîh-i Yemînî* (92)'de ve *Zeynu'l Ahbâr*, (s.369)'da İspicâp (اسپجآب) şeklinde zikredilmektedir. Ayrıca Gerdîzî, (*Zeynu'l Ahbâr*, 369) Buğra Hân İsficâb'a geldiği zaman Ebû Ali'nin ona mektup yazarak ona meyl ettiğini zikretmektedir.

⁴²⁵ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 92; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, s. 416; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 60; krş. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 276-277; Merçil; "Simcuriler IV" 551; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 31.

⁴²⁶ Bu isim *Târîh-i Güzîde* (385)'de "انچ" Barthold (*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 278) da ise (Ayag "Aytah, Aytik") şeklinde geçmektedir. Doğru şekli olan İnanç ise *Tercüme-i Târîh-i Yemînî* (93) *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, (IV, 60) geçmektedir.

kumandanlarını esir aldı. Bu olay üzerine Emîr II. Nuh, Faik'ten destek istedi ve onu Buhara'ya davet etti. Buhara'ya gelen Faik, Buğra Han'la savaşmak için Semerkand tarafına yollandı. Harceng toprakları civarında vuku bulan savaşta Faik Buğra Han'a yenildi. Kaynakların ittifakla belirttiği üzere onun mağlubiyeti Buğra Han ile gizlice anlaşması ve ihaneti sebebiyle olmuştu. Buğra Han'ın yakına geldiği bilgisini alan Emîr II. Nuh'da Buhara'dan ayrılarak Âmul (ya da Âmulu'ş-Şatt'a)'e gitti. Burada ona Hârezmşah Ebu Abdullah Muhammed ve Gürgenç valisi Ebu Ali I. Memûn yardım etti. Neticede Buğra Han Rebiülevvel 382 (Mayıs-Haziran 992)⁴²⁷de Buhara'yı ele geçirdi. Burada Buğra Han'a tabiyetini ileten Faik, Belh üzerine yürüyüp buraları ele geçirdi ve Buğra Han tarafından Tirmîz ve Belh'e vali olarak tayin edildi.⁴²⁸

Âmul'de bulunan Emîr II. Nuh, ise onun etrafa dağılmış olan hizmetkârları ve gulâmları etrafında toplanıyorlardı. II. Nuh önce Ebu Ali el-Belâmî'yi yeniden vezirliğe getirmiş; ancak el-Belâmî'nin askerlerin istekleri karşısında yetersiz kalması üzerine de Abdullah b. Muhammed b. Uzeyr'i Hârezm'den getirterek vezirliğe tayin etti. Bu arada II. Nuh, Ebû Ali'ye birbiri ardına elçiler ve mektuplar yollayarak yardım istiyor, fakat her defasında ondan oyalayıcı vaad ve cevaplardan başka bir şey alamıyordu. Ebu Ali ise düşüncesini gerçekleştirmek için Nişâbûr'dan Serahs'a gitti, bir süre sonra da Merv'e geçti ve Buğra Han'ı beklemeye başladı. Bu esnada Buhara'da bulunan Buğra Han rahatsızlandı ve görevi vekil olarak Samanî ailesi mensuplarından olan Abdülaziz b. Nuh'a bıraktı ve ona hi'lat giydirdi. Buğra Han geri çekilirken Buhara halkı intikam maksadıyla onun ordusunun ardıçlarına saldırarak birçok kişiyi öldürdüler. Bu saldırı sırasında Emîr II. Nuh'un kendi tarafına çekmeğe muvaffak olduğu Selçuklu Türkmenleri de Buhara halkı ile beraberdi. Buğra Han Türkistan'a dönerken hastalığı daha da arttı ve Koçkar Başı denilen yerde öldü. Böylece Emîr II. Nuh, Ebû Ali'nin yardımına ihtiyacı

⁴²⁷ İbnü'l Esir, (*El-Kâmîl*, VII, 416) tarih olarak Hicri 383 yılını vermektedir. On birinci yüzyıl tarihçilerinden olan Gerdîzî (*Zeynu'l Ahbâr*, 369) ile Ebû'l Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Neşr. Ali Ekber Feyyaz, (be ihtimâm-i Muhammed Cafer Yâhakkî) İntişârat-ı Dânişgah-ı Firdevsi, Meşhed 1383 hş., 209) Rabiülevvel 382 tarihini vermektedir. Bu yüzden doğru olan tarih Rabiülevvel 382 yılıdır. Krş. K.V. Zettersteen, "Nuh", *İslam Ansiklopedisi*, IX, MEB, İstanbul 1964, 348.

⁴²⁸ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemûnî*, 93 vdd.; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, s. 416-417; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 385; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 60; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 278; K.V. Zettersteen, "Nuh", 348; krş. Aydın Usta, *Sâmânîler*, 239-240.

olmadan Buhara'ya geri döndü ve Abdülaziz'i yakalatarak gözlerine mil çektirip zindana hapsedirdi (15 Cemaziyelahir 382/17-18 Ağustos 992).⁴²⁹

2.7.9.2. Sebük Tegin'in Tohâristan'a Hâkim Olması

II. Nuh'un Sâmânî tahtını tekrar elde etmesi ve devlet içindeki düzeni tekrar sağlayıp durumunu güçlendirmesi Ebû Ali'yi şaşkırtmıştı. O devletin ileri gelenlerini ve yakınlarını toplayarak ortaya çıkan bu son duruma çare bulmak için onlarla istişarede bulundu. Onlar Sâmânî Emîri'nden af dilemek gerektiğini ileri sürdüler. Ebû Ali bu teklifi yerinde ve doğru bularak yeniden II. Nûh'un teveccühünü kazanmak için, zengin ve çeşitli hediyeler hazırladı. O bu hediyeleri ikna edici ve tatlı dilli bir elçiyle II. Nûh'a gönderecekti. Ancak bu sırada Buğra Hân tarafından Belh'e tayin edilen Fâik, II. Nuh'un ülkesine döndüğünü haber alır almaz Buhara'ya hâkim olmak için harekete geçti. Buna muKâbil Nûh'un gönderdiği Sâmânî ordusu şiddetli bir savaştan sonra Fâik'i mağlup etti. Bu savaştan çok az kişiyle kurtulabilen Fâik için Ebû Ali'ye sığınmaktan başka çare yoktu. Nitekim Merv'e gelerek Ebû Ali'ye yardım teklif etti. Fâik'in idaresinde hâlâ oldukça mühim bir kuvvetler olduğundan Ebû Ali onun gelişine çok sevindi ve hatta Emîr II. Nûh için hazırladığı hediyeleri Fâik'e takdim ederek Samanîler'den af dilemekten vazgeçti. Böylece eski iki düşman arasında şimdi yeni bir ittifak ortaya çıkıyordu. Daha sonra onlar Nişâbûr'a gelerek Nuh'a karşı harekete geçmek ve Buhara'yı almak için hazırlıklara başladılar (383/993).⁴³⁰

Melik Nûh, Ebû Ali ile Fâik'in aleyhindeki ittifakını işittiği zaman onları yola getirecek ve bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için Ebu Nasr Farisî'yi Sebük Tegin'e elçi olarak yollayıp durumu kendisine anlatıp ondan yardım istedi.⁴³¹ Sebük Tegin Gazneliler tahtına geçip hâkimiyet sahasını genişletip fiilen bağımsız olmasına rağmen Samanîler'e

⁴²⁹ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, 95 vdd.; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, 209; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 369; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 417; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, 385; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, IV, 61; krş. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 278-279; Merçil, "Simcuriler IV" 552-553; krş. Aydın Usta, *Sâmânîler*, 241 vd.

⁴³⁰ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, 100-101; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 419; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, 385; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, IV, 61-62; krş. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 279-280; krş. Aydın Usta, *Sâmânîler*, 243-244; Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", 6-7.

⁴³¹ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, 101; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-safâ*, IV, 62-63; krş. Halilullah Halîlî, *Saltanat-i Gazneviyân*, 11; Merçil, "Simcuriler IV", 555.

tâbi idi.⁴³² İşte bundan dolayı Emîr II. Nuh'un elçisinin getirdiği mektubu alınca isteğini kabul etti ve süvarileriyle yardımına koşup Emîr II. Nuh'a katıldı. Sebük Tegin ile Emîr II. Nûh, Kişş⁴³³ nahiyesinde buluştular.⁴³⁴ Emîr II. Nûh, Sebük Tegin'e ikrâm ve hediyeler hususunda cömert davrandı. Sebüktegin de ona biat ederek düşmanlarına karşı yardıma söz verdi; ayrıca Gazne'ye gitmek ve ordusunu hazırlamak için süre istedi.⁴³⁵

Ebû Ali; Sebük Tegin ile Emîr II. Nûh arasındaki bu ittifaktan haberdar olunca o da kendisine bir müttefik aradı ve bunun içinde Büveyhîler'in Cibâl kolunun başında bulunan Fahrüddeve Ali (983-997) ile anlaşmak istedi. Ebû Ali, Ebû Cafer b. Zulkarneyn adındaki adamını elçi olarak Horâsân ve Türkistan'da üretilen eşyalardan değerli hediyeler hazırlatarak Fahrüddeve'ye gönderdi. Ayrıca Fahrüddeve'nin veziri es-Sâhib b. Abbâd da aynı şekilde hediyeler yolladı. Vezir es-Sâhib b. Abbâd her iki taraf arasında bir anlaşma yapılması için büyük gayret gösterdi. Neticede mektuplaşma ve elçilik yoluyla bu ittifak gerçekleşti.⁴³⁶

Öte yandan Sebük Tegin'e bakacak olursak; O, tam teçhizatlı bir ordu ve Hindistan'dan ganimet aldığı iki yüz fil ile Nûh'la buluşmak üzere harekete geçti. Melik II. Nûh da büyük bir orduyla Buhara'dan yola çıktı. Cüzcân'dan Ebûl Hâris Farîgûnî, Garcistân⁴³⁷ hâkimi Şâr Muhammedşâh ve öteki ümerâ da ona bağlandılar. Sebüktegin ve Nuh'un ordusu birleşerek Herât tarafına yürüdüler. Ebû Ali Sîmcûrî de kardeşleri ve Faik ile Nîşâbûr'dan ayrılarak Herât tarafına yöneldiler. Büveyhîler'den Fahrüddeve'nin yardım için gönderdiği iki bin Deylemlî ile Ziyârîler'den Kâbus'un oğlu Dârâ da Ebû

⁴³² Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 9; aynı müellif, "Sebük Tegin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, Ankara 2009, 262.

⁴³³ Kişş (Şehr-i Sebz) Ortaçağ da Maverâünnehir bölgesinde yer alan bir şehirdir. Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Shahrisabz (yeşil şehir) ortaçağda Soğdianaya bağlıdır. Kuzeyden, Soğdianaya Semerkant bölgesine bağlanır. Burası eski devirlerde Semerkant ve Belh arasındaki dönemin büyük ticaret yolu üzerinde yer almaktadır. Kaşka Darya vadisinde bulunan şehir, doğuda Buttaman ve Sayan dağlarından doğup akan birkaç akarsu ile beslenmektedir. Verimli topraklara sahip mamur bir beldedir. Bk. C. E Bosworth, "Kish", V, *EI2*, 181-182; Le Strange, *The Land of The Eastern Caliphate*, 257.

⁴³⁴ Beyhakî (*Târîh-i Beyhakî*, 209), Nûh'un Sebüktegin'e yazdığı mektupta düşmana karşı ne yapacaklarını görüşmek için onun Nahşeb çölüne (be Deşt-i Nahşeb) gelmesini istediğini; Gerdîzî (*Zeynu'l Ahbâr*, 370), ise Sebük Tegin'in Kişş ve Nahşeb'e geldiğini zikretmektedirler.

⁴³⁵ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 101-102; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 209; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 419; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 385; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 62-63; krş. Merçil; "Simcuriler IV", 555; krş. Aydın Usta, *Sâmânîler*, 244-245.

⁴³⁶ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 103104; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 419-420; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 63; krş. Merçil; "Simcuriler IV", 555; Aydın Usta, *Sâmânîler*, 245-246.

⁴³⁷ Afgan Türkistan'ı dâhilinde, Murğâb'ın yukarı vadisinde bir memlekettir. Memleketin hükümdarları Şâr unvanını kullanmaktaydılar. Bk. M. Longworth Dames, "Garcistan" *İslam Ansiklopedisi*, IV, MEB, İstanbul 1964, 717.

Ali'nin ordusuna katıldılar⁴³⁸, iki taraf da Herât şehri dışında ordugâh kurdular.⁴³⁹ Bu esnada Ebû Ali Sîmcûrî, Sebük Tegin'e yazmış olduğu bir mektupta; Sebük Tegin ile Ebû Ali'nin babası arasında her zaman muvafakat olduğunu, Horâsân'a tayin edildikten sonra babasının yolundan gittiğini ve ona saygı gösterme konusunda hiçbir zaman acziyete düşmediğini, bu yüzden Melik Nûh ile arasının düzeltilmesi hususunda aracı olmasını ister ve özür dileyerek bundan sonra itaat edeceğini bildirdi. Sebük Tegin, Emîr II. Nûh'un onu affetmesi hususunda razı etti ve daha sonra da Ebû Ali'ye durumu müjdeleyen bir mektup gönderdi. O bu mektubunda; Ebû Ali'ye muradının olduğunu, Emîr II. Nûh'un onu affettiğini, ancak günahlarının karşılığı olarak on beş milyon dirhem tazminatı hazineye vermesi ve bundan böyle selefleri gibi itaat etmesi gerektiğini bildirdi. Ebû Ali ve yakınları bu hususta bir müşavereden sonra bu şartları kabul ettiler. Ancak onun ordusunda bulunan tecrübesiz ve gençlerden bir grup bu kararı beğenmediler.⁴⁴⁰ Onlar derhâl Sebük Tegin'in ordugâhına koşular ve burada birkaç kişiyi öldürdüler. Ayrıca Sebük Tegin'in elçisi de dönüşte Ebû Ali'nin öncülerinden bir gruba rastlamış, onlar da elçiye bu anlaşmayı aşağılayıcı ve utanılacak bularak razı olmadıklarını söylemişlerdi. Sebük Tegin bu olaylardan haberdar olduğu zaman öfkeleni ve Ebû Ali'ye bir elçi göndererek savaşa hazırlanmasını istedi. Sebük Tegin daha sonra ordusunun sağ ve sol kanatlarını düzenledi ve savaş fillerinden bir sed meydana getirdi. Kendisi de oğlu Mahmûd ve Melik Nûh ile merkezde yer aldı. Ebû Ali ise kendisi merkezde olmak üzere; kardeşi Ebûl Kasım Sîmcûrî'ye sol kanadın, Fâik'e ise sağ kanadın idaresini vermişti. Savaşın başında Ebû Ali'nin ordusu üstün durumda idi. Fâik idaresindeki sağ ve Ebûl Kasım'ın idaresindeki sol kanat, Sebük Tegin'in sol ve sağ

⁴³⁸ Dârâ b. Kabûs'un Ebû Ali'nin yanında savaşa katılmasıyla ilgili İbn İsfendiyâr'da şu bildiler yer almaktadır: Sebük Tegin ile Ebû Ali arasında Bağşûr (Tafsûr)'da meydana gelen savaş esnasında Kabûs her ne kadar Sâmanîler'e karşı meyli olsa da çaresiz bir şekilde oğlu Dârâ'yı Ebû Ali'nin yanına gönderdi. Savaş esnasında Ebû Ali'nin yanına gelen Dârâ, onun yanından kaçıp Emîr Razî'nin askerleriyle birleşti. *Bk. İbn İsfendiyâr, Târih-i Taberistân, II, be teshîh-i Abbâs İkbâl, be ihtimâm-i Muhammed Ramezânî, Taberistân 1386 (2007), 7.*

⁴³⁹ Curfâdekanî, (*Tercüme-i Târih-i Yemînî*, 105)'ye göre, Sebük Tegin ile Melik Nûh, ordugâhı Nahiyet-i Bağ'da kurdular. İbn İsfendiyâr, (*Târih-i Taberistân, II,*)'göre ise daha öncede zikrettiğimiz gibi Sebük Tegin ile Melik Nûh, Ebû Ali ve yanındakilerle Bağşûr'da savaşmıştır. Aslında Bağşûr ile Bağ aynı şehirlerdir. Herât hududunda bulunan Bağ şehri aynı zamanda Bağşûr şeklinde de söylenmektedir. Bu konuda *bk. Halilullah Halîlî, Saltanat-i Gazneviyân, 11, n. 3.*

⁴⁴⁰ Gerdîzî (*Zeynu'l Ahbâr, 370*)'ye göre Ebû Ali'nin Serhengleri; Sebük Tegin ile Emîr Nuh'un bir olduğunu ve kendilerinin üstün geleceklerini söyleyerek barışa razı olmamışlar.

kanatlarını mağlup etmişlerdi.⁴⁴¹ Ancak tam bu sırada Sebük Tegin'in kurnazlığı sayesinde Ebû Ali'nin ordusunda merkezde yer almış olan müttefiki Dârâ b. Kabûs, ona ihanet ederek⁴⁴² Emîr II. Nûh'un tarafına geçti. Onun bu hareketi Ebû Ali'nin ordusunun maneviyatının bozulmasına sebep oldu. Sebük Tegin'in de kendi askerleriyle hücum etmesiyle, Ebû Ali'nin ordusu hezimete uğrayarak dağıldı. Mahmud kaçanların peşine düştü, bazısını esir aldı. Böylece Herât savaşını Sâ mânî meliki Nûh ve müttefiki Sebük Tegin kazanmış oldu (15 Ramazan 384/23 Ekim 994).⁴⁴³ Ebû Ali her şeyini savaş meydanında bırakarak Nişâbûr'a kaçtı. Galipler ise Ebû Ali'nin ordusundan ele geçirdikleri ganimetin taksimiyle uğraşarak iki-üç gün Herât'ta beklediler. Tahtını Sebük Tegin ve oğlu Mahmud'a borçlu olan Emîr II. Nûh onlara lakaplar verdi ve arazi bağışladı. Emîr II. Nûh, Sebük Tegin'e "Nasıreddîn ve'd-Dünya" lakabıyla Belh, Tohâristân, Bâmyân, Gur ve Garcistân'ın idaresini, oğlu Mahmud'a ise Seyfûddeve" lakabıyla Horâsân Sipehsâlârlığı'nı verdi.⁴⁴⁴

Gazneliler Sebük Tegin döneminde Tohâristan'a bütünüyle hâkim oldular. Bu durum Sebük Tegin'in halefleri döneminde de devam etmiştir. Tohâristan'ın Horâsân ve Belh sınırları içerisinde olması ve bu durumun getirdiği jeopolitik konumu düşünüldüğünde bu durumun sürmesi Gazneliler Devleti'nin ve aynı zamanda Tohâristan bölgesinin lehine olmuştur. Nitekim Sultan Mahmut zamanında Tohâristan ve ona bağlı olan diğer yerleşim yerinde yaşayan halk bu dönemde müreffeh bir hayat yaşamıştır. Özellikle Sultan Mahmud zamanında bu bölgede neredeyse hiçbir olay meydana gelmemiştir. Sultan Mahmut'tan sonra Tohâristan'da meydana gelen olaylar küçük çapta

⁴⁴¹ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, s. 105 vdd.; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 63-64; krş. Halilullah Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, 11; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 9-10; aynı müellif; "Simcuriler IV", 556-557; krş. Aydın Usta, *Sâ mânîler*, 246 vd.

⁴⁴² Gerdîzî (*Zeynu'l Ahbâr*, 370-371)'de geçen bilgilere göre; Sebük Tegin, Dârâ'nın ihanet niyetinde olduğunu haber aldığı zaman Ebû Ali'nin casuslarından birinin huzurunda, Dârâ ile Faik'in ve Ebû Ali'nin kardeşi Ebu'l Kasım'ın kendilerinden aman dilediklerini ve onlardan birinin de Ebû Ali'yi yakalayıp kendilerine vereceğini söyledi. Casus'da bu haberi Ebû Ali'ye söyledi. Sonun da Dârâ düşman tarafına geçince Ebû Ali, diğer iki müttefikten de şüphelendi ve onlara güveni kalmadı. Bu durum da onun savaş alında mağlup olmasına neden oldu.

⁴⁴³ Tarih için bk. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 210; krş. "Simcuriler IV", 557. Ayrıca bu konuda bilgi veren bir diğer tarihçi olan el-Cüzcânî, (*Tabakât-ı Nâsırî*, I, 227); savaş tarihi olarak 384 yılının Şevvâl ayını, İbnü'l Esir, (*El-Kâmîl*, VII, 418) ise sadece 384 yılını vermektedir. Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 30-31.

⁴⁴⁴ Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, 108. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 209-210; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 371; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 227; İbnü'l Esir, *El-Kâmîl*, VII, 420; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, II, 7; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 386; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, IV, 64; krş. Halîfî, *Saltanat-i Gazneviyân*, 12; Aydın Usta, *Sâ mânîler*, 248 vd; Nazım, *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, 30. 31-32.

olaylar olduğu için başlıklar o dönemin hükümdarının isimleri altında ele alınıp açıklanacaktır.

2.7.10. Sultan Mesûd'un Hükümdarlığı Sırasında Tohâristan'da Meydana Gelen Olaylar

Sultan Mahmut ölmeden önce ülkeyi oğulları arasında bölüştürmüştü. Bu bölüştürmeye göre Sultan Mahmud yerine veliaht olarak bıraktığı Muhammed'e Horâsân, Gazne, Belh ve Kuzey Hindistan topraklarını büyük oğlu Mesûd'a ise; Rey, İsfahan'ın yanısıra Cibâl bölgesini bırakmıştı. Sultan Mahmut 421 yılının Rabiülahir ayının 23'ünde Perşembe (30 Nisan 1030) günü verem (tüberküloz) hastalığından vefat edince⁴⁴⁵ bu taksime göre Gazne tahtına veliaht Sultan Muhammed geçti. Ancak Mesûd bu durumu kabul etmedi ve kardeşiyle taht mücadelesine girişti. Bu mücadele sırasında Muhammed, Mesûd'un üzerine yürümeye karar verdi; ancak bütün ordu kumandanları ve büyükleri bir araya gelerek Mesûd'u desteklediklerini söylediler. Bu durum üzerine Sultan Muhammed onlara karşı mücadele edemeyeceğini anlamış ve tahttan çekilmek zorunda kalmıştı. Neticede Sultan Muhammed tahttan çekilmiş ve gözlerine mil çekilip Teginâbât'ın Kuktiz kalesine hapsedildi (13 Şevvâl 421/4 Ekim 1030).⁴⁴⁶

Sultan Mesûd zamanına Tohâristan'da meydana gelen olaylara bakacak olursak; Sultan Mesûd'a bağlı olan Kakuyîler'den Alaüddevlî Muhammed 1033 senesi kış mevsiminde Gazneliler'e başkaldırmıştı. Sultan Mesut bu ve bunun gibi bir kaç olayla daha meşgul olduğu bir sırada Karahanlı Ali Tegin'in teşvikiyle Türk Kâbilelerinden Kumeciler; Huttelan, Velvaliç ve Tohâristan civarında karışıklık çıkardılar ve bölgenin şihnesini de kendi taraflarına çektiler. Bu durum üzerine Sultan, vezirini; dört hâcib, on serheng ve bin kişilik bir birlik ile Tohâristan ve Belh taraflarına gönderdi. Bu bölgeye gelen vezir; Huttelan, Tohâristan ve civarında sükûnu sağladıktan sonra buranın yönetimini kumandanlardan Bilge Tegin'in idaresine bıraktıktan sonra Sultan Mesûd'un yanına döndü (1034).⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, 66-67; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 231; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 418-419; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 234-235; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 53-54.

⁴⁴⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 50; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 231; Aştîyanî-Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İran*, II, 672; Halilullah Halîlî, *Saltanat-i Gaznevîyân*, 139; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 53-54.

⁴⁴⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 382-383; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, I, 245-246; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 59-60.

Sultan Mesûd dönemine Tohâristan'da meydana gelen olayların ikinci ise Türkmenler'in Tohâristan'ın önemli iki şehri olan Tâlekân ve Faryab'ı yağmalamalarıdır. Sultan Mesûd Hindistan'da bulunduğu sırada Horâsân'da bulunan Türkmenler'in, Sultan'ın yokluğundan istifade ederek Tâlekân ve Faryab'ı yağmaladıklarına dair bir mektup aldı (3 Cemaziyelahir 429/13 Mart 1038). Ancak kış mevsimi olduğu için Belh'te bulunan Gazne ordusu Türkmenler'e müdahale edemedi. Sultan Mesut bu haberi duyunca Hindistan'a yaptığı seferden pişmanlık duymuştu. Öte yandan bu ayın ortalarında Emîr Mevdûd ve Sipâhsâlâr Ali Daye'de Belh'den Gazne'ye dönmüşlerdi (24 Mayıs 1038).⁴⁴⁸

Sultan Mesûd döneminden sonra Tohâristan ve ona bağlı bölgelerde meydana gelen olaylar Selçuklular kısmında ele alınacaktır.

2.8. SELÇUKLULARIN TOHÂRİSTAN HÂKİMİYETİ

2.9.1. Selçuklu-Gazneli Mücadelesi

Büyük Selçukluların Tohâristân bölgesine hâkim olma süreci Gazneliler ile Selçuklular arasında meydana gelen Dandanakan Savaşı'ndan sonra olmuştur. Bu iki büyük Türk devleti arasındaki mücadele Selçuklular'ın ilk dönemlerinde itibaren başlamış ve Dandanakan Savaşı ve sonrasında da devam etmiştir.

Selçuklu ve Gazneli kuvvetleri arasında ki mücadeleler sonucunda iki orduyu karşı karşıya getiren ilk ciddi olay; Selçuklular'ın 1035 senesinin baharında Gazneli kontrolünde olan Horasan'a göç ederek Merv, Serahs ve Ferâve arasındaki bölgeye Gazneliler'in müsadese olmadan kendi kafalarına göre yerleşmeleri olmuştur. Bu durumun Cürcan'da bulunan Sultan Mesûd'a arz edilmesi üzerine; Mesûd, Hâcib Beg Togdı (Beydoğdu) kumandasında on beş bin atlı ve iki bin saray gulamından oluşan bunlara ilaveten de fillerin bulunduğu Gazne ordusunu Selçuklular'a karşı Nesa'ya yolladı⁴⁴⁹. İlk başlarda Gazne ordusunun öncü kuvvetleri Selçuklular'a karşı galip

⁴⁴⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 428-429; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 67.

⁴⁴⁹ Gerdîzî, Gazne ordusunun henüz Nesa'ya gelmeden سبندانقان denilen yere ulaştığı esnada Beydoğdu'nun yanına Selçuklular'ın göndermiş olduğu bir elçinin gelmiş olduğunu belirtmektedir. Gelen bu elçi Beydoğdu'nun huzuruna getirilmiş ve elçi Selçuklular adına şunları söylemiştir: Biz bendeyiz ve itaat üzereyiz. Bizi kabul eder ve bize otlak gösterirseniz, biz bu işlerden (yağmadan) elimizi çekeriz ve kimse de bizden incinmez. Bu sözler üzerine Beydoğdu elçiye bağırarak ve öfkelenerek ona şunları söylemişti: Benim ve sizin arasında kılıç vardır. Eğer gücünüz varsa bir ferman yazıp kendinizden birisiyle Melik Mesûd'a gönderin ve bu özrü (özürlerinizi) ondan isteyin ve geri dönmek için bize mektup getirin aksi

geldilerse de Nur ve Şehristan vilayetleri arasında bulunan Hisâr-ı Tâk'ta yapılan asıl savaşta, bilhassa Çağrı Bey'in muhteşem askerî yetenekleri sayesinde Gazneli kuvvetleri çok büyük bir hezimete uğratılmıştı (19 Şaban 426/29 Haziran 1035).⁴⁵⁰

Nesâ yenilgisinden sonra Sultan Mesûd Selçuklu komutanlarına Merv valisi aracılığıyla yolladığı bir menşurla Tuğrul Bey'e Nesâ'yı, Çağrı Bey'e Dihistan'ı ve Mûsâ Yabgu'ya da Ferâve'yi "dihkân" unvanıyla dirlik (iktâ) olarak verdi.⁴⁵¹ Öte yandan bu gelişmeler dışında Selçuklular Nesâ zaferinden sonra Hârezmşâh İsmail Handan ile siyasi münasebetler kurmuşlardı. Bu gelişmeyle birlikte Selçuklular'la Gazneliler arasında hasımlık rüzgârı şiddetli esmekte ve her iki taraf da birbirlerine karşı güvensiz bir vaziyetteydi. Bu durumu körükleyen bir diğer gelişme ise Selçuklular'ın bilhassa Türkistan ve Balhan çevresinden gelip yanlarında yer alan kalabalık nüfuslu Türkmen göçleri sebebiyle Gazneliler'den askerî hizmet karşılığında Merv, Serahs ve Baverd'i istemeleri olmuştu. Sultan Mesûd bu duruma sinirlenip savaş ilan etme niyetinde bulunmuşsa da vezirinin telkinleri sonucunda bu düşüncesinden vazgeçmişti.⁴⁵²

Selçuklu ve Gazneli kuvvetleri arasında meydana gelen ikinci büyük çarpışma Serahs yakınlarında bulunan Talhâb'ta meydana gelmişti. Daha öncede anlattığımız gibi Sultan Mesûd'un Hindistan seferinde olmasından yararlanan Türkmenler; Talkan, Faryab ve Belh çevresini yağmalamışlardı. Bu gelişeler dışında Selçuklular Merv şehrini de ele geçirmişlerdi. Tüm bu gelişmeler üzerine Sultan Mesut, Hâcib Sübaşı'nı kalabalık bir orduyla Selçuklular'ın üzerine yürümesini emretti. Bu emir üzerine Sübaşı Nişabur'dan

takdirde biz hiçbir şekilde geri dönmeyiz. Bu sözlerden sonra elçi geri gönderildi. *Bk. Gerdîzî, Zeynu'l Ahbâr*, 429; Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", 19.

⁴⁵⁰ Zahrüddîn Nişâbüri, *Selçûknâme*, Neşr. Mîrzâ İsmâil Afşâr, Tahran 1390 hş., 14; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, (Çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1999, 93-94; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Terc. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1999, 3-4; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 79-80; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, (Farsçadan Çevirenler Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, 84-85; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 429-430; Muhammed bin Hâvenşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Tercüme ve Notlar Erkan Göksu) TTK Yayınları, Ankara 2015, 42-43; krş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, I, TTK Yayınları, Ankara 2016, 212 vdd; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 63; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Rusçadan Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, 83-84.

⁴⁵¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 463; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 80; Ebû'l Feth el-Bundârî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l Usra (Irâk ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Terc. Kıvameddin Burslan) TTK Yayınları, İstanbul 1943, LVII; Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, (Tercüme Notlar Erkan Göksu) TTK Yayınları, Ankara 2015, 69; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 4; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 225. Agacanov, *Selçuklular*, 86.

⁴⁵² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 475; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 232 vdd; Agacanov, *Selçuklular*, 86.

Selçuklular üzerine harekete geçti. Talhâb denilen yerde iki ordu arasında meydana gelen şiddetli savaşta Selçuklu orduları galip geldi (1038 Mayıs sonu)⁴⁵³ ve Gazne ordusun bütün ağırlıkları Selçuklular'ın eline geçti. Hâcib Sübaşı ise ancak beraberinde bulunan yirmi gulâm ile birlikte Herat'a ulaşmıştı.⁴⁵⁴

Selçuklular bu iki zaferden sonra Nîşâbur'u da ele geçirdiler. Bu başarıların sonucunda bağımsızlıklarını elde eden Selçuklular eski Türk devlet adetleri gereğince Tuğrul Bey "es- Sultânü'l-muazzam" unvanıyla devletin hukuki ve fiilî lideri vazifesiyle Şâdyâh'da Sultan Mesûd'un tahtına oturdu. Bununla birlikte Tuğrul Bey kardeşi Çağrı Bey'e Merv, Serahs ve Belh'i, amcası Mûsâ Yabgu'nun oğlu Hasan'a Herat, Bûşenc ve Sistân'ı, ana bir kardeşi İbrahim Yınal'a da Dihistan'ı tevcih etmişti. Böylece Horasan'da Gazne hâkimiyeti artık sona ermiş oldu.⁴⁵⁵

2.8.2.Sultan Mesûd'un Selçuklular'a Karşı Harekete Geçmesi

Sultan Mesûd'un; Selçuklular'a yenildiği savaşların arkasından topraklarındaki askerî ve siyasi vaziyet önemli bir şekilde sarsılmıştı. Sultan bu duruma son vermek için 4 Muharrem 430 (7 Ekim 1038) yılında Gazne'den hareket etti. Mesûd yolda bulunduğu sırada Belh ve Tohâristân yakınlarında bulunan vezirinin iletmiş olduğu bir haberde Karahanlı hanlarından Börü Tegin'in Tohâristân taraflarında istila hareketine başladığı ve bu istila hareketini Huttelan'a doğru devam ettirdiğine dair haber geldi.⁴⁵⁶ Bu haber üzerine Sultan Mesûd Selçuklular üzerine yürümekten vazgeçerek Börü Tegin meselesini halletmek için Tohâristân'a doğru yolu çıktı. Öte yandan Börü Tegin bu hareketten haberdar olmuş ve Sultan Mesûd'un Velvaliç'te olduğunu haber alınca Mesûd'a itaatini arz etmek istemiş. O, yapılan bu yağma hareketlerinin kendi bilgisi dışına yapıldığını bildirmişse de Sultan

⁴⁵³ Savaşın tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı tarihler zikredilmektedir. Örneğin; Beyhakî, (*Târîh-i Beyhakî*, 511)'de 429 Ramazan (Haziran 1038); el-Hüseynî, (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 6)'de 9 Safer 428 (30 Kasım 1036), İbnü'l-Esîr, (*El-Kâmîl*, VIII, 82)'de ise 428 yılı Şaban (Mayıs-Haziran 1037) ayı şeklinde zikredilmektedir.

⁴⁵⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 511; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 81-82; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, 86-87; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 69-70; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, I, 95; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, (Tercüme ve Notlar Erkan Göksu), 55-56; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 249 vd; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 67-68; Agacanov, *Selçuklular*, 89-90; Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", 20.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 82; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 70-71; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, 88; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 269.

⁴⁵⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 524; Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 433-434; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 278-279; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 68

Mesûd onun bu itaatini kabul etmeyerek Börü Tegin'in üzerine bizzat yürümekte kararlı idi.⁴⁵⁷ Fakat devlet adamları ve kumandanların tepkileri üzerine Börü Tegin'e karşı Sipehsâlâr Ali Daye'yi on bin kişiden oluşan bir birlikle gönderdi (24 Muharrem 430/26 Ekim 1038). Börü Tegin gönderilen bu kuvvete karşı koymadan çekilmiş ve bu durumdan dolayı Sultan, Ali'nin Belh'e yanına gelmesini emretti.⁴⁵⁸

Sultan Mesûd 14 Safer 430 (15 Kasım 1038)'da Belh'e gelmişti. Mesûd burada bir müddet kaldıktan sonra Börü Tegin meselesini bizzat halletmek için kış mevsimi olmasına rağmen harekete geçti (19 Rabülevvel 430/18 Kasım 1038). Mesûd harekâtını sürdürdüğü esnada vezirinden kendisine gelen bir haberde Çağrı Bey'in güçlü bir ordu eşliğinde Cüzcan tarafına yürüdüğü ve Ceyhun'a erişip bu ırmak üzerinde bulunan köprüyü yıkma niyetinde olduğu bildirilmişti. Sultan Mesut bu durumdan haberdar olunca derhâl geri dönerek önce Tirmiz (26 Rebiülahir 430/11 Ocak 1039)'e oradan da Belh (2 Cemaziyelahir 430 /1 Mart 1039)'e gitmişti. Öte yandan Börü Tegin de bu şansı geri çevirmemiş ve Gazneli kuvvetlerinin ağırlığının önemli bir bölümünü ele geçirmişti.⁴⁵⁹

Sultan Mesûd, Belh'te konakladığı esnada kendisine gelen iki farklı haberlerde (16 Cemaziyelahir 430/15 Mart 1039) Çağrı Bey'in kuvvetli bir orduyla Talikan'a geldiği ve daha sonra Faryab'a⁴⁶⁰ gidip (10 Cemaziyelahir 430/9 Mart 1039) oradan da aynı süre zarfında Şubûrkan'a gideceği ve gittiği her yeri yağmaladığı bildirilmekteydi. Bu haberden iki gün sonra (18 Cemaziyelahir 340/17 Mart 1039)⁴⁶¹ 10 kişilik bir Türkmen atlısı Sultan Mesûd'un Belh'te kaldığı bahçenin yakınına kadar gelerek dört Hindli piyadeyi öldürerek Sultan'a ait bir fili çalarak Çağrı Bey'e götürmüşlerdi.⁴⁶² Bu durum

⁴⁵⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 524-525; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 278-279, Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 68

⁴⁵⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 526-528; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 280-281; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 69.

⁴⁵⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 528 vdd; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 281 vdd; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 69.

⁴⁶⁰ Bu isim Beyhakî'de Paryab "پاریاب" şeklinde geçmektedir. Bk. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 533.

⁴⁶¹ Köymen yanlışlıkla bu tarihi 18 Rebiülahir 340/18 Mart 1039, ekleme vermektedir. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 283. Doğru şekli Beyhakî'de geçen 18 Cemaziyelahir 340 (17 Mart 1039) tarihidir.

⁴⁶² Bu olay müverrihler tarafından farklı şekillerde zikredilmektedir. Bu müverrihlerden biri olan el-Cüzcânî (*Tabakât-ı Nâsirî*, 72) bu olay şu şekilde zikretmektedir: Merv ve Serahs tamamen Selçuklular'ın hâkimiyetine girince Davud yukarı Horâsân'a yöneldi. On bir bin atlı ile yola çıktığı esnada bir yiğitlik yaptı. Geri dönüp Belh'e geldi. Sultan bütün melikleri ve ordusu ile Belh'te bulunuyordu. Şehrin etrafında bir yerde bağlı olan bir fil vardı. Bir fil bakıcısı filin sırtında uyumuş idi. Davud geçe geldi, o fili çözü ve götürdü. Fil bakıcısı uykudan uyanana kadar fili beş fersah kadar götürmüş idi. Fil bakıcısı bir şey söylemeye cesaret edemedi. İbnü'l-Esîr (*El-Kâmîl*, VIII, 82-83)'de bu olayı el-Cüzcânî'nin kine benzer bir

Gazneliler adına olumsuz sonuçlara neden olmuştu. Nitekim halk “bu adamlar o kadar gaflet içindeler ki düşmanları Sultan’ın filini bile götürebiliyorlar” diyordu. Sultan durumdan haberdar olunca sorumluların cezalandırılmasını emretti.⁴⁶³

Bu hadiseden sonra (20 Cemaziyelahir 430/19 Mart 1039) Çağrı Bey’in hâcibi olan Altı Sekman isimli bir Oğuz Türkmen’i 2000 atıyla Belh’te Bend-i Kâfirân’da bulunan iki köyü yağmaladı. Sultan Mesûd bu gelişmeler üzerine bir hâcibini ve ardından da sipahsâlârı gönderdi. Bu kuvvetler karşısında tutunamayan Altı Ulyâbâd’a çekildi. Çağrı Bey bu durumdan haberdar olunca Şubûrkan’dan Ulyâbâd’a geldi. Sultan Mesûd da ordusunu hazırlayarak harekete geçti. İki ordu arasında 9 Receb 430 (6 Nisan 1039)’da korkunç bir cenk başladı. Bu cenkte Gazneli ordusunda muhtelif sınıflara mensup askerler dışında 6000 saray gulamı bulunmaktaydı. Gruplar hâlinde yapılan bu savaşta bir sonuç alınamayacağını anlayan Sultan Mesûd filden inip ata binerek Çağrı Bey’in emrindeki askerlere hücum etti ve onları bozguna uğrattı. Bozguna uğrayan Selçuklu askerleri çöllere taraf sığındılar. Askerler çöllere çekilenleri izleyerek arkalarından ilerlemek istediler fakat Sultan çölde bu işin riskli ve zor olacağını belirterek onlara mani oldu. Sultan Mesûd zaferden sonra 14 Nisan 1039 yılında Belh’e geri döndü.⁴⁶⁴

Sultan Mesûd Belh’de bir müddet kaldıktan sonra harekâtının asıl amacını gerçekleştirmek için 15 Şaban 430 (12 Mayıs 1039) yılında iyi donanımlı kalabalık bir Gazne ordusu ve savaş filleriyle birlikte Serahs’a gitmek üzere Belh’den hareket etti. Sultan Mesûd’un emrindeki ordunun karşısında durmak isteyen tüm Türkistan

şekilde şöyle zikretmektedir: Mesud Belh’e varınca Davud da Belh üzerine yürüdü ve şehre yakın bir yerde konakladı. Bir gün az sayıdaki bir süvari birliğiyle Gazneli askerlerinin gafil oldukları bir anı kollayıp Belh’e girdi ve Sultanın sarayının kapısında bulunan büyük bir fil ile birkaç tane yedek at alıp çıktı. el-Bundârî, (*Zübdetü’n Nüsre*, LX)’de olayı her iki müverrih gibi zikrederek Davud’un az bir tayfa ile hafif süvari olarak Belh’e girip Mesud’un konağının kapısında bulunan büyük fili ve bir çok yedek atı alarak buradan çıktığını belirtmektedir. el-Hüseynî, (*Ahbârü’l-Devleti’s-Selçûkiyye*, 7) de ise bu olay şu şekilde zikretmektedir: Sultan Mesud Belh yöresine gitti, kapıları kapadı, lâzım gelen tedbirleri aldı, bunun üzerine Çakır (Çağrı) Beg Davud buna karşı yürüyerek Sultanı Belh’de muhasara ile Gazne askerleri üzerine kartallar gibi hücum etti. Bir gün ahalisinin gafil bir zamanında kendi köleleri ve süvarilerinden bir müfreze ile Belh’e girdi, Sultanın kapısında bekleyen en büyük fili yedeği ile beraber sürdü, götürdü. Mîrhând, (*Ravzatu’s-Safa*, (Tercüme ve Notlar Erkan Göksu), 60)’da bu olayı el-Hüseynî’nin anlattıklarına yakın bir şekilde şu şekilde zikretmektedir: Çağrı Beg, yakınları ve emirleri ile Merv’den çıktı ve Belh tarafına doğru hareket etti. Bu esnada Belh yakınlarındaki bazı otlaklarda bulunan Çağrı Beg’in serhenglerinden biri, fırsatı ganimet sayıp otuz cesur süvari ile Sultan Mesud’un otağının yanına kadar gitti ve Sultan’ın fillerinden birini kaçırdı. Fil sürücülerinden bir topluluk onun arkasından koştu. Ancak Çağrı Beg’in serhengi o topluluğu geri püskürttü ve fili Çağrı Beg’in otağına götürdü.

⁴⁶³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 533; el-Hüseynî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçûkiyye*, 7; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 283-284; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 69.

⁴⁶⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 533-534; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 284-285; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 69-70.

kuvvetlerinin yenileceği herkes tarafından söyleniyordu.⁴⁶⁵ Sultan Mesûd 1 Ramazan 430 (27 Mayıs 1039)'da bu kalabalık orduyla birlikte Tâlikan'a geldi. Bu esnada haberciler Tuğrul Bey'in Nişabur'dan, Musa Yabgun'un da Merv'den Serahs'a Çağrı Bey'in yanına geldiğini bildirdiler⁴⁶⁶. Ayrıca bu haberlerde Selçuklular'ın 20 bin atlıya sahip oldukları da belirtiliyordu. Bu Selçuklu ordusunda daha önce Gazneli ordusunda bulunup daha sonra Selçuklular'a katılan; Börü Tegin, Emir Yusuf, Hâcib Ali Karib, Gazi ve Eryaruk gibi devletin askeri ricalinden olan kişiler de bulunmaktaydı.⁴⁶⁷ Sultan Mesûd savaşta bu askerlerin sancağını görmeleri hâlinde geri döneceklerini umuyordu. Ancak durum onun beklediği gibi olmadı. Nitekim iki ordu arasında Talhâb yakınlarında başlayan öncü savaşlarında (18 Ramazan 430/13 Haziran 1039) daha çok Selçuklular tarafına geçen bu Gazneli askerleri 300 kişilik bir öncü birlikle Sultan Mesûda karşı savaştılsa da bir sonuç elde edemeyerek çekildiler. Bu durum da Sultan'ın ne kadar yanıldığını orta koymuştu.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, (*El-Kâmîl*, VIII, 83) bu seferin tarihini 1 Ramazan 429 (7 Haziran 1038) şeklinde zikrederek Sultanın ordusunda bulunan asker sayısını kendisine tabi olanlar hariç yüz bin süvari olarak vermektedir. Krş. Bundârî, *Zübdetü'n Nusra*, LX. Ayrıca el-Hüseynî (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 7-8) de tarih olarak 1 Ramazan 429 yılını vermiştir, ancak el-Hüseynî orduda bulunan askerlerin sayısını Sultan'ın adamları ve evbaşları hariç olmak üzere bin süvari olarak vermektedir. Mîrhând, (*Ravzatu's-safâ*, IV, 252) ise harekâtın 429 Muharreminde (Ekim-Kasım 1037) gerçekleştiğini ve bu orduda yetmiş bin süvari ile otuz bin piyadenin yer aldığını zikretmektedir. Bu sayı Ravzatu's-Safâ'nın Türkçe tercümesinde muhtemelen yazım yanlışlığından kaynaklanan bir sebepten ötürü seksen bin süvari şeklinde aktarılmıştır. Bk. Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, (Tercüme ve Notlar Erkan Gökse), 61.

⁴⁶⁶ Selçuklu başbuğları Serahs'a yaptıkları toplantıda ve nasıl hareket edeceklerine dair Târîh-i Beyhakî'de şu bilgiler yer almaktadır: Serahs'a gelenler (Selçuklu başbuğları) savaşmak üzere ileri yürümeğe karar vererek ne olacaksa olsun dediler ve daha önce yaptıkları Talhâb ile Dihi Bâzergân savaşları gibi savaşacaklardı. Öte yandan Tuğrul ve Yımallılar şunları söylemişlerdi: Rey, Cibâl ve Gürgân (Cürçân) önümüzdedir ve buralarda bir avuç müsteâkil (mütegâlibe, zorba) Deylem ve Kürt vardır. Buradan gitmemiz ve ferah bir hayat sürmemiz doğrudur. Zira Rum Derbendi hazımsızdır. Horâsân ve bu yöreyi, o kadar ordu ve askere sahip, bu büyüklükte ve haşmetteki Sultan'a terk edelim. Davud; (Onların) büyük bir hataya düştüklerini söyledi ve sözlerine şöyle devam etti: Eğer sizler ayağınızı Horâsân'dan oynatırsanız, bu padişahın ve onu her taraftan üzerimize kaldıracacağı kuvvetli hasımların hücumlarından dolayı hiçbir yerde duramayız. Ben Ulyâbâd'da ordusunun savaşını gördüm, istediğin kadar insan ve at var, ama manevraya imkân vermeyen bir ağırlıkları var ki onlar olmadan yaşamaları mümkün olmadığından onları kendilerinden ayırmıyorlar. (Ayrıca) kendilerini veya ağırlıklarını bile korumaktan (bile) acizdirler. Biz (ise) mücerrediz ve ağırlıksızız. Beydoğdu ve subaşının başına gelen şey ağırlığın fazlalığından geldi. Bizim ağırlığımız arkamızda, 30 fersah mesafededir ve biz hazırlıkliyız. Mertçe işe girişelim ki bakalım Yüce Allah ne takdir etmiştir. Herkes bu tedbiri beğendi ve bunu kabul etti. Bk. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 535; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 286-287.

⁴⁶⁷ Târîh-i Beyhakî'de bu kişilerin Selçuklular'a sığınma nedenleri ve Selçuklular'ın onlar hakkındaki düşünceleri şu şekilde zikredilmektedir: Tuğrul ile Yabgu, "bunların bir yerde bozgunculuk yapmamaları gerekmektedir, zira onları mektuplarla aldatmış ola bilirler" dediler. Davud ise bunları arkada tutmak doğru değildir. Efendileri öldürülmüş ve zaruretten buraya gelmişlerdir. Bk. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 536; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 287.

Sultan Mesûd orduda her hangi bir karışıklığın çıkmasını engellemek için o gece her türlü tedbiri aldı. Sabah olunca Gazneli ordusu savaş düzenine girerek ilerledi. İki fersah gidilmişti ki büyük bir Selçuklu ordusu görüldü. Her iki ordunun öncü kuvvetleri şiddetli bir savaşa tutuştular. Gazneli ordusu bu çarpışmada zahmet çektiyse de su ve otlak bakımından verimli olan Tecen nehri yakınlarındaki Dîh-i Bâzergân köyü yakınlarına ordugâh kurdular. Ancak Selçuklu önceleri Gaznelilere saldırmaya devam ediyorlardı. Nitekim bu öncüler Gazneli askerlerinin ırmaktan su getirmelerine fırsat vermiyorlardı. Bu durum üzerine Sultan Mesûd, Hâcib Bedir'i ve Ertegin'i beş yüz gulâmla beraber yolladı. Bu birlik düşmandan öç alarak onlara güçlerini gösterdiler. Bu olaydan bir gün sonra Selçuklular daha kalabalık bir şekilde geldiler. Ancak Ramazan ayının sonu olmasından dolayı Sultan Mesûd kan dökülmemesi için bayramdan sonra savaşmayı tercih etti. Buna rağmen iki ordu arasındaki çarpışmalar Ramazan ayının sonuna kadar sürdü.⁴⁶⁸

İki ordu arasındaki nihai savaş 2 Şevval 430 (27 Haziran 1039)'da Dih-i Bazargan köyü civarında gerçekleşti. Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu idaresinde olan Selçuklu kuvvetleri Dîh-i Bâzergân yakınlarında yapılan bu savaşta bozguna uğradı. Sultan Mesûd bozguna uğrayıp kaçan Selçuklu kuvvetlerini bir müddet takip ettikten sonra Serahs'a doğru geri döndü.⁴⁶⁹

Selçuklular'a karşı kazanılan bu başarıya rağmen Sultan Mesûd ve ordusunun ahvali bir hayli zorlaşmıştı. Nitekim Selçuklular, Sultan Mesûd'un Serahs'ta bir su kenarında konakladığı esnada (5 Şevval 430/30 Haziran 1039) Tecen nehrinin yönünü değiştirmiş ve Gazneli ordusunu su temin etmek konusunda büyük bir sıkıntıya düşürmüşlerdi. Gazneli ordusu bu gelişme üzerine tekrar Selçuklular üzerine harekete geçti. Ancak iki tarafta bir sonuç elde edemedi ve her iki taraf arasında elçilerin⁴⁷⁰ gidip

⁴⁶⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 536 vd.; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 290 vd.; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 70-71; krs. Agacanov, *Selçuklular*, 91.

⁴⁶⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 539-540; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 293-294; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 71; Agacanov, *Selçuklular*, 92-93.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, (*El-Kâmil*, VIII, 83) Selçuklu elçisinin (Musa) Yabgu olduğunu ve onun Selçuklular adına getirdiği mektupta Selçuklular'ın Sultan Mesud'un barış teklifini ona güvenmedikleri için kabul etmediklerini zikretmektedir. Gerdizî ise bu hadiseyi 429 (1037-1038) yılı olayları içerisinde bambaşka bir şekilde zikretmektedir. Onun anlattıklarına göre Emîr Şehîd Rahimullâh (Mesud)'ın Merv taraflarına hareket ettiğini duyan Türkmenler onun huzuruna bir elçi göndererek bendegân ve emir kulu olduklarını, eğer Mesud'un onları hizmetine kabul edip onlara, hayvanları için otlak vermesi hâlinde sadece onun hizmeti altına gireceklerini belirttiler. Mesud da bir haberci göndererek Yabgu'ya itaatten çıkmayacağına, kavim ve kabilesini fesatlık yapmaktan men edeceğine ve Emîr'in verdiği otlaklara razı olacaklarına dair kendisine yemin ettirerek onunla bir antlaşma yapmıştır. Daha sonra da karşılıklı yemin ederek birbirlerine

gelmesi sonucunda Beyhakî'nin ifadesiyle geçici bir “kurt barış”⁴⁷¹ yapıldı.⁴⁷² Yapılan bu barış antlaşmasına göre; Gazneliler geri dönerek Herat'a gidecek, Selçuklular daha evvel yerleştikleri vilayetlerde kalacak, Bâverd, Nesâ, Ferâve ve çevresi Selçuklular'a teslim edilecek ve bununla birlikte Selçuklular hâkim oldukları Nişabur, Serah ve Merv'den de çekileceklerdi.⁴⁷³

Bu anlaşma gereği Sultan Mesûd, Herat'a gitmişti (Zilkade 430/Temmuz-Ağustos 1039). Sultan Herat'a geldiği zaman, Selçuklular'ın Herat'a geldiği esnada onları burada ağırlayanları cezalandırıp⁴⁷⁴ çöl savaşında işe yarayacak alet, at, deve ve diğer savaş teçhizatının hazırlanması için Gazne'ye fermanlar gönderdi.⁴⁷⁵ Ancak bu sıralarda kendisine gelen haberlerde Tuğrul'un Nîşâbûr'a geri geldiği Çağrı'nın Serahs'da kaldığı, Yınallılar'ın ise Nesâ ve Bâver'e gittikleri bildirilmekteydi. Bu durumda Selçuklular'ın antlaşma şartlarına uymadıklarını göstermekte idi.⁴⁷⁶

Sultan Mesûd, Gazne'den beklediği teknik donanım (teçhizat) ve takviye kuvvetler ulaştıktan sonra Herat'tan Bûşenc taraflarına doğru hareket etti (18 Sefer 431/9 Kasım 1039). Sultan'ın emrindeki ordu savaş filleriyle, hafif teçhizatlı piyade ve atlılardan meydana gelmekteydi. O, Bûşenc'e ulaştığı zaman orduyu savaş düzenine soktu. Tuğrul Bey ise bu esnada Nişabur'da bulunmaktaydı. Sultan Mesûd, Nişabur'a doğrudan saldırsa eğer Tuğrul Bey'in kaçacağını tahmin ettiği için bin saray gulâmı, iki bin atlı ve iki yüz yayayla birlikte Tus şehrine yürüdü.⁴⁷⁷ Ancak Tuğrul Bey yol üzerine yerleştirdiği

söz verdiler ve bütün Türkmen başları bu antlaşmayı kabul etmişlerdi. Gerdizî anlattıklarının devamında Mesud'un Herat'a döndüğünü; ancak Türkmenlerin yolda ordusuna saldırarak birkaç kişiyi öldürüp birkaç kişiyi de yaralayarak pek çok eşya elde ettiklerini zikretmektedir. Bu durum üzerine Mesud, Türkmenlerin üzerine bir ordu sevk etmiş, bu ordu Türkmenlerden birçoğunu öldürmüş ve büyük bir kısmını da esir almıştı. Esirler öldürülenlerin kesik başlarıyla birlikte Sultan Mesud'un huzuruna getirilmiş, o da bunları Yabgu'ya göndererek “antlaşmayı bozanın cezasının bu olduğunu” söylemişti. Yabgu bunu görünce Mesud'dan özür dilemiş ve bu edepsizleri rezil ederek Mesud'a şu cevabı verdi: Biz bundan haberdar değildik ve yapmak istediğimizi Emîr (Mesud)'in yaptığını bildirdi. Sultan Mesud birkaç gün Herat'ta kaldıktan sonra Nîşâbûr'a gitti. *Bk. Gerdizî, Zeynu'l Ahbâr*, 435; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 304-305, dipnot, 1.

⁴⁷¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 545; krş. Agacanov, *Selçuklular*, 93.

⁴⁷² Bu antlaşma öncesindeki süreçte yaşanan gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için *bk. Beyhakî, Târîh-i Beyhakî*, 544 vdd.; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 298 vdd.

⁴⁷³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 542-549; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 297-305; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 71-72; Agacanov, *Selçuklular*, 93.

⁴⁷⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 552-553; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 310-311; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 72.

⁴⁷⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 553; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 73; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 311.

⁴⁷⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 554; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 312; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 72.

⁴⁷⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 559-566-561; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 315-316; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 73.

habercileri vasıtasıyla durumdan haberdar olmuş ve Nesâ taraflarına çekildi. Tuğrul Bey'in çekilmesine fırsat veren bir diğer gelişme ise Sultan Mesûd'un bindiği filin sırtında uyuya kalmış olmasıdır. Nitekim Mesûd'un uyuduğunu gören fil sürücüsü fili hızlı sürmeye cesaret edememiş ve bu durumda Tuğrul Bey'in Mesûd'un buraya gelmeden önce çekilmesine fırsat vermişti. Sultan Mesûd durumdan haberdar olunca fil sürücüsünü idam edip⁴⁷⁸ Tuğrul Bey'in peşinden bir kuvvet gönderdi. Gönderilen bu kuvvet, Ustuva'nın merkezi Habûşân'a ulaştıkları zaman (5 Rebiülevvel 431/25 Kasım 1039) Tuğrul'un kısa zaman evvel buradan ayrılmış olduğunu gördüler. Sultan Mesûd, Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu başbuğlarını yakalama hareketleri sonuçsuz kalınca 28 Rebiülahir (17 Ocak 1040) yılında Nesâ'dan ayrılarak Nişabur'a girdi.⁴⁷⁹

Sultan Mesûd kışı Nişabur'da geçirdikten sonra (27 Cemaziyelahir/15 Mart 1040) Tus şehrine doğru yola çıktı. Gazne ordusu Tus'a ulaştığı zaman buğday ve ot teminin de sıkıntı yaşıyordu. Bu durumun orduda isyana yol açmasından endişe edildiği için Sultan Mesûd, buradan Serahs'a hareket etti (28 Şaban 431/14 Mayıs 1040). Ancak Serah'a ulaşıldığı zaman ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasındaki sıkıntı gittikçe büyümüşü ve Gazne ordusu hem buğday hem de hayvanların ot ihtiyaçlarını gidermekte büyük sıkıntılar çekmekteydi. Sultan Mesûd bu duruma son vermek için devlet erkânının Herat'a gidilmesi yönündeki önerilerini kabul etmeyerek Merv'e doğru hareket etmeye karar verdi ve Gazne ordusu 2 Ramazan 431/17 Mayıs 1040 yılında Serahs'tan Merve doğru harekete geçti.⁴⁸⁰ Sultan Mesûd'a gelen mektuplarda; Selçuklular'ın bu durumdan haberdar olmaları üzerine yaptıkları bir toplantıda ağırlıkların alınarak Dihistan'a burada tutunulmaması halinde Rey ve Cibal taraflarına gidilmesi fikrinin ileri sürüldü. Ancak yine bu mektuplarda Çağrı Bey'in bu fikri kabul etmediği ve Gazneliler'e karşı savaşılması gerektiğini ileri sürdüğü belirtilmekteydi. Sonunda Çağrı Bey'in fikri kabul edilmiş ve Selçuklu kuvvetleri harekete geçmişti.⁴⁸¹ Bu gelişmeyle birlikte Serahs'tan

⁴⁷⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 568; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, 89; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, I, 98-99; Nişâbüri, *Selçûknâme*, 15-16; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 316; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 73.

⁴⁷⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 568-571; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 316-320; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 73-74.

⁴⁸⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 576-577; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 321 vdd.; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 74; krş. Agacanov, *Selçuklular*, 94-95; V. M. Zaporozhets, *The Seljuks*, Printed by the decision of the European Academy of Natural Sciences e.V, Hannover 2012, 120.

⁴⁸¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 583-584; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 73-74; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 325-326; Ali Sevim-Eroğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi siyaset Kültür ve Teşkilat*, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 25.

hareketten kısa bir süre sonra Gazne ordusunun su ihtiyacının giderilmesinde büyük sıkıntılar baş göstermişti. Bu durumun temel nedeni yol üzerinde bulunan su kaynaklarının kurumuş olmasıydı. Bu durum üzerine Serahs'tan hareketin üçüncü gününde su ihtiyacın giderilmesi için kuyular kazıldı. Öte yandan Gazne ordusu bu yürüyüş sırasında ilk defa bir kuşluk vakti Selçuklu kuvvetleriyle karşılaştılar. 7 Ramazan (22 Mayıs) günü bin Türkmen atlısı ile başlarında Börü Tegin'in bulunduğu beş yüz kişilik bir Selçuklu öncü kuvveti şiddetli bir şekilde Gazneliler'e saldırıp birçok deve götürdüler ve Gazne ordusunu konak yerine kadar takip ettiler. Sultan Mesûd, Selçuklular'ın cesaretlerini gördüğü zaman yaptığı bu yürüyüşten duyduğu pişmanlığı etrafındakilere söyledi. Sultan, devletin ileri gelenleri ve kumandanlarıyla bir toplantı yaparak bundan sonra ne yapılması gerektiğine dair ısrarla onlara fikirlerini sordu. Toplantıda Sultan'ın veziri söz alarak, asla geri dönülmemesi gerektiğini aksi takdirde sonucun hüsrarla biteceğini ve Merv'e varıldığı vakit işlerin düzeleceğini söyledi. Toplantıda bulunanlar onu bu fikrini beğendiler ve savaş hazırlıklarına başladılar.⁴⁸²

Ertesi gün 8 Ramazan Perşembe günü Sultan Mesûd atlandı. Ordu savaş düzeninde yola çıkıldı. Ancak henüz bir fersah ilerlemişlerdi ki Selçuklular sağdan soldan büyük gruplar hâlinde ortaya çıktılar ve Gazne ordusuna karşı hücumla giriştiler.⁴⁸³ Gazne kuvvetleri bu hücumlara karşın yine de öğleye yakın Dandanakan Kalesi'ne vardı. Sultan Mesûd, devlet erkânının kalenin hemen yakınında konaklama tekliflerini reddederek ordunun su ihtiyacını gidermek için beş fersah ilerdeki havuza gidilmesini emretti.⁴⁸⁴ Bu hareket Gazne kuvvetlerinin nizamının bozulmasına ve Selçuklular'a karşı girişilen bu savaşın kaybedilmesinde yol açmıştı. Nitekim Merv-Serahs arasında yer alan Dandanakan'da meydana gelen cenkte kalabalık Gazne kuvvetleri Selçuklu ordusu tarafından mutlak ve ezici bir hezimete uğratıldı (8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040).⁴⁸⁵

⁴⁸² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 581-582-586; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 324-325; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 75.

⁴⁸³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 584-585; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 331; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 75.

⁴⁸⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 587-588; Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 336-337; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 75.

⁴⁸⁵ Dandanakan Savaş'ı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 587 vdd; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 336 vdd.; Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, I, TDV, Ankara 1993, 456-457; Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", 22; G. E. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuq Turks Poetry as a Source for Iranian History*, Routledge Press, New York 2009, 6; Spuler, "Ghaznavids", 1051.

2.8.3.Selçuklular'ın Tohâristan'a Hâkim Olması

Büyük Selçuklu Devleti, kuruluşundaki en önemli faktörü oluşturan Dandanakan Savaşı'ndan galip çıktıktan sonra; Merv vilayetinde, kapsamlı bir kurultay toplanmış ve bu kurultayda Türkler'deki egemenlik anlayışına münasip şekilde o zamana kadar ele geçirilmiş ve daha sonra zapt edilecek mntıkları ailenin mensupları arasında bölüştürülmüştür. Bahsettiğimiz taksime göre, Çağrı Bey melik ve ordu komutanı unvanıyla yönetim merkezi olan Merv'de ikamet edecek ve Serahs, Belh ile Tohâristan arasında bulunan bölgelerinin feth faaliyetlerini yürütecekti.⁴⁸⁶

2.8.3.1.Çağrı Bey'in Faaliyetleri

2.8.3.1.1.Belh'in Alınması

Bu büyük zaferden az bir zaman sonra Merv'de tertip edilen kapsamlı kurultayda fikir birliğine varılan fetih sstratejisi gereğince Çağrı Bey hemen kuvvetleriyle faaliyete başlayarak Belh üzerine yürüdü. Belh şehri Gazneliler'in başkentine yakın bir konumda olmasının yanı sıra Tohâristân'ın şehir ve kalelerine yakın bir noktaydı. Şayet Çağrı Bey, Belh'i ele geçirirse Tohâristân'a rahatlıkla hâkim olacaktı.

Yukarıda zikrettiğimiz tüm bu etkenlerden dolayı Çağrı Bey, Belh'e gelerek şehri kuşattı.⁴⁸⁷ Beyhakî'de geçen bilgilere göre; bu durum üzerine Belh Sahib-i Beridî Emîrek-i Beyhakî, Gazne'ye şifreli bir mektup göndererek; özetle Davud'un kalabalık bir orduyla Belh'e geldiğini şehri ona teslim edilmesini istediğini, kendisinin gerekli tedbirleri aldığını, Huttelân valisinin şehri boşaltıp yardıma gelemediğini ve bu yüzden köylerden ayyarları toplayarak Davud'la her gün savaştığını belirtmekteydi. Bu haberin devamında bütün Horâsân şehirlerinin Belh'e bağlı olduğu ve eğer düşman burayı alırsa buranın bir daha ele geçirilemeyeceğini, bunu engellemek için de Gazne'den yardımcı kuvvetlerin gönderilmesini istiyordu.⁴⁸⁸ el-Hüseynî'de Belh Sahib-i Beridî Emîrek-i

⁴⁸⁶ Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, 96; Nişâbüri, *Selçûknâme*, 18; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, I, 102; Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i Güzîde*, 429; krş. Köymen, *Kuruluş Devri*, I, 363-364; Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)", 21.

⁴⁸⁷ Çağrı Bey'in Belh'e geliş tarihi zikredilmemektedir. Ancak Beyhakî bu olayı zikretmeden hemen önce anlattığı bir olayda 24 Şevval 431 yılını zikretmektedir. Çağrı Bey'de muhtemelen bu tarihe yakın bir zamanda Belh'e gelmiştir. Bk. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 612.

⁴⁸⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 612; krş. Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, II, 297; Cihan Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, 111.

Beyhakî isminin yerine Altuntak ismini zikreerekbu olayı Beyhakî'ye yakın bir anlatımla şu şekilde zikretmektedir: Çakır (Çağrı) Beg Belh'e gitti ve Altuntak'a bir mektup yazarak "Gazne'de senin için tama edilecek bir şey kalmadı; sahibin olan Sultandan da hayır yok. Dünya nasıl dönüyorsa sen de öyle dön ve Allah'ın nusreti nereye giderse sen de oraya git" dedi. Fakat Altuntak mektuba ve onu getiren elçiye iltifat etmedi ve elçilerin haps olunmasını emretti. Melik Çakır Beg de Belh etrafında ordugâh kurdu ve Altuntak ile aralarında şiddetli bir muharebe oldu.⁴⁸⁹ Ahmed bin Mahmûd'da bu konuyu yukarıda isimleri geçen müverrihlerin anlattıklarından biraz farklı olarak şu şekilde zikretmektedir: Çağrı Bey; Emr eyledi, kâtibler ellerine kalem alıp Altuntak'a mektup yazdılar. Manâsı bu idi: Allah-ı zülcelâl ve fâni pâdişâhın adına bilmiş olsun ki, Sultan Mesûd'ün devletinin talihi dönmüş ve saâdet kandili soyunmuş (sönmüş) bir kişidir. Şimdiki durumda onun devletinin istikbali olmayacak, bu sebep ile sana da zararı dokunacaktır. Bu durumdan sakınasın ve bu hususda makul ne ise düşünesin. Eğer başında akıl var ise bu nasihatimi dinleyip gelip tahtıma yüz sürüp hisarı teslim edesin. Diğer kullarım gibi olasın, yanımda ikram ve saygı bulasın veyahud bana itâata gönlün yok ise kaleyi teslim edesin. Sen hangi canibe istersen, başını alıp gidesin ve eğer başka bir fikrin varsa, bildirip vakti gelince hazır olasın. Çağrı Bey'in mektubu bu şekilde yazılıp, üzerine mühür vurulduktan sonra süratli bir peykin eline verildi, elçi uçar gibi bir anda hisarın kapısına gitti. Kapıcılara niye geldiğini söyleyip, durumu bildirdi. Altuntak'a haber gönderdiler ve izin alıp, elçiye hisara koyup, saraya götürdüler ve Altuntak'ın önüne getirdiler. Elçi, Altuntak'ın huzuruna ulaştığı zaman ağızdan Çağrı Bey'in haberini söyleyip, mektubu verdi. Altuntak mektubun manasını anlayınca, Çağrı Bey'in mektubunu yırtıp, elçiye öldürmek niyet etti, ancak bunu engellediler. Sonra emretti, bin bir kötü hâlde elçiye hapis edip, zincire vurdular. Öte yanan Çağrı Bey mektubunun tahkir olunup elçisinin zincire vurulduğunu işittiği zaman, gelip Belh'i muhasara etti.⁴⁹⁰

Bu haber üzerine Sultan Mesûd; Vezir Ahmed b. Abdüssamed, Ebû Sehl Zevzenî, Sipâhsâlâr ve Hâcib-i Bozorg gibi devlet erkânının bulunduğu bir toplantıda durumu bildirmiş, onlar da Emîrek'in dediklerini destekleyerek Belh'in elde tutulması gerektiğini aksi bir durumda Tirmiz, Kubâdîyân ve Tohâristân'ın Selçuklular'ın eline geçeceğini

⁴⁸⁹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 9; krş. Bundârî, *Zübdetü'n Nusra*, 61-62.

⁴⁹⁰ Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, 27.

söylemişlerdi. Bunun üzerine vezir söz alarak söylenenlerin doğru olduğunu ancak Belh’de pek çok fesatçı ve savaşa meyilli insanın olduğunu, bundan dolayı Horâsân’ın içine düştüğü bu durumdan kurtuluşun Sultan’ın iştiraki ile gerçekleşeceğini ve kendilerinin tek başlarına bu durumu başaramayacaklarını söyledi. Vezir sözün devamında başka şeyden medet umulmaması gerektiğini zira burayı gördüğünü ve en iyi yolun da bu olduğunu belirtti. Ebul Sehl Zevzenî de söz alarak Vezir’in dediklerine katıldığını belirtti. Zevzenî sözün devamın da Emîrek’in Belh ahâlisinin ona önceden olduğu gibi yine kendisine itaat edeceklerini zannediyor. Bu yüzden eğer Belh’e asker göndereceksek bunun iki bin süvariden az olmaması gerektiğini söyledi ve birtakım tedbirler alınmasını, bunların sonuç vermemesi halinde Sultan’ın gitmesini önerdi. Toplantıda bulunan Sipâhsalar ve Hâcib Bozorg bunun doğru olduğunu ancak Sipâhsaları bize ait olan Tohâristân taraflarına bir bölükle gönderilmesinin kötü olmayacağını, hatta bunlar, Belhi alabilirlerse meselenin hal olacağını alamazlarsa da zararı olmayacağını söylediler. Yapılan konuşmalar neticesinde Altuntaş’ın bin kişilik güçlü bir orduyla gönderilmesine karar verildi. Sultan Mesûd, orduyu hazırladıktan sonra onlara bir konuşma yaparak Altuntaş’ın emrinde Belh’e gönderdi. Öte yandan bu toplantıdan sonra Beyhakî’nin anlattıklarına göre Vezir, Beyhakî’yi çağırıp Ebû Sehl’e “Neler olduğunu görmüyor mu? Emîrek Beyhakî ve onun gibi mağrur üç dört kişinin sözüne kapıldın Belh’de az bir asker bıraktın ve Davud gibi bir düşman büyük bir ordu ile oraya gelip Belh’i kuşattı. Bunun neticesi ne olacağını görsün?” diye söyle dedi. Ben geldim, Ebû Sehl’e vezirin sözlerini söyledim. Ebû Sehl: “Bu iş haddinden fazla uzadı; Hâce-i bozorg fikrini söyledi, ben de ondan kuvvet alarak ne söylediğimi sen de işittin; fakat bunu kimse dinlemedi. Burası Serahs çölü değildir; vezirin bu fikrini şimdi Ebûl Hasan Abdülcelîl icra ediyor ve bakalım ne zühur edecek?” dedi ve bundan fazlasını söylemedi.⁴⁹¹

Bu bekleyiş uzun sürmemişti, zira Zilhicce ayının bitmesine iki gün kala (28 Zilhicce 31/9 Eylül 1040) Belh’den Emîrek-i Beyhakî tarafından gönderilen haberde Davud’un Altuntaş’ın gönderildiğinden haberi olduğu bu yüzden Altuntaş’ın Belh’e varmadan Davud’un ani baskınına maruz kaldığı ve yenilip Gazne taraflarına kaçtığı belirtiliyordu. Mektubu okuyan Sultan Mesûd, Beyhakî’yi çağırarak bu işin gittikçe

⁴⁹¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 612 vd.; krş. Cihan Piyadeoğlu, “Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes’ûd ile Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 43, İstanbul 2007, 31.

karmaşık bir hâl aldığını bu haberi vezire iletmesini, aynı zamanda ona fikrinin doğru olduğunu o fikir doğrultusunda hareket etmek uygunken Ali Dâye, Subaşı ve Beydoğdu'nun onu yanlış yönlendirdiğini vezire iletmesini söyledi. Bu sözler vezire iletilince, vezir; devamlı olarak böyle şeyler olmaktadır Sultan'ın her defasında yanlış şeyler yapmaya devam ettiğini söyledi. Vezir daha sonra Sultan'ın Emîrek-i Beyhakî'ye cevap yazarak, "Bir fırsatını bulup adamlarını Tirmiz'e göndermeye çalışmasının uygun olacağını" bildirmesini istemişti. Sultan Mesûd'da vezirin bu görüşüne uygun olarak Emîrek-i Beyhakî'ye bu mahiyette bir mektup yazılmasını emretti.⁴⁹²

Daha sonra Sultan Mesûd 1 Muharrem 432 (11 Eylül 1040) yılında Gazneli devlet erkânının hazır bulunduğu bir mecliste oğlu Mevdûd'un yanına seçme gulâmlar vererek onu vezirle beraber yardıma göndermeye karar verdi. Beyhakî'nin anlattıklarına göre; vezir bu durumdan haberdar olunca Beyhakî'yi yanına çağırarak bu durumdan duyduğu rahatsızlığı belirterek gidip gitmemekle ilgili bir şey demeye yüzünün olmadığını ancak emir kulu olduğunu, verdiği her görevi canı pahasına yapacağını, ancak Sultan Mesûd'un onu seçmesinde ki niyetini ve amacını öğrenmesi gerektiğini Beyhakî'ye anlatıp Mesûd'a iletmesini istedi.⁴⁹³ Beyhakî bu sözleri Mesûd'a iletince Mesûd, ondan gidip veziri getirmesini istedi. Sultan, vezirle tek başına görüştüktan sonra Beyhakî'ye vezirin evine gitmesini ve onun yazacağı muvazaayı kendisine getirmesini buyurdu. Beyhakî, vezirin evine gittiği zaman ikisi yalnız kaldıklarında vezir, Beyhakî'ye: Şunu bil ve vâkıf ol ki Emîr bu düşmanlardan aşırı korkmuştur; ne kadar kendisine cesaret verdimse de fayda etmedi ve onun başına gelen kazanın da önüne geçemedik. Onu (Emir'i) böyle bir düşünceye iten, Altuntaş'ın bozguna uğramasıyla birlikte Davud'un nâcâr Gazne taraflarına geleceğini zannediyor. Ben bunun asla olmayacağını, (Davud'un) Belh'i boşaltıp başka bir yere özellikle Gazne'ye kast etmeyeceğini pek çok kez söyledim ancak fayda etmedi ve cevaben bana: "Benim bildiğim şeyleri siz bilmezsiniz, hemen hazırlanın ve Pervan ve Huybân'a gidin" dedi. Anladığım kadarıyla işin iç yüzü şöyledir: Ben buraya ulaştığım zaman o, Hindistan'a gidecek, (fakat) bunu benden saklıyor ve "Biz bir müddet Gazne'de kalacağız, sonra sizin arkanızdan geleceğiz" diyor ama gelmeyeceğini biliyorum Bunun dışında vezir, Beyhakî'ye damadı Ebulfeth Mesûd'u, Mevdûd'un

⁴⁹² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 619-620; krş. Piyadeoğlu, "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Münasebetleri", 31-32.

⁴⁹³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 621-622.

kethüdası olarak düşündüğünü ve ona bu konudaki fikrini sordu Beyhakî de bunun iyi bir fikir olduğunu söyleyerek durumu Sultan'a iletceğini belirterek yanından ayrıldı.

Öte yandan Vezir Ahme b. Abdüssamed'in muvazaa yazmasına neden olan asıl sebep, Mevdûd ile Belh'e gitmeden önce bu orduda nasıl bir pozisyon alacağını yazılı bir emirle garanti altına almak istemesiydi. Vezir muvazaayı kendi el yazısıyla yazmıştı. Fasıllar şeklinde yazılmış olan bu muvâzaatın fasılları: “1) Hüdavendzade'ye hangi ölçülerde hizmet edilmesi lazım geldiği, onun kulunuzun haklarına olan riayetinin derecesi ve saray gulâmları ile onların sâlârının vazifeleri. 2) Hâcib-i Bozorg ve diğer ordunun mukaddemlerinin durumu. 3) Savaşa gitmek ve düşman hakkındaki haberlerin araştırılması. 4) Askerlerin maaşlarının belirlenmesi ile Dîvân-ı Ârz Nâibi'nin azil ve görevlendirilmesi. 5) Eğer (savaştan) fazla bir ganimet elde edilmezse hazinedeki mal ve onların yanında bulunan giyeceklerin harcanması” hakkında idi. Beyhakî muvazaa Sultan'a ilettili. Sultan gelen bu muvazaayı okuduktan sonra Beyhakî'ye gerekli cevabın yazılmasını emretti. Yazılan cevabı okuduktan sonra da tasdik etti ve vezir benim yazımla yazılan bu cevaplara itimat etsin dedi. Muvazaaya verilen cevap veziri tatmin etmişti.⁴⁹⁴ Ertesi gün vezir, Sultan'ın oğlu Mevdûd'a kethüda olarak atadığı Mesûd'u, Sultan'ın huzuruna çıkardı. Sultan'da Mesûd'a hil'at giydirerek ona vezir ne emrederse yapmasını emretti. Kethüda Mesûd daha sonra kayınpederi olan vezirin evine giderek ondan büyük iltifat gördü.⁴⁹⁵

Bu gelişmelerden sonra 10 Muharrem 432 (20 Eylül 1040) yılında Emîr Mevdûd, Vezir, Hâcib-i Bozorg, Artegîn (آرتگین) Salar ve diğerlerine hil'atlar verilerek geçit töreni yapıldıktan 2 gün sonra ordu Belh'e doğru yola çıktı. Mevdûd'un ordusunda biri dışı diğeri erkek olmak üzere iki tane fil bulunmaktaydı.⁴⁹⁶

Vezirin de orduyla beraber gitmesi üzerine Sultan Mesûd her şeyi Ebû Sehl Hamduy'a danışmaya başladı. Sultan, Ebû Sehl ile olan görüşmelerinin birinde; Belh ve Tohâristân vilayetlerini Karahanlı Böri Tegin'e vermeyi düşündüğünü ve böylece ordusuyla Maveraünnehir'e gelecek olan Böri Tegin'in Türkmenlerle savaşaacağını

⁴⁹⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 623-624; Piyadeoğlu, “Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Münasebetleri”, 32.

⁴⁹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 625-626; Piyadeoğlu, “Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Münasebetleri”, 32.

⁴⁹⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 626; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 28; krş. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 76.

söyledi. Ebû Sehl de bu durumun vezirin vasıtasıyla bildirilmesini söyledi. Bunun üzerine Sultan Mesûd'da bir menşur ve mektup yazarak bir rikâbdâra⁴⁹⁷ vererek şifreli bir şekilde vezire gönderdi. Vezir durumdan haberdar olunca bunun uygun bir iş olmayacağını belirterek mektubu ve rikâbdârı yanında tutarak Sultan'a bir haberci göndererek yaptığı şeyin sebepleri hakkında açıklamalarda bulundu.⁴⁹⁸

Sultan Mesûd, Hindistan'a gitmeyi aklına koymuştu ve bu gelişmelerden bir süre sonra planını uygulamaya koyarak kardeşi Muhammed ve dört oğlununun Nagar Kalesi'nden Gazne'ye getirilmesi emrini verdi (1 Safer 432/11 Ekim 1040?). Sultan Mesûd bunlardan kendisine muhalefet etmeyeceklerine dair yemin aldı. Mesûd bu işleri hallettikten sonra Gazne'deki hazinenin buradan sevk edilmesi için hazırların başlaması emrini verdi. Bu işler düzenlenirken annesine, akrabalarına kız kardeşlerine ve kızlarına gönderdiği bir haberde onlara Hindistan'a gitmek için hazırlık yapmalarını bildirdi.⁴⁹⁹ Bu durumdan kaygı duyan annesi ve devlet erkânı Sultan'ı bu düşüncesinden vaz geçiremeyince, vezire bir mektup yazarak onu durumdan haberdar ettiler. Vezir durumdan haberdar olunca Mesûd'a bir mektup yazarak şunları yazdı: “Eğer Hüdavend, düşmanların Belh kapısına kadar gelmeleri ve orada savaşa başlamalarından dolayı korkup Gazne'yi terk ediyorsa bu manasızdır. Çünkü düşmanlar henüz Belh'in dışındadırlar ve şehre gelip savaşmaya cesaretleri yoktur. Bizim adamlarımız şehirden dışarı çıkıp onlarla savaş yapmaya hazırdırlar. Eğer Emîr, emrederse çıkıp savaş yapsınlar ve düşmanları uzaklaştırsınlar. Hüdavend niye Hindistan'a gitmekte lüzum görüyor? Siz bu kış Gazne'de kalın; elhamdülillah düşmanları def etmekten aciz değiliz ve Emîr taşkınlık yapan bu kavme Böri Tegin'i göndermek istiyor bunu o da (Böri Tegin'de) istiyor. Şu iyi bilinsin ki eğer Emîr bütün haremi ve hazineleriyle Hindistan'a gider ve bu haber yayılıp dost ve düşmanın kulağına giderse bu büyük devletin namus ve haysiyeti sifira iner ve düşmanların bize karşı tamahı ziyadeleşir. Bundan başka Hindlilere güven olmadığından bu kadar harem ve hazineyi oraya doğru götürmesi iyi bir iş değildir. Bunun dışında kölelere ne dereceye kadar güvenilebilir ki Hüdavend bütün hazinelerini sahranın ortasında onlara gösteriyor? Hüdavend şimdiye kadar kendi kararlarıyla yaptığı

⁴⁹⁷ Üzengi tutan, efendisi ata binerken, üzengisini tutan kişi demektir. Bk. J. Deny, “Rikâbdâr”, *İslam Ansiklopedisi*, IX, MEB, İstanbul 1964, 742.

⁴⁹⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 626-628; Piyadeoğlu, “Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Münasebetleri”, 33.

⁴⁹⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 628-629; krş. Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, II, 302-303; Halîfî, *Saltanat-i Gaznevîyân*, 198; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 76.

hareketlerin sonunu gördü ve artık bundan vaz geçmelidir. Eğer Hüdavend Gazne'den giderse, bendelerinin kalbi incilir. İşte ben kulunuz bu öğüdü söylemekle Hüdavend'in boynumdaki nimet hakkını ödedim ve vebali boynumdan attım. Karar yine Hüdavend'dindir" diye yazdı. Bu mektubu okuyan Sultan Mesûd; "Bu adam bunamış ne dediğini bilmiyor" demiş ve ardından da "Ben onun görmediğini görüyorum" diyerek vezire kendi yaptığının doğru olduğunu, kendisine olan sadakatinden dolayı bu tarz şeyler yazmış olmasını da hoş gördüğünü belirten bir mektup yazılmasını emretti.⁵⁰⁰ Sultan Mesûd devlet erkânının karşı çıkmasına rağmen Gazne'de topladığı hazinelerle beraber muhtemelen 7 Rabiulevvel 432 (15 Kasım 1040) yılında Hindistan'a gitmek için Gazne'den yola çıktı.

Sultan Mesûd Sind nehrini aştıktan sonra Mârikale ismi verilen mıntıkada hazinesini elde etmek isteyen Türk ve Hintli gulâmların başkaldırma hadisesiyle karşılaştı. Bunlar hazineyi yağmalayıp paylarını aldıktan sonra, ordunun öteki kısmını da isyana teşvik ettiler. Bu suretle vezirin, Sultan Mesûd'a daha önce söylediği ve ayrıntılı bir şekilde zikrettiğimiz gibi olmuştu. Nitekim Sultan'ın hazinesini beraberinde götürmesi onun belirtmiş olduğu öngörünün gerçekleşmesine neden olmuştu. Sultan'a isyan edip hazinesini yağmalayanlar Muhammed'in etrafında birleşerek onu hükümdar ilan ettiler (13 Rabiulahir 432/21 Aralık 1041). Bu durum da Mesûd'un ona yemin ettirmesinin bir sonuç vermediğini ortaya koymaktadır. Öte yandan Sultan Mesûd da Ribat-ı Marikale'ye gitmiş ve sonraki gün kendisine bağlı kalanlarla bu başkaldırma hadisesini bastırmaya çalışmışsa da Muhammedin taraftarları yanında Yusuf Kadir Han'ın kızı olan eşi Sare Hatun olmasına rağmen Mesûd'u esir alarak Kale-i Gîrî'de hapsedtiler.⁵⁰¹ Daha sonra da Sultan Mesûd'u o kalede öldürdüler (11 Cemaziyelevvel 432/17 Ocak 1041).⁵⁰²

Gazne saltanatında bunlar olurken Belh'e gelmiş olan Mevdûd ile Çağrı Bey'in

⁵⁰⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 630-631; krş. Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, II, 303; Piyadeoğlu, "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Münasebetleri", 33-34.

⁵⁰¹ Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 439-440; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 39-40; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 10; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 29-30; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 397-398; Mirhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, 130-131. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 663) ise ayrıntıya girmeden Sultan Mesud'un Kale-i Gîrî'de öldürüldüğünü zikretmektedir. Krş. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 77.

⁵⁰² Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, 440. Ayrıca Beyhakî, (*Târîh-i Beyhakî*, 663), el-Cüzcânî, (*Tabakât-ı Nâsirî*, 40), el-Hüseynî, (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 10) ve Hamdullâh Müstevfî, (*Târîh-i Güzîde*, 398) gün ve ay belirtmeden sadece 432 yılını zikretmektedirler. Krş. Muhammed Nazım, "Mesud", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, MEB, İstanbul 1979, 134; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 77.

öncü kuvvetleri arasında meydana gelen ilk çarpışmaları Selçuklular kazanmıştı ve Gazneli ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı. Hâlbuki vezir Ahme b. Abdüssamed, Mesûd'a gönderdiği mektupta daha öncede anlattığımız gibi Selçuklular'ın Gazneliler'e saldırmaya cesaret edemediğini ve Belh kapısından ayrılamadıklarını belirtiyordu. Vezir muhtemelen Sultan Mesûd'u Selçuklular'dan dolayı endişelenmemesi ve Gazne'yi terk edecek bir tehlikenin olmadığına inandırmak istemişti. Mesûd'un başına gelenler Belh'te bulunan Mevdûd'a ulaşınca Mevdûd tahtı ele geçirmek için Belh'den ayrılarak Gazne'ye doğru hareket etti. Bu gelişmelerin sonucunda yardım alma imkânı kalamayan Altuntak da vilayeti Çağrı Bey'e bırakmak zorunda kaldı ve böylece Belh şehri Selçukluların hâkimiyeti altına girmiş oldu.⁵⁰³

2.8.3.1.2. Çağrı Bey'in Tohâristan ve Çevresine Hâkim Olması

Çağrı Bey, Belh'i ele geçirdikten sonra Bâdgîs, Cüzcân, Huttalan ile Tohâristan'ın öbür vilayetlerinin ve kalelerinin fethiyle uğraşmaya başladı. Mevdûd ise amcası Muhammed'e karşı giriştiği taht mücadelesini kazanarak Gazneli tahtına oturmuştu. Mevdûd Gazne tahtını ele geçirdikten sonra Çağrı Bey'in kızıyla evlenmesine⁵⁰⁴ rağmen Selçuklular'la olan mücadeleyi sürdürmüştü ve bu doğrultuda Herat şehrini onlardan geri almıştı. Bunun dışında Mevdûd Selçuklular'ın hâkimiyetine geçen Belh ve Tohâristân bölgesini geri almak için fırsat bekliyordu. Çağrı Bey'in hastalanması⁵⁰⁵ Mevdûd'a beklediği fırsatı vermişti (435/1043-44). Nitekim Mevdûd bu fırsatı kullanarak bölgeye tekrar hâkim olmak için Tohâristân'a büyük bir ordu gönderdi. Buna karşılık Çağrı Bey de oğlu Alparslan'ı az sayıdaki askerle ona karşı gönderdi. Ordusuyla Belh'e gelerek Gazne ordusuna saldıran Alparslan onlardan pek çoğunu öldürüp bin kişiyi de esir alarak Gazneliler'e büyük bir darbe vurdu. Alparslan buradan pek çok ganimet elde ederek babasının yanına döndü (Muharrem 435/Ağustos-Eylül 1043). Çağrı Bey, Alparslan'ın bu

⁵⁰³ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 9-10; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 28; Bundârî, *Zübdetü'n Nusra*, 62-63; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, (Tercüme ve Notlar Erkan Göksu), 74-75; krş. Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 28; Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, 114.

⁵⁰⁴ Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, 398; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 80; krş. Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, 116.

⁵⁰⁵ el-Hüseynî, (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 18) Çağrı Bey'in sarılık hastalığına yakalandığını, İbnü'l Adim, (*Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 20) de okuduğu tarih kitapların birinde Çağrı Bey'in Barkan (Ceyhun ırmağının doğu kıyısında bir yer)'da hastalandığını ve durumunun kötü olduğundan oğlunu vâliht yaptı demektir.

başarısına çok sevinmiş ve bu sevinciyle beraber hastalıktan kurtulmuştu.⁵⁰⁶

Çağrı Bey hastalıktan kurtulduktan sonra oğlu Alparslan'la birlikte Horasan'ın savunması açısından elzem olan Tirmiz üzerine yürüyüp burayı kuşattı. Çağrı Bey vilayetin valisi ünlü tarihçi Ebû'l Fazl Beyhakî'ye bir haber yollayıp Gazneli Devleti'nin egemenliğinin artık bittiğini, bu yüzden Gaznelilerden destek alamayacaklarını ileterek kalenin hemen teslim edilmesini bildirdi. Olayın vahamaetini anlayan ve bir değerlendirme yapan vali Beyhakî, Tirmiz'i Çağrı Bey'e teslim edip Gazne'ye döndü.⁵⁰⁷ Beyhakî; malını mülkünü ve sarayını Ebû Ali b. Şâdân'a bıraktı. Çağrı Bey Tirmiz'in ele geçirilmesinden sonra Belh, Kubâdiyan, Vahş, Velvâlic vilayetleriye birlikte Tohâristan'ın tamamını fethetti ve Ebû Ali b. Şâdân'dı da ona vezir yaparak bu bölgelerin idaresini oğlu Alparslan'a bıraktı.⁵⁰⁸

Gazneli Sultanı Mevdûd Selçuklular'a karşı aldığı bu yenilgilerden sonra Horâsân'ı tekrar topraklarına katmak amacıyla Karahanlı Hükümdarı Arslan Han ve Büveyhî Hükümdarı Ebû Kâlicâr ile bir ortaklık kurdu. Mevdûd bu ittifak doğrultusunda onlarla birleşmek üzere Gazne'den ayrıldı; ancak kısa bir süre sonra kulunç hastalığına yakalandı ve şehre geri dönmek zorunda kaldı. Burada hastalığı kötüye giden Mevdûd 18 Aralık 1049 yılında Gazne'de vefat etti. Bundan haberi olmayan müttefiklerden Büveyhilerden Kâlicâr'ın ordusu çölde helak oldu ve kendisi de hastalanarak İsfahana geri döndü. Öteki müttefik Karahanlı Hükümdarı Arslan Han ise Tirmiz'e gelip şehri kırıp döktü ve talan etti; daha sonra ise Belh ve Tohâristan'ı ele geçirmek için Ceyhun Irmağını aştı. Bu gelişmelerin üzerine Çağrı Bey, Alparslan'ı ona karşı görevlendirdi. Ancak mücadeleyi gözüne kestiremeyen Arslan Han, Çağrı Bey'e müracat ederek sulh teklifinde bulundu.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 110; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 45; İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1989, 20-21; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, 133; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, II, 315; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri Alp Arslan ve Zamani*, III, TTK, Ankara 2016; Mükrimin Halil Yınanç, "Çağrı Bey" *İslam ansiklopedisi*, III, MEB, İstanbul 1997, 626; Erdoğan Merçil, "Mevdûd" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIX, TDV, Ankara 2004, 431.

⁵⁰⁷ İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Mukaddime Mirza Muhammed Kazvini, Kitâbfuruşî Furugî, Tahran 1361, 120; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 19; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 45; İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 21; krş. Yınanç, "Çağrı Bey", III, 326; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 324; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, III, 3-4; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 80.

⁵⁰⁸ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 19; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 45; İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 21; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, II, 316; Yınanç, "Çağrı Bey", III, 326; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, III, 3-4; krş. Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, 117.

Yapılan görüşmelerin neticesinde Çağrı Bey onunla Horâsân ve diğer Selçuklu mintikalarına saldırmaması şartıyla bir sulh antlaşması imzalanması hususunda mutabakata vardı.⁵⁰⁹

Çağrı Bey; amansız düşmanlarından biri olan Gaznelilerle de barış antlaşması imzalamıştı. Çağrı Bey bulunduğu bölgede uzun süre Gazneliler'le mücadele ederek; Belh, Tohâristan, Tirmiz, Velvâliç, Kubâdiyan, Vahş vilayetlerini topraklarına katmıştı ve bundan dolayı Gazneliler ve Selçuklular arasındaki mücadeleler bir süre daha devam etmişti. Bu iki Türk devleti arasında meydana gelen çekişmeler İbrâhim b. Mesûd'un Gazne tahtına geçmesiyle birlikte Çağrı Bey ile yaptığı antlaşma sonucunda yerini sükûta bırakmıştır (451/1059). Bu antlaşmaya göre her iki devlette egemenlikleri altındaki bölgelerin güvenliğini sağlayacak ve birbirlerinin sınırlarına saldırmayacaktı.⁵¹⁰

2.8.4.Tohâristan'da Selçuklu Hâkimiyeti ve Meydana Gelen Olaylar

2.8.4.1.Sultan Alp Arsan Döneminde Meydana Gelen Olaylar

2.8.4.1.1.Huttelân'ın Alınması

Doğu'da Selçuklu düzeni daha Tuğrul Bey zamanında babası Çağrı Bey ve kendisi tarafından kurulduğu ve zikrettiğimiz şekilde komşu devletlerle de anlaşmalar yapıldığı için, Alp Arslan'ın tek başına Büyük Selçuklu imparatoru olduğu kısa zamanda doğuda yapacağı fazla bir şey olmayacağı kendiliğinden anlaşılmıştı. Ancak bu duruma rağmen Alp Arslan Tohâristân bölgesine tam anlamıyla hâkim olamamıştı. Nitekim Huttelân ve Sağaniyan gibi bölgeler hâlâ kendilerine bağlı vassallar tarafından idare ediliyordu. Bu vassallardan biri olan Huttelân Emîri Musa, Tuğrul Bey'in ölmesi ve yerine Alp Arslan'ın geçmesini fırsat bilerek devletin başına geçen yeni hükümdara karşı isyan etti. Görüldüğü gibi, Selçuklu Devleti'nin sınırları içinde bulunan bu eyalet, vasallık sistemine göre idare ediliyordu. Zira buranın emîrinin başkaldırması, vasallık statüsü gereğince Selçuklu Devleti'ne vermek mecburiyetinde olduğu senelik vergiyi ödememekten kaynaklanmaktaydı. Bu durum üzerine ordusunun başında buraya sefer yapan Sultan Alp

⁵⁰⁹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 19-20; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 46-47; İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 21; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, 4.

⁵¹⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmûl*, VIII, 210; el-Cüzcânî, (*Tabakât-ı Nâsırî*, 46; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, 4-5; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 84.

Arslan, kalenin çok sarp bir yerde kurulmuş olduğunu görmüş olmasına rağmen burayı ele geçirmekten vaz geçmemiştir. Bir gün Alp Arslan atından indi ve ordusunun önüne geçerek kalenin bulunduğu dağa çıkarak bizzat savaş yapmaya başladı. Bu durumu gören ordusu da onu takip etti. Böylece daha aktif bir cenk yapmak mümkün oldu. Kalenin sahibi, askerlerinin harpte iştahlarını artırmak maksadıyla surlardan birinin üzerine çıktığı sırada, Selçuklu okçularının attığı bir okla öldürüldü. Alp Arslan ancak bu suretle kaleyi fethedebildi ve Huttelân'ın vasallık statüsüne son vererek burasını hâkimiyet sahasına dâhil etti (1064).⁵¹¹

2.8.4.1.2. Saġaniyan'ın Alınması

Selçuklu Devleti'ndeki saltanat değişikliğinden faydalanarak Selçuklu hâkimiyetine karşı isyan bayrağını kaldıran vasallardan birisi de Saġaniyân emîri Musa idi. Alp Arslan Herat'ta amcası Musa Yabgu'yu itaat altına aldıktan sonra, bu sorunu hâletmek için Saġaniyân'a gitti. Alp Arslan buraya yaklaşınca Musa sarp bir dağın tepesinde bulunan bir kaleye çıktı. Yanında cesur erlerden müteşekkil büyük bir topluluk vardı. Buraya gelen Selçuklu Sultanı Alp Arslan derhâl savaşa başladı, öğleye kalmadan Selçuklu ordusu dağa çıktı ve kaleyi ele geçirdi. Musa esir edildi. Kendisini ölümden kurtarabilmek için büyük paralar teklif etti. Bunu karşılık olarak Sultan'ın verdiği şu cevap pek dikkate değer: “Bu (mülk), (alınıp satılabilen) ticaret eşyası değildir” dedi ve onun öldürülmesini emretti. Sonra da bütün vilayeti alarak görünüşe göre tıpkı Huttelân gibi vasallık statüsünden yoksun bir hâle getirerek Selçuklu devletine kattı. Alp Arslan daha sonra buradan Merv'e döndü ve buradan da Nişâbûr'a geçti.⁵¹²

Sultan Alp Arslan bu bölgeleri hâkimiyeti altına aldıktan sonra oğlu Melikşah'ı veliaht ilan ederek ülkeyi emîrlere iktâ etti. Sultan alp Arslan bu taksimde zikrettiğimiz gibi bizzat fethederek Selçuklular'a kattığı Saġaniyan ve Tohâristân bölgesinin hâkimiyetini kardeşi İlyasa⁵¹³ bıraktı.⁵¹⁴

⁵¹¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 231-232; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 334-335; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, III, 40.

⁵¹² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 232; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 28; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 68; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, 76; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, III, 41; Mükrimin Halil Yınanç, “Alp Arslan” *İslam Ansiklopedisi*, I, MEB, İstanbul 1950, 354.

⁵¹³ Müneccimbaşı bu taksimden bahsederken İlyas'ı Alp Arslan'ın kardeşi şeklinde zikretmektedir. *Bk Müneccimbaşı, Câmiu'd-Düvel*, 76.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 244; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, III, 48.

Alp Arslan zamanında Tohâristân ve çevresinde meydana gelen ve kaynakların zikrettiği belli başlı olaylar yukarıda zikrettiğimiz şekildedir.

2.8.4.2. Sultan Melikşah Döneminde Meydana Gelen Olaylar

2.8.4.2.1. Tohâristân'da Karahanlılar ve Gazneliler'in Neden Olduğu Olaylar

Alp Arslan'ın ölümünden sonra Selçuklu Devleti ileri gelenleri ve kumandanları biraraya gelerek onun son arzusunu yerine getirdiler ve oğlu Melikşah'ı sultan ilan ettiler (25 Kasım 1072). Melikşah, sultan olduktan sonra dıştan gelebilecek tehlikelere ve yönetimi elde etme girişiminde bulunabilecek diğer Selçuklu şehzadelerine karşı harekete geçerek, babasıyla beraber çıktığı Maverâünnehir seferinden derhâl geri döndü. Melikşah bu amaçla askerlerin maaşları toplam olarak 700 bin altın artırarak onları kendi tarafına çekti. Sultan Melikşah, Horasan'a girdikten sonra 31 Aralık 1072 Cuma günü, buranın payitahtı Nişabur'a vardı ve iç kaledeki çok sayıdaki mallı maiyetinde bulunan emîr ve komutanlara verdi. O, bunu yapmakla hem askerlerin hem de yönetici kesimin desteğini sağlamış oldu. Sultan Melikşah, çevredeki hükümdar ve emirlere de elçi ve mektuplar göndererek "kendi adına hutbe okutmaları ve itaat etmelerini" ilettiler.⁵¹⁵ Bütün bu tedbirlere rağmen özellikle Batı Karahanlı ve Gazneli devletleri, Sultan Alp Arslan'ın ölümünden yararlanarak daha önce Selçuklu Devleti'ne kaptırdıkları Tohâristân ve çevresindeki şehirlere saldırmaya başladılar. Bu saldırıların ilkinin Karahanlılar başlatmıştı. Nitekim Karahanlı hükümdarlarından Şemsülmülk I. Nasr, 15 Aralık 1072 de Tirmiz'e yönelerek bu şehri zapt etti. Karahanlılar burada buldukları değerli eşyaları Semerkand'da naklettiler. Bu sırada Belh valisi olan şehzade Ayaz (Alp Arslan'ın oğlu) Cüzcan'a gitmişti. Onun yokluğundan faydalanan Şemsülmülk I. Nasr, bu kez Belh'e yürüdü. Şemsülmülk I. Nasr burayı ele geçirerek talan etti ve şehirde kendi adına hutbe okuttu. Meydana gelen bu olaylardan sonra Ayaz, süratle Belh'e geri geldi (13 Ocak 1073) ve şehrin tekrar kontrolünü sağladı. Ayaz, daha sonra 6 Mart 1073'de 10 bin atlıdan meydana gelen kuvvetleriyle Tirmiz'e yürüdü ise de başarılı olmadı. Karahanlılar

⁵¹⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 265-266; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 38-39; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 114-115; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, 7-8; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 77-78.

karşısında yenilgiye uğrayan Selçuklu ordusunun çoğu Ceyhun Irmağını aşarken boğuldu, bir kısmı da öldürüldü ve çok az sayıdaki asker sağ olarak kurtulabildi.⁵¹⁶

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden faydalanmak isteyen bir diğer devlet olan Gazneliler de bu durumdan faydalanmak istemişlerdi. Nitekim Gazne Hükümdarı İbrahim bu olay sonucuna Selçuklular ile yaptığı çatışmasızlık antlaşmasını bir kenara koyarak çok sayıda Gazneli askerini Melikşah'ın amcası ve Emîrû'l-ümerâ (Emirler emîri) sıfatıyla tanınan Osman bin Çağrı'nın yönetimindeki Sakalkent (Çiğilkent) şehrine hücum etti (Cemâziyelevvel 465/Ocak/Şubat 1073). Emîr Osman, Gazneliler'in bu taarruzu karşısında bir irade ortaya koyamadığı gibi, esir edilerek maiyetiyle beraber Gazne'ye götürüldü; ayrıca hazinesi de Gazne'ye nakledilmişti. Bu gelişmelerden sonra Gümüştekin Bilge İle Anûş Tegin⁵¹⁷ kumandasındaki Selçuklu ordusunun harekete geçmesi sonucunda Gazneliler, Sakalkent'i yağmalayarak geri çekildiler.⁵¹⁸

Tohâristân sınırında bunlar olurken Sultan Melikşah amcası Kavurd ile mücadele ediyordu. Melikşah bu mücadeleden galip çıktıktan sonra Tohâristan'daki sorunu ele almaya başladı.

2.8.4.2.2. Selçukluların Tohâristan ve Çevresine Tekrar Hâkim Olması

Sultan Melikşah, Kavurd isyanını bastırdıktan sonra sıra Selçuklu topraklarına saldıran Batı Karahanlılar'ı ve Gazneliler'e gelmişti. Melikşah, önce Karahanlılar'a karşı hazırlıklara koydu. Melikşah, sefer planını oluşturma aşamasındayken Belh'de bulunan kardeşi Ayaz'ın vefat ettiği bilgisini aldı (10 Mart 1074). Böylece Sultan, Kavurd'un arkasından kendisine ilerleyen dönemlerde rakip olma ihtimali yüksek olan bir aile üyesinden daha kurtulmuş oluyordu. Gerçekten Melikşah, kardeşinin ölümüne fazla üzülmemiş olacak ki vezir Nizâmülmülk ona "kardeşinin ölümü için kara elbiseler giyip hüznü göster, sevinç gösterme dedi". Melikşah da büyük vezirin nasihatini dinledi;

⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 266; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 335-336; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 10-11; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İslam Ansiklopedisi*, VII, MEB, İstanbul 1957, 666; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 78.

⁵¹⁷ Selçuknâme'de bu olay anlatılırken Gümüştekin Bilge ile Anûş Tegin'nin yerine Alp Arslan'ın oğlu olan Ayaz'ın ismi zikredilmektedir. Bk. Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 121-122.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 266; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 11; Kafesoğlu, "Melikşah", *İslam Ansiklopedisi*, VII, 666; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 84; Bosvorth, *Târîh-i Gaznevîyân*, II, 348; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 78.

yas ve üzüntüden çıktıktan sonra kardeşi Ayaz'ın idaresinde bulunan Belh ile Tohâristân ülkesini kardeşi Şihâbeddîn (veya Şihâbüddeve) Tekiş'e ⁵¹⁹ verdi.⁵²⁰

Aradan az bir zaman geçtikten sonra devlet işlerini nizama sokan ve cenk ihtiyaçlarını hâleden sultan Melikşah, Karahanlılar'ın hâkimiyetindeki Tirmiz üzerine yürüdü. Sultan, Herat'a ulaştığı zaman Karahanlı hükümdarı I. Nasr'dan bir mektup aldı. Karahanlı hükümdarı bu mektubunda, “Eğer sizinle aramızdaki dostluk bozulmasın dersiniz, Tirmiz kalesini bize teslim edip oradan elinizi çekin. Çünkü Hakanlar hükümdar ola geldiklerinden bu yana orası, Maveraünnehir (Karahanlılar) ülkesindedir. Eğer böyle yaparsanız, sizinle dostluğumuz ve eski sevgimiz sağlamlaşmış olur. Eğer başka bir türlü olursa, bu işte kılıç ve ok hazırdır” diyordu. Bunun üzerine Sultan büyük bir ordu hazırlayarak Belh şehrine gitti. Melikşah, Belh şehrine geldiği zaman şehrin ileri gelenleri ve din adamları onu karşılayarak Karahanlı askerlerin yaptıkları yağmalardan şikâyetçi oldular. O sırada Melikşah'a gelen bir haberde bir oğlu olduğu müjdeleniyordu. Bu müjde üzerine Sultan Melikşah çocuğunun adını Muhammed koyup fakirlere bağışlarda bulundu ve köleleri serbest bıraktı. Öte yandan Karahanlı elçisi de Belh'e gelmişti. Elçi beraberinde Hakan'ın gönderdiği 50 men⁵²¹ ağırlığı olan bir topuz ve on men ağırlığın olan bir kılıç getirmişti. O, Melikşah'ın huzurunda, “Ey sultan, Hakan sana diyor ki, işte şu kılıç ile savaşırız; bu kılıç için demir zırh ile ekin yığını farksızdır ve bu topuz ile vuruşuruz, ona insanlar değil dağlar dayanamaz” dedi. Sultan Melikşah, bu sözleri Karahanlı elçisinden duyduğu vakit, bir saat kadar etraflıca düşündükten sonra askerlerin atlara binip sahraya çıkmalarını talimatını verdi. Kendisi de, kuvvetleriyle birlikte ata binerek ovaya çıktı. Elçinin de bulunduğu bu olay sırasında, Melikşah, önce topuzu eline aldı, yedi kere başının üzerinde salladı ve havada döndürüp seksen adım uzağa attı, sonra da yere düşerken yakaladı. Ayrıca o, kılıçla aslan gibi, bir büyük dişi devenin boynunu vurdu ve başını gövdesinden ayırıp yere bıraktı. Bu gösteriden sonra Melikşah, eline ok ve yayı alıp Karahanlı elçisine, “Hakan'a söyle, topuz ve kılıç Hakan'ın olsun, ok ve yay bizim” dedi ve ona bir yay vererek Karahanlı hükümdarına götürmesini söyledi. Sultan,

⁵¹⁹ İbnü'l-Esîr, (*El-Kâmîl*, VIII, 276-277); Melikşah'ın Belh ve Tohâristân bölgesini Tekiş'e Tirmiz'i zapt edip Karahanlı hükümdarıyla antlaşmaya vardığından sonra verdiğini zikretmektedir. Ancak bir sonraki dipnotta da vereceğimiz gibi araştırma eserleri olayı el-Hüseynî ve Ahmed bin Mahmûd'un verdiği şekilde zikrederek olayın Melikşah'ın Karahanlılar'a karşı harekete geçmeden önce gerçekleştiğini yazmaktadırlar.

⁵²⁰ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 40; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 122; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 81-82

⁵²¹ Ülkelere göre değişen bir ağırlık birimi. Daha fazla bilgi için bk. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, 19-20.

Nûstegin Mâmerî adlı bir adamını da Karahanlı elçisiyle gönderdi. Elçi ile Nûstegin Semerkant'a ulaşıp ordugâha vardıkları sırada Hakan'ın atlarından birinin hızlı bir şekilde koşarak karşına çıkanları öldürdüğünü gördüler. Nûstegin atın önüne geçerek atı boğazından tuttu ve şah damarını sıkarak atı durdurdu. Nûstegin daha sonra atın gemi olmamasına rağmen sırtına binip onu Hakan'ın sarayına doğru götürdü. Nûstegin, Karahanlı hükümdarının huzuruna çıktı ve elçilik vazifesini yerine getirerek yayı I. Nasır'ın önüne koydu. Karahanlı hükümdarının dîvânında bulunanlardan hiç kimse yayı germek değil, kirişini bile takmaya gücü yetmedi. I. Nasr, bu olaydan sonra Selçuklular'a karşı önlemler almakta gecikmedi ve kardeşi Yağan Tegin (Boğa Tegin)'i Tirmiz'e gönderdi. Diğer taraftan Sultan Melikşah da yanında Nizâmülmülk olduğu hâlde, Tirmiz'e yöneldi. O, ayrıca emir Savtegin'i az sayıdaki kuvvetle Semerkand'dan gelebilecek Karahanlı ordusunun yolunu kesmesi için, öncü olarak görevlendirdi. Emîr Savtegin, Ceyhun nehri kenarında rastladığı Karahanlı kuvvetlerini yenilgiye uğrattı ve böylece Tirmiz bu Karahanlı yardımından yoksun kaldı.⁵²² Sultan Melikşah ve Selçuklu ordusu Tirmiz'e yürüyüp şehri kuşattılar ve mancınıklar kurdular (Muharrem 467/Ağustos-Eylül 1074). Bu mancınıkların fırtatığı taşların verdiği tahribat karşısında çaresiz kalan şehir halkı merhamet diledi, Sultan da onlara aman verdi. Ancak Karahanlı iki askerini Selçuklu askerlerine ok atması, harbin tekrardan alevlenmesine neden oldu. Selçuklu kuvvetleri, saldırıyla şehre girdi ve burada yaşayan herkesi esir aldı. Bu tutsaklar içinde Yağan Tekin de bulunuyordu. Fakat Melikşah, onu ve halkı serbest bıraktı. Böylece Tirmiz Selçuklular'a bağlı şehirlerin arasına dâhil edilmiş oldu. Melikşah Tirmiz kalesini Emîr Savtegin'e vererek "kalenin tamir edilmesini, surların sağlamlaştırılmasını ve hendeklerin genişletilmesini" emretti. Daha sonra Sultan, Semerkand tarafına gitti. Şemsülmülk I. Nasr, Selçuklu ordusunun Semerkand yakınlarında olduğu bilgisini aldığı vakit, buradan gitmek zorunda kaldı. Ayrıca o, Nizâmülmülk'den sulh için ön ayak olmasını talep ediyor ve Tirmiz vilayetine saldırdığı için de affedilmesini istiyordu. Sultan Melikşah onun barış önerisini kabul ederek Şemsülmülk ile bir anlaşma yaptı ve daha sonra da Horâsân'a geri geldi (1074).⁵²³

⁵²² el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 41-42; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 125 vd.; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 17; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 82-83.

⁵²³ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmûl*, VIII, 276-277; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 42; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, 127; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 17; Kafesoğlu, "Melikşah", *İslam ansiklopedisi*, VII, 667; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 83.

Sultan Melikşah, Karahanlıları itaat altına aldıktan sonra Gaznelilere karşı harekete faaliyetlere başladı. Melikşah, hiç zaman kaybetmeden ordusunu biraraya getirip gerekli ihtiyaçları giderdikten sonra Gazne'ye yürüdü ve Herat'ın güneyindeki İsfizâr'da ordugâhını kurdu. Gazneli sultanı İbrahim, Melikşah'ı engellemek için, Selçuklu emirlerini kendi tarafındaymış gibi göstererek psikolojik bir üstünlük oluşturmak istiyordu. İbrahim bir nevi Selçuklular karşısında savaş sstratejisi uyguladı ve kullandığı casuslar vasıtasıyla bunu faaliyete geçirmede oldukça başarılı oldu. Sultan Melikşah, eline geçen bu mektupları okuduğu vakit emirlerin sahiden Sultan İbrahim ile beraber hareket ettiğini sandı ve seferden vazgeçerek İsfahan'a döndü. Sultan Melikşah'ın başlamadan biten bu sefer girişiminin yinede oldukça yararlı olduğu görünüyor. İbrahim bu seferin arkasından Emîrül Ümerâ Osman'ı azat etti. Buna ilaveten iki aile arasındaki dostluk, evlilik aracılığıyla daha da sağlamlaştırıldı. Nitekim sultan İbrahim'in elçileri çok sayıda kıymetli mal ve değerli hediyelerle beraber Rey vilayetine gelip Melikşah'ın kızını Gazneli veliahdı Mesûd ile nişanlamak istedi. Melikşah, Gazneli sultanının isteğini yerine getirerek Mehdül-Irak lakabıyla lakablanan kızı Gevher'i veliaht Mesûd ile evlenmek üzere Gazne'ye gönderdi.⁵²⁴

Melikşah, Karahanlılar ve Gazneliler'e karşı kazandığı bu başarılarla birlikte Tohâristan'da meydana gelen bu karışıklıklara son vererek bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini bir kez daha sağlamıştı. Onun hükümdarlığı zamanında Selçuklular'ın buradaki iktidarı kalıcı hâle gelmişti. Nitekim onun hükümdarlığı boyunca bu bölgelerde bu tür karışıklıklar olmamıştır. Ancak Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklular da meydana gelen taht mücadeleleri sonucunda Melikşah'ın kardeşi Arslan Argun, Horasan taraflarını istila ederek Belh ve Tirmiz'e hâkim oldu (489/1095). Bu durumda bu bölgede tekrar karışıklıkların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu gelişmeleri yakından takip eden Berkjaruk, Selçuklu tahtını ele geçirince bu sorunu tamamen hâl etmek için Sencer'i Atabey Kumaç ile birlikte Argun'un üzerine gönderdi ve kendisi de onların ardından gitti. Ancak o sırada Arslan Argun bir gulâmı tarafından öldürülünce (17 Safer 490/3 Şubat

⁵²⁴ Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, ; 33-34; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 18; Kafesoğlu, "Melikşah", *İslam ansiklopedisi*, VII, 667; Bosworth, *Târîh-i Gaznevîyân*, II, 348 vd.; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 84;

1097) Berkyaruk Tirmiz ve çevresini tekrar hâkimiyeti altına aldı ve kardeşi Sencer'i Horâsân meliki olarak atadı.⁵²⁵

2.8.5. Tirmiz'de Selçuklu-Karahanlı Mücadelesi

Sencer, Berkyaruk tarafından Horasan meliki olarak atanmasına rağmen Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında başlayan taht mücadelesinde Muhammed Tapar'dan yana tavır almıştı. Sencer; bu ittifaklar doğrultusunda, aldığı yenildiler sonucunda Bağdad'a sığınmak zorunda kalan Berkyaruk'la savaşmak üzere Muhammed Tapar ile birlikte Bağdad'a doğru yola çıktı. Batı Karahanlıları hükümdarı Kadir Han Cibril b. Ömer, bu durumdan haberdar olunca, Sencer'in uzakta bulunmasından yararlanarak Horâsân'a hâkim olmak için 100 bin kişilik büyük bir ordu hazırlayarak Sencer'in şehirlerine göz dikti. Karahanlı hükümdarını buna teşvik edenlerin başında Sencer'in Gündoğdu (Kündoğdu) adındaki bir emîri gelmekte idi. Bu emîr, Kadir Han'a, Sencer'in ülkesine döndükten sonra hastalandığını ve ölmek üzere olduğunu bildirmişti. Gündoğdu, Sultan Berkyaruk ile kardeşi Sultan Muhammed arasında çıkan anlaşmazlık ve Berkyaruk'un Sencer'e olan aşırı düşmanlığı sebebiyle Kadir Han'ın Horâsân'ı ele geçirme arzusunu daha da tahrik ediyor ve Horasan'ı kolaylıkla alabileceğini söylüyordu. Gündoğdu, Kadir Han'a ikili arasındaki ihtilafın devam ederken süratle harekete geçmesini de tavsiye ediyor ve eğer hemen harekete geçerse Horâsân ve Irak'ı zapt edebileceğini bildiriyordu. Bunun üzerine Kadir Han derhal harekete geçti ve Sencer'in şehirlerine doğru yola çıktı. Öte yandan Sencer bu haberi aldığı anda iyileşmişti ve vakit kaybetmeden harekete geçerek Kadir Han'la savaşmak ve onu ülkesinden uzaklaştırmak üzere yola çıktı. Sencer'in yanında adı geçen Gündoğdu da vardı; fakat Sencer onu yaptığı bu işlerden haberdar değildi. Sencer altı bin süvariyle Belh'e vardı. Kadir Han ile aralarında yaklaşık beş günlük bir mesafe kalmıştı. Gündoğdu buradan Kadir Han'ın yanına kaçtı. İki her daim müttefik olarak kalacaklarına ve birbirlerine ihanet etmeyeceklerine dair yemin ettiler. Gündoğdu daha sonra Kadir Han'ın yanından ayrılıp Tirmiz'e gitti ve orayı ele geçirdi. Gündoğdu'yu bu şekilde davranmağa iten Emîr Bozkuş'un Sencer'in nezdindeki mevki ve itibarıydı.

⁵²⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 402-403; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 233 vdd.; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II, 34 vd.; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 108-109; krş. Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 149-150.

Kadir Han ise daha sonra ileri harekete devam etti. İki ordu birbirlerine yaklaşıncı Sencer, Kadir Han'a elçi gönderip eski yemin ve vaatlerini hatırlattı; ancak Kadir Han onun sözünü dinlemedi. Bu olaylardan sonra Sencer, Kadir Han'a karşı casuslar görevlendirdi ve böylece onun her hareketinden haberdar oluyordu. Sencer, casusları vasıtasıyla Kadir Han'ın Belh'te karargâh kurduğunu öğrendi. Kadir Han bir ara üç yüz süvariyle ava çıkmıştı. Bunu duyan Sencer hemen Emîr Bozkuş'u onun üzerine sevk etmişti. Bozkuş aldığı bu emir doğrultusunda hemen harekete geçti ve Kadir Han'ın avla meşgul olduğu bir sırada Kadir Han'a yetişip onunla savaşa tutuştu. Kadir Han'ın yanındakiler savaşta sebat gösteremeyip bozuldular. Gündoğdu ile Kadir Han esir alındı. Bozkuş ikisini de Sencer'in yanına getirdi. Kadir Han huzurda yer öpüp af diledi, bunun üzerine Sencer ona: "bize kulluk ve hizmetkârlık etsen de etmesen de cezan ancak kılıçtır" dedi ve sonra emir verip onu öldürttü. Gündoğdu ise bunu duyunca kaçıp canını kurtardı ve bir kanala girdi. Nikris (gut-damla) hastalığından mustarip olmasına rağmen yaklaşık iki fersahlık bir mesafeyi yerin altında yürüdü. Bu sırada iki büyük yılanı öldürdü. Adamları onun çıkacağı yere daha önce gitmişlerdi. Gündoğdu oradan üç yüz süvariyle Gazne'ye gitti. Başka bir rivayete göre ise, bu gelişmeler üzerine Sencer de çok sayıda asker toplamış ve Kadir Han ile karşı karşıya gelerek aralarında büyük bir savaş cereyan etmiş ve pek çok kişi öldürülmüştü. Sonunda Kadir Han ve askerleri mağlûp olmuş ve esir alınarak Sencer'in yanına götürülmüş idi. Sencer de Kadir Han'ı öldürdü.

Sencer daha sonra Tirmiz'i muhasara etti. Gündoğdu buradaydı; emân diledi, Sencer de ona emân verdi. Gündoğdu aşağı inip Tirmiz'i Sencer'e teslim etti. Sencer ona ülkesini terk etmesini söyledi, o da Gazne'ye gitti. Gündoğdu Gazne'ye varınca Gazne hükümdarı Alâüddevle onu güzel karşıladı ve Alâüddevle'nin yanında büyük bir mevki sahibi oldu.⁵²⁶

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmîl*, VIII, 466-467; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 340; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 150-151; Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, VI, MEB, İstanbul 1977, 266; Mehmed A. Köymen, "Sencer", *İslam Ansiklopedisi*, VII, MEB, İstanbul 1988, 487.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOHÂRİSTAN'IN SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU

3.1. İPEK YOLU GÜZERGÂHLARI VE TOHÂRİSTAN BAĞLANTISI

Bulunduğu konum itibariyle Tohâristan coğrafyası, Horasan ve Maveraünnehir Bölgesi'nde hem doğu-batı hem de kuzey-güney yönünde bulunan ticaret yollarının en önemli birleşme noktalarından birisi üzerinde yer almakta idi. Bu ticaret yollarından en bilineni doğu-batı istikametinde seyreden ipek yoludur. Çin ve Ortadoğu arasında yapılan ticaretin ana faktörünü ipek oluşturduğu için bu yola 1877 yılında Alman coğrafyacı Ferdinand Von Richthofen tarafından İpek yolu adı verilmiştir. Yolun bir kısmı denizden olmak üzere üç ana güzergâhı vardır:

Birinci yol; Çin'in başkentinden başlayarak Orta Asya ve İran üzerinden Doğu Akdeniz'e ulaşıyordu. Bu güzergâhtan Orta Asya'da güneye taraf Hindikuş bölgesindeki geçitlerden geçerek Hindistan'a bu arada da Hindistan'ın batı kıyısında yer alan limanlara, ayrıca Ganj vadisine taraf bir yol gidiyordu. Aynı şekilde Amuderya(Ceyhun) ve onun Hazar denizi kıyısına giden ve Kafkasların güneyinden geçip Mezopotamya'ya oradan da Anadolu coğrafyasına ulaşan ana hat vardı. Karadeniz'in doğu ve güney limanlarından itibaren suyolları bulunuyordu. Mezopotamya bölgesinden ise Suriye limanlarına ve daha sonra Avrupa'ya taşınyordu.

İkinci yol; Okyanus yoludur. Romalılar tarafından Octavianus devrinde (M.Ö. 27-M. S. 14) ele geçirilen Mısır'ı Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusuna bağlıyordu. Buradan da Hindistan'ın Kuşan İmparatorluğuna bağlı limanlarına varmaktaydı. Daha sonra İran körfezine bir kol ayrılırken diğer kol ise Hindistan'ın Ganj nehri ağzına oradan da Çin Hindine gitmekteydi.

Üçüncü yol; kuzey veya bozkır yolu olarak tanımlanabilir. Çin'den sonra Doğu Türkistan ve Moğolistan'dan Kazak bozkırlarından geçip Hazar denizinin kuzeyinden geçiyordu. Doğu Türkistan'dan Fergana'ya ve Tohâristan ve Soğd bölgesinden gelen yollar Aral çevresinin kuzeyinde ve Hazar çevresinde bu yol ile birleşiyordu.⁵²⁷

⁵²⁷ Ahmet Taşağıl, "İpek Üretimini Keşfi ve İpek Yolunun Başlaması", Ahmet Taşağıl (Ed.), *İpek Yolu*, (ss. 13-29), Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, 13; B. A. Litvinsky and Zhang Guang-da,

3.2. TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE TOHÂRİSTAN'DA TİCARET

Çalışmamızın coğrafya kısmında da bahsettiğimiz üzere günümüzde Tacikistan topraklarına denk gelen bu bölge Çin kaynaklarında Tu-ho-lo/Da Şia olarak geçer. Günümüz tarih araştırmalarında ise Tohâristan veya Baktria olarak bilinen kadim bir yerin adıdır. Tohâristan bugün Tacikistan, Afganistan ve Özbekistan topraklarının bir kısmını kapsamaktaydı. İlk dönem Çin kaynaklarında bölgeden genellikle Büyük Yüe-çiler ile birlikte bahsedilir. Yüe-çiler aslında Tohâristan topraklarına uzak bir belde olan Gansu civarlarında yaşıyorlardı. M.Ö. II. yüzyılda önce Hun hükümdarı Ma-to tarafından sonra da oğlu tarafından yenilgiye uğratıldılar. Bu hezimetten sonra Yüe-çiler, Tohâristan bölgesine göç ettiler.⁵²⁸ Bu göç hareketleri esnasında ikiye bölündüler ve bir kısmı büyük Yüe-çiler, diğer kısmı da küçük Yüe-çiler olarak anıldı. Hunlar'a yenilerek ana vatanlarını terk eden Yüe-çiler, bölgedeki diğer toplulukları da beraberlerinde göçe sürüklemiş ve Greko-Baktria Devleti'nin yıkılmasında önemli rol oynamışlardır.⁵²⁹ Bu seneler de Yüe-çiler'in büyük bir bölümü göç ederek Tohâristan'a yerleştiler ve zaman içerisinde bölge şartlarına uyum sağlayarak göçebe bir topluluk olmalarına rağmen yerleşik hayata geçtiler. Yüe-çiler'deki bu değişimin temel sebebi olarak Tohâristan'ın yerleşmeye ve şehirleşmeye elverişli bir yer olması ve bölge halkının yerleşik bir hayat sürmesi gösterilebilir. Bu bilgilerden Tohâristan coğrafyasında güçlü bir yerleşik kültürün varlığından söz edebiliriz. M. Ö. II. yüzyılın ikinci yarısında Tohâristan'a gelen Zhang Qian (Chang Ch'ien) bölgeyle ilgili olarak çevresi surlar ile çevrili kentlerden oluşan bir yer olarak anlatır. Bölge halkı bu kentlerin içindeki evlerde ikamet ederler. Tohâristan halkının gelenek görenek bakımından Fergana ile aynı olduğunu belirtir. Tohâristan'a bağlı her bir şehrin kendi ordusu ve lideri vardır. Bölgenin genel nüfusu oldukça kalabalıktır. Tohâristan bölgesi komşu beldelerde yaşayan diğer halklar ve devletler tarafından iyi bir pazar yeri ve alış veriş merkezi olarak görülmektedir. İpek yolunun ilk gezgini ünvanıyla kabul gören Zhang Qian (Chang Ch'ien) raporunda Tohâristan halkının

"Historical Introduction", B. A. Litvinsky, (Haz./Ed.), History of Civilization of Central Asia, (ss. III,23-37), UNESCO Publishing, Paris 1996, 35; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 369.

⁵²⁸ Vatlers, *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645.A.D.*,102, 103; Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. "Yüe-çiler", 247-248; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 18; Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyhatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Gruplar*,155; Eberhard, *Çin Tarihi*, 96; Onat, *Çin Kaynakların da Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, 84.

⁵²⁹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 128, 129.vdd; Konuralp Ercilasun, "Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu", Ahmet Taşağıl (Ed.), *İpek Yolu*, (ss. 135-155),140; H. Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyhatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Gruplar*,155.

ticarete oldukça mahir olduklarını aktarmaktadır. Zhang Qian'ın aktardığı bilgiler ışığında Tohâristan coğrafyasında bu yıllarda yaşayan insanların yerleşik hayat sürdürdüğünü ve bu hayat tarzının sonucu olarak da bu insanların ticari Kâbiliyetlerinin geliştiğini söyleyebiliriz.⁵³⁰ Tohâristan, Yüe-çiler'in hâkimiyetindeyken beş parçaya bölündü ve Yabgu unvanını kullanan bu kişiler vasıtasıyla bölge Yüe-çiler tarafından yönetildi. I. yüzyıldan itibaren bu beş yabgudan biri diğerlerini de hâkimiyeti altına aldı. Böylece Tohâristan topraklarının da içinde bulunduğu coğrafya da M.S. I. yüzyıldan itibaren “Kuşan” adı ile genellikle yerli kaynaklarda geçen, fakat Çin kaynaklarında “Ta Yüeh-chih” diye geçen ve Çinliler'in de böyle bahsettiği bir devlet ortaya çıkmıştı oldu.⁵³¹

Kuşanlar sadece Tohâristan'a egemen olmakla kalmadılar aynı zaman da buranın kuzey tarafındaki Fergana'dan daha güneydeki Afganistan ve Kuzey Hindistan'a kadar olan geniş bir coğrafi bölgeyi de ele geçirdiler. Onların buradaki hâkimiyeti uzun sürmüştü idi. Kuşanlar zamanında Tohâristan ile Hindistan, Çin, Orta Asya ve Batı memleketleri arasındaki ticari faaliyetler oldukça gelişmişti. Bölgede artan ve gelişen ticari münasebetlerin bir sonucu olarak Kuşanlar standart altın sikkeleri tedavüle çıkarmışlardı. Bu paralar bölgenin ticari hayatında oldukça benimsenmiş; hatta Kuşanlar yıkıldıktan sonra bile uzun bir müddet bu sikkeler Tohâristan'ın da içinde olduğu bölgedeki ticari faaliyetler de kullanılmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak Kuşanların Tohâristan da kurdukları medeniyetin devletleri yıkıldıktan sonra bile devam ettiğini söyleyebiliriz. Kuşan sikkelerinin bölgede bu kadar benimsenmesi ve uzun bir müddet kullanılmasının sebebi Kuşan Devleti içerisinde önemli bir kitleyi oluşturan Tohârlar'dan kaynaklanabilir.⁵³² Tarihin ilk dönemlerinden itibaren ipek yolu güzergâhındaki konumu ve zengin bir ticari potansiyele sahip olmasından dolayı Tohâristan'a bütün milletler egemen olmayı arzulamış ve ipek yolunun getirdiği maddi kazançlar nedeniyle sürekli olarak birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Kuşanların yıkılmasından sonra V. yüzyıldan itibaren Tohâristan topraklarına Akhunlar yerleştiler ve bölgede Sâsâni Devleti de dâhil bütün güçleri etkisiz hale getirip Tohâristan'ın ve ipek yolu ticaretinin tek hâkimi

⁵³⁰ Ercilasun, “Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu”, 141-142.

⁵³¹ Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, 339; Hemdâni, “Tohâristân”, 2.

⁵³² Tuğuşeva, “Türkler ve Toharlar...”, 262.

oldular.⁵³³ Gök-Türk Devleti'nin batı kanadının idarecisi İstemi Yabgu (552-576) zamanında kağanlık orduları Akhun Devleti topraklarına komşu oldular ve Ceyhun Nehri'ne kadar ilerlediler. Gök-Türk Devleti, bu coğrafyada siyasi ve ekonomik anlamda güçlü olabilmek için Akhunlar'ın hâkimiyetlerine son vermeleri gerektiğinin farkındaydı. Çünkü hayatın ve refahın kaynağı olan ipek yoluna ancak böyle sahip olabileceklerdi. Bu planın bir sonucu olarak Akhunlar, (552-576) yılında Gök-Türk-Sâsâni ittifakıyla ortadan kaldırıldı ve Akhun Devleti toprakları iki güç arasında paylaşıldı. Böylece Gök-Türkler, 560'lı yıllardan itibaren Tohâristan ve İpek yolu ticaretinin hâkimi oldular.⁵³⁴ Sonraki seneler de Gök-Türkler ile Sâsâniler'in arası bozuldu ve Tohâristan topraklarını Gök-Türkler, Sâsâniler'den geri aldılar. Bozulan ikili ilişkilerin temel sebebi ticaret idi.

Akhunlar'dan önce ve Akhunların ipek yolunu denetim altına almasından sonraki IV-VIII. asırlar arasında bu bölgedeki aktif ticareti elinde bulunduran millet Soğdlular idi ve bu bölgenin bir nevi ticari halkı konumundaydılar. Tohâristan ve ipek yolu Gök-Türk idaresine tabi olduğu zamanda Gök-Türk Devleti himayesinde aynı ticareti sürdürmek istediler. İstemi Yabgu'dan İranlılar da ticaret yapmak için izin istediler. Çünkü Sâsâniler toprakların da ticaret yapan Soğd tüccarları çeşitli zorluklar çıkarıyorlardı. Soğdlular bu problemlerin giderilmesi için İstemi Yabgu'dan yardım istediler. O da bir heyeti Sâsânilere gönderdi. Fakat Sâsâniler bu serbest ticaretin kendi ülkelerinde sıkıntılar çıkaracağını bahane ederek bu teklifi geri çevirdiler. Aslında Sâsâniler'in asıl amacı Türkler'e, ipek yolunun sağladığı vergiden pay vermemek ve bu önemli kazançtan onları uzak tutarak ekonomik açıdan zayıflatmaktı. Bu niyetle Soğdu tüccarların Sâsâni ülkesinde serbest ticaret yapmalarına izin vermiyorlardı. İki devlet arasında ipek yolu ticareti yüzünden çıkan problemler sebebiyle Gök-Türk Kağanlığı, Tohâristan topraklarını Sâsâniler'in elinden aldı.⁵³⁵

Çin'in hudud valilerinden olan Peikiou tarafından VII. asrın ilk dönemlerinde hükümdara takdim edilen bir rapor ve 630'da Hindistan'a ulaşmak için Çin'in Kansu bölgesinden yola koyulan budist rahip Huen-Çang'ın (Hsüan Tsang) yazdığı

⁵³³ Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-mulük)*, V, 109-110; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 48; Hemdâni, "Tohâristân", 2; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 79-80; Büchner, "Sâsâniler", 245; Naskali, "Sâsâniler", 175.

⁵³⁴ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 98-99; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 18-19; Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 40; Hemdâni, "Tohâristân", 3.

⁵³⁵ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 100-101; Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 40; Bozkurt, "İpek Yolu", 370.

seyahatnâme, Orta Asya ticaret güzergâhlarının ve Tohâristan'ın o devirdeki ahvali hakkında teferruatlı bilgi aktarmaktadır. Peikiou'nun sunduğu rapora göre bu yollar üç hattan oluşuyor ve tâli yollarla birbirine bağlanıyordu. Çin topraklarından başlayan ve Gobi çölünden ilerleyip kuzeye taraf giden yol güzergâhının vardığı ilk yerleşim yeri o dönemki ismi İgu olan Hami (Komul) idi. Bu yol hattı buradan kuzeye taraf bükülerek Bar gölü ile sınır olan yüksek dağ sıraları ve günümüzdeki Çungarya'yı geçip Balkaş gölü mevkiinde Tôles Uygurları'nın yaşadığı mıntıkaya ve oradanda Türk hakanının vatanına varmaktaydı. Arkasından ise batıya taraf yönünde ilerleyerek Talas Irmağı üzerinden nehir ile özdeş ismi taşıyan şehre ulaşmaktaydı. Orta yol ise Tufan, Kara-Şar ve Kuça'dan daha ileriye güneydeki Tianjin Dağları üzerinde uzanıp Kâşgar'ın batı yönünde yeralan Terek Boğazı üzerinden ilerliyor. Fergana ve Üsrüşene üzerinden Soğd'un bölgesinin ekonomik ve ticari noktası konumunda bulunan Semerkant ve Buhara'ya bükülüyordu. Bu bölgeden sonra ise güneybatı yönüne dönerek Merv şehrine oradan da Sâsânî İmparatorluğu topraklarına ulaşmaktaydı. Üçüncü yol, Türk hakanlığının güney bölümünde gitmekteydi. Bu güzergâh üzerinden ilerleyen ticari kervanlar, Hoten ve Yarkent'e gelinceye dek Lob gölünün güneybatısından büyük çöl sahasını hiçbir yerde durmadan aşmak zorundaydı. Bu yerlerden sonra Pamir'in yüksek platolarını, Tohâristan ve Bedahşan topraklarını aşarak Bamyân ve Gazne derbetlerinden Hindistan'a gelirlerdi. Yorucu ve uzun süren bir yolculuktan sonra Hsüan Tsang Tohâristan hâkimi Tong Yabgu Kağan'ın büyük oğlu Tardu Şad idi ve onu ziyaret etti (630). Hsüan Tsang, Tardu Şad'ın Demir Kapı'nın güneyin deki birçok memleketi yönettiğini aktarmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda Gök-Türk Devleti yöneticisi İstemi'nin 563-567 yılları arasında Tohâristan bölgesine hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde Tohâristan bölgesini Yabgu ünvanlı Gök-Türk sülalesinden birisinin yönettiği aşîkârdır.⁵³⁶ Sonraki senelerde Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması ve Batı Gök-Türkler'in de iç karışıklıklar ile uğraşmasından faydalanan Çin bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi askerî garnizonlarını Tohâristan'a kadar ulaştırmıştır. Çin de bu dönem çok güçlü değildi; fakat ipek yolu ticaretinde önemli bir nokta olan Tohâristan bölgesinin kontrolünü de bırakmak istemiyordu. Bu sebeple Çin, kendisine uzak ve yabancı olan bu bölgenin denetimini bu

⁵³⁶ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37; Chavannes, *Documents sur les Tou-Kue (Turcs) Occidentaux*, 105; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 138-139; Mustafa Koç, "Gök-Türkler Devri", Kürşat Yıldırım (Yay. Haz), *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, 176; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 61; Hemdâni, "Tohâristân", 3; Bozkurt, "İpek Yolu", 370-371.

yörenin insanlarına yaptırma yolunu seçti. Bu yüzden 661 senesinde Tohâristan'da kurmuş olduğu garnizonun yönetimine Gök-Türk soyundan bir kişiyi görevlendirdi. Kaynaklarda geçen bilgiler doğrultusunda bu kişi 8. yüzyılın başlarında Araplar Horasan ve Maverâünnehir bölgesine geldiği zaman onlarla sıkıntılar yaşayan ve daha sonra oğlu Tiş tarafından Çin imparatoruna yardım mektubu yazılan Aşağı Tohâristan Yabgusu Şad olduğu aşikârdır 718.⁵³⁷ Daha sonraki senelerde Tohâristan Müslüman Arapların hâkimiyeti altına girdi. Araplar'ın bu coğrafyaya gelmelerinin sebebi, bölgede İslamiyeti yaymak hem de ipek yolu güzergâhında ekonomik olarak zengin bir bölge olan Tohâristan'ın servetlerini elde etmektir. Bu yüzden Müslüman Araplar buraya çok sayıda sefer düzenledi. Uzun süren mücadelelerin sonunda Tohâristan ve şehirleri ve M.S 652 yılında Basra Valisi Abdullah b. Âmir'in, Ahnef b. Kays'ın askerleri tarafından alındı ve Müslüman ülkelerine dâhil edildi. Tohâristan topraklarının Araplar'ın kontrolüne geçmesinden sonra bölgenin ve yolların güvenliği arttı. Bu huzur ortamı sayesinde hem bölgenin hem de Tohâristan'ın ticaret hacmi arttı.⁵³⁸ Araplar döneminde Tohâristan ekonomik olarak ileri bir seviyede idi. Abbâsîler zamanında Halife Me'mûn tarafından Ebi'l-Abbas Abdullah b. Tahir'e Horasan ve ona bağlı olan yerlerin H. 211 ve H. 212 senelerinin de haraçlarını toplama görevi verildi. O dönem hazırlanan haraç listesinden Tohâristan şehirlerinin yüksek haraç miktarından bölgenin zenginliğin çıkarabiliyoruz.⁵³⁹

Abbasî Devleti'nin gücünün azalmasından sonra bölgede ortaya çıkan devletlerden birisi olan Samanîler, 819-1005 senelerinde Tohâristan topraklarına hâkim oldular.⁵⁴⁰ X. yüzyıldan itibaren ise bu bölge Karahanlılar ile Samanîler arasında zaman zaman el değiştirdi. Bu mücadele ortamının sonunda X. Yüzyılın sonlarında Samanîlerin, Karahanlılar tarafından yıkılmasından sonra Tohâristan bu sefer de Karahanlılar ve Gazneliler arasında el değiştirmeye başladı. Daha sonraki senelerde ise Selçuklu Devleti Tohâristan bölgesine hâkim oldu. Devamında Selçuklular'ın mirası Tohâristan'ın

⁵³⁷ Chavannes, *Batı Türkleri*, 265-266; GIBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 83-84; Ercilasun, "Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu", 142.

⁵³⁸ Belâzurî, *Fütuhu'l Büldan*, 589, Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 71; Marguart, *Eranşahr*, 135; Litvinsky, Harmatta "Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule (650-750)", 370; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, 75-76.

⁵³⁹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 42-43.

⁵⁴⁰ İbnü'l Esir, *El-Kâmül*, VII, 206-207; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Presnlikler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, 243; aynı müellif, "Banidjurids", 125; aynı müellif, "The Rulers of Chaghāniyān...", 7-10; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmâniler*, 158-159-160.

zenginlikleri ile beraber Hârezmşahlar'a kaldı. Tohâristan coğrafyası XIII. yüzyıldan itibaren Moğolların yani Cengiz'in hâkimiyetine girdi. Moğollar başlarda Tohâristan'ın da içinde bulunduğu coğrafyada tahribat yaptılar. Fakat Cengiz Han döneminde bütün ipek yolu toprakları tek bir siyasi hâkimiyet altında birleştirildi. Bu durumun bölge ticaretine sağladığı katkılar ve kolaylıklar sayesinde bölgede birkaç yüzyıl etkili olacak ticari bir canlanma meydana getirdi. Tohâristan coğrafyasının kaynaklarda geçen genel özelliklerine baktığımızda bölgenin şehir yerleşmesine uygun bir yapıda olduğu, halkının ticaret erbabı olup bu işlere yatkın olduğu göze çarpmaktadır. Tohâristan ticaretinde belirtmek istediğimiz asıl nokta ise kaynaklarda bölge ticaretine yapılan vurgudur. Demek ki Tohâristan Asya kıtasında oldukça geniş diyebileceğimiz bir ticari ağın ana parçasıdır. Tohâristan coğrafyası üzerinden bölgeye doğudan ve batıdan çeşitli yolların gelip geçtiği anlaşılmaktadır. Erken deviler de M. Ö. II. yüzyılda Çin elçisi Zhang Qian (Chang Ch'ien) Tohâristan araştırmalarının sonunda Çin hükümdarına sunduğu raporda Tohâristan da (Da Şia) Çin'in güneyinden gelen Bambu kamışlarını ve Çin kumaşlarını gördüğünü söyler. Zhang Qian'ı (Chang Ch'ien) Tohâristan halkına bu ürünleri nasıl temin ettiklerini sormuştur. Aldığı cevaba göre Tohâristanlı tüccarlar Kuzey Hindistan tarafındaki pazara giderek bunları satın alıyordu. Bu cevaptan anladığımız üzere Tohâristanlılar bambu kamışları ve kumaşları, ticaret yapan aracılar vasıtasıyla temin ediyorlardı. Büyük bir olasılıkla kendileri de aldıkları ürünlerin ana kaynağının neresi olduğunu bilmiyorlardı. M.Ö. II. yüzyıldan başlamak üzere Çin'in güney batısından tahmini bugünkü Sı-çuan (Sichuan) vilayetine denk gelen yerlerden çıkan kumaşlar ve bambu kamışları nasıl geldiğini bilmediğimiz bir şekilde Kuzey Hindistan pazarına ulaşıyordu. Buradan da kuzeye taraf ilerleyerek Tohâristan topraklarına geliyordu. Zhang Qian'ın (Chang Ch'ien) bölgedeki araştırmaları sonrası hazırladığı rapor sayesinde Çin'in bu ticari ağdan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Tohâristan ile birlikte Fergana, İran ve Horasan topraklarında farklı tür ticari ürünlerin olduğunu Çin bu rapor sayesinde öğrendi.⁵⁴¹ Raporda geçen diğer bir bilgi ise o dönem Çin ve Tohâristan da yaşayanların kültürel benzerliğidir. Bu benzerliğin sebebi dönem için iki bölgede de yaşayan halkın tarım ağırlıklı yerleşik hayat benimsemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Çin Zhang Qian'ın (Chang Ch'ien) raporu sayesinde bölgedeki ticari ağı ve Çin'den batıya giden ürünlerin tek bir yoldan gitmediğini fark etmiştir. O dönem için Doğu Türkistan

⁵⁴¹ Ercilasun, "Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu", 142-143.

topraklarından geçen yol Çin için tehlikeliydi. Bu yüzden Çin, bu rapordan da faydalanarak Tohâristan'a ulaşmak ve yöneticileriyle siyasi bağlar kurmak için kendi güney batı topraklarından alternatif yollar aradı. Daha sonra yeni bir yol bulmak amacıyla Çin, günümüzde Sı-çuan ismi verilen bölgeden güneye ve batıya taraf keşif heyetleri çıkardı. Fakat bu keşif heyetlerinin ikisinin de yolu yerliler tarafından kesildi. Çin bu gayretlerine rağmen güney batı yönünden Tohâristan'a ulaşamadı fakat kendi topraklarının batısındaki başka bölgeleri keşfetmiş oldu. Zhang Qian'ın (Chang Ch'ien) kısa bir süre sonra tekrardan bölgeye elçi olarak gönderildi. Onun bu gayretleri sonucunda Tohâristan elçilerinin de daha sonra Çin'e gittikleri anlaşılmaktadır. M. S. VII. yüzyıldan itibaren Tohâristan hakkında daha detaylı bilgilere ulaşabiliyoruz. 650 senesinde Tohâristan'dan Çin'e gelen elçi Çin sarayına deve kuşları hediye etmişti. VIII. yüzyılda ise Tohâristan'dan Çin'e atlar katırlar ve ilaçlar hediye edilmişti.⁵⁴²

VII. yüzyılın ilk dönemlerinde Tohâristan bölgesinde yaşayan insanlar ticarete altın ve gümüş gibi paraları kullanıyordu. Bu konu hakkında, Hsüan Tsang bölgenin kendine özgü parasının olduğunu belirtir. Bu dönem de Tohâristan'ın canlı bir ticaret ağına sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁴³ Tohâristan coğrafyası derin vadiler ve Hulm geçidi gibi önemli noktaları sayesinde etrafındaki beldelere bağlanmaktaydı. Bahsettiğimiz bütün bu özelliklerden sonra diyebiliriz ki; Tohâristan ile komşu bölgelerin yazısı, gelenekleri, parası, elbiseleri, çok benzerdir. Bunun temel sebebi bölgedeki aktif ipek yolu ağının sağladığı kültürel etkileşimdir. Diğer taraftan Tohâristan Budizm inancının Maveraünnehir'e ulaşma yollarından en önemlisini oluşturur. Bu sebeple işlek bir güzergâhta yer almaktadır.⁵⁴⁴ Gazneliler ve Selçuklular zamanında İpek Yolu güzergâhında ribat ve kervansaray inşasının arttığını görmekteyiz. Nitekim Gazneli hükümdarları özellikle Belh, Tohâristan ve Kuzey Horasan'dan geçen İpek Yolu üzerinde çok sayıda kervansaray ve kervanlara yolu gösteren minarelerin yaptıklarını görüyoruz.⁵⁴⁵ Sonuç olarak Ticari ve ekonomik yönden zengin bir coğrafya olan Tohâristan, erken devirlerden itibaren Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde söz sahibi olmak isteyen bütün güçlerin ilgisini çekmiştir. Çünkü buraya hâkim olmak ipek yolu

⁵⁴² Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 211

⁵⁴³ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 38.

⁵⁴⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 71-72; Ercilasun, "Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu", 144.

⁵⁴⁵ Özergin, M. K., (Ağustos 1985), "İpek Yolu", *Boğaziçi Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, (38), 14-19.

ticaretinin kontrolü sağlamaktı ve ekonomik olarak güçlü olmak demektir. Tohâristan, İpek yolunun ana kollarından birinin üzerinde yer almaktadır. Buna ilaveten bölge komşu olduğu vilayetler ve Tohâristan'a tabi şehirler ile de güçlü bir ulaşım ağına ve ticari ilişkilere sahiptir. Kaynaklarda geçen, güzergâhlar ve mesafeler aşağıdaki gibidir.

3.3. TOHÂRİSTAN COĞRAFYASINDAKİ İŞLEK YOLLAR VE MESAFELERİ

Çalışmamızın ilk kısımlarında bahsettiğimiz üzere, bölge önemli ticaret yollarının merkezindedir veya bu yolların geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. İbn Hurdazbih, İstahri, İbn Havkal gibi müellifler Tohâristan sınırlarından geçen yollar ve mesafeleri ile ilgili olarak detaylı bilgi vermektedirler.

3.3.1. Merv Bölgesi yolları

Merv'den çıkan iki yol vardır. Bunlardan birisi Şaş'a ve Türk ülkelerine gitmekteydi. Diğeri ise Belh ve Tohâristan'a gitmekteydi.⁵⁴⁶ Belh ve Merv arasındaki yol; Belh şehrini Horasan bölgesinin diğer önemli bir şehri olan Merv ile birleştiren yol Belh ile Bedahşan arasındaki bölgeden zikzaklı bir şekilde dağların yamaçlarını izleyerek Murgâb Irmağına varınca kuzey-batı istikametine döner ve nehri izleyerek Merv'e ulaşırdı.⁵⁴⁷

3.3.2. Mervü'ş Şahan-Tohâristan yolu

Merv'den Faz'a kadar olan mesafe 7 fersah'tır.⁵⁴⁸ Buradan Mehdî-âbâd'a 6 fersah, oradan Yahyaâbâd'a 7 fersah, oradan Karîneyn'e 5 fersah, oradan Esedâbâd'a nehir

⁵⁴⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 36.

⁵⁴⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 221-226; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 83.

⁵⁴⁸ *Fersah*, 3 mile eşittir, her mil ise her biri 4 şer'î arşın olan bin kulaç (M') eder, yani yaklaşık 6 fcm'dir. Bk. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 76; Fesah, Yol ölçülerinden birinin adıdır. Farsça fersenk kelimesinden Ârapçaya fersah suretinde geçen bu kelime "Kamus-i Osmani" de "üç mil tülünde mesafeye itlak olunur" (Üsküdar'dan Kadıköy bir fersah'tır). Maddiyat ve maneviyatta kullanılır. Maneviyatta ekseriya mükerrer istimal olunur. Meselâ "filân tersim hakkında üstadını fersah fersah geçmiştir" suretinde izah olunmuştur. C. Huart (İslam Ansiklopedisi, fersah maddesi) bu tâbir için şu izahatı veriyor: "Şimali İran lehçelerindeki (ermen, hrasah ve süryan, prasaha şekilleri ile sabittir) bir şekilden Ârapçaya geçmiş bir tâbir olup fars, frasang, pehl, farsang, Herodot ve Xenephan İran'da kullanılır bir yol ölçüsüdür ve at ile bir saatte gidilen mesafeye muadildir. 6000 zira veya zirâ-ı resmî (m. 1,0387 =) den ibaret olan 1 fersah 6, 232, 2 m. tekabül eder. Arap fersah" = 3 mil veya 12000 zürra = 5,762,8 m. İdi". Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, I, 609.

kenarından 7 fersah, oradan Hâvzân'a yine nehir kenarından 6 fersah, oradan Merverûd'a 5 fersah, oradan Ersken'e 5 fersah, oradan Esrâb'a 7 fersah oradan Kencâbâd'a 6 fersah, oradan Tâlekân'a 6 fersah, oradan Keshâb'a 5 fersah, oradan Ergin'e 5 fersah, oradan Kasr-ı Hût'a 5 fersah, oradan Faryab'a 5 fersah, oradan Cûzecân arazisinde bulunan Kâ'a'ya 5 fersah, oradan Şuburkan'a 9 fersah, oradan Belh bölgesinde bulunan Sidra'ya 6 fersah, oradan Destekird'e 5 fersah, oradan Gûr'a 4 fersah, oradan Belh'e 3 fersaktır. Merv'den Belh'e olan mesafe toplam 126 fersaktır. Belh'in ardından Siyâhcird denen yerleşim yeri karşımıza çıkmaktadır. Belh'den Siyâhcird'e kadar olan mesafe 5 fersaktır. Buradan Belh nehri ile Ceyhun nehrinin birleştikleri yere kadar olan mesafe 7 fersaktır. İki nehrin birlikte aktığı güzergâhın sağ yakasında Hulm bölgesi ve bu civarda akan Darrigâm nehri vardır. Sol yakada ise Merv ve Hâzim şehirleri vardır.⁵⁴⁹

3.3.3. Belh-Yukarı Tohâristan yolu

Belh'den Velârey'e beş fersaktır. Buradan Hulm şehrine 5 fersah, oradan Behâr'a 6 fersah, oradan Bekbânul'a 5 fersah, oradan Kârıd-ı Âm'a 7 fersaktır.⁵⁵⁰

3.3.4. Buhara'dan Tirmiz ve Belh'e giden yol

Buhara'dan Feracun'a 1 Feracun'dan Meyankal'a 1, Meyankal'den Maymürg'e 1, Maymürg'den Nesef'e 1, Nesef'ten Sûbah'a 1, Sûbah'tan Dizek'e 1 Dizek'den Kendek'e 1, Kendek'ten Bab el-Hadîd'e 1, Bab el-Hadîd'ten Dârbek'e 1, buradan Tirmiz'e 1, Tirmiz'den yol Ceyhun nehrini geçerek Siyah-gerd'e 1, buradan Belh'e 1 merhâledir. Bu toplam da 13 merhâle yapar.⁵⁵¹

3.3.5. Semerkant'tan Belh'e giden yol

Semerkant'tan Kiş'e 2 gün, Kiş'ten Kendek'e 3 merhâledir. Kendek'ten itibaren Belh'e kadar Buhara ve Semerkant yolları aynıdır. Buhara'dan Hârezm'e giden yol çölden geçer. Buhara'dan Ferruḡşah'a kadar mamur yerler 1 merhâledir. Bundan sonra

⁵⁴⁹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 40; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 179.

⁵⁵⁰ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 40; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 241.

⁵⁵¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 40; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 277; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 393.

konak, ribat⁵⁵² ve yaşayanların bulunmadığı çölde 8 merhâle yürünür. Burası meraları bol doğru yoldur. Bunun için menzilleri tanımaz Ceyhun'u geçerek Âmule'ye oradan Hârezm'e gitmek isteyenler için, Buhara'dan Fireb'e 2 merhâledir. Fireb'den Ceyhun'u geçerek yol Âmule varır. Âmule sınırından Vize'ye kadar 1, Vize'den Merdus'a 1, Merdus'tan Esbas'a 1, Esbas'tan Sifâye'ye 1, Sifâye'den Tahiriyye'ye 1, Tahiriyye'den Hezâreb'e 1 merhâle yürünür. Bu yolun tamamı mamurdur. Bu yol Hârezm'in Cürcaniye şehrine ulaşır. Buhara'dan Hârezm'e 12 merhâledir. Ustrûşene'ye giden yol Fergana'ya giden yol tarafındadır. Harkana'ya ve Zamine varınca Ustrûşene'ye bağlıdır.

3.3.6. Huttal'dan Saġaniyan'a giden yol

Harbâb üzerindeki Bedehşân geçidinden Münk'e 6 merhâle, Münk'ten Vahşâb üzerindeki Kantarat el-Hacar'a 2 merhâledir. Vahşâb nehri yanına indikten sonra buradan yine aynı ırmak kıyısındaki Helâverd'e 1 merhâledir. Erhan geçidinden Helâverd'e 2 merhâle, yine aynı geçitten Hülbük'e 2 gündür. Hülbük'ten Münk'e 2 gündür. Bedehşân geçidinden Rustak-bik'e 2 merhâledir.

3.3.7. Tirmiz'den Saġaniyan'a giden yol

Tirmiz'den çıktıktan sonra Cermankân'a 1 merhâle, sonrasında Dârezenci'ye 1 merhâle, arkasından da Saġaniyan'a 2 merhâledir.⁵⁵³

⁵⁵² Ribat; İslam devletlerinin kara ve deniz sınırlarındaki, önemli noktalarda bulunan sınır karakolu niteliğinde müstahkem yapılar. Arapça olan ribat; "baġlamak, saġlamlaştırmak, saġlam yürekli olmak, sabretmek, işe azimle devam etmek, kuvvet vermek" manalarına gelir. Ribatlar, daha doğuşta Müslümanlıktaki cihad, yani İslamiyeti yayma, Müslümanları düşman şerrinden himaye müessesesi oldu. Mevkilerinin ehemmiyetine göre çeşitli büyüklükte yapıldılar. Ribatlar, bir müdafaa duvarı ile çevrilmiş, odalar, ambarlar, ahırlar, gözetleme ve işaret kuleleri, mescit, hamam ve diġer lüzumlu teşkilatlardan meydana gelen müstahkem binalardı. İlk ribat, hazret-i Ömer'in halifeliġi zamanında Ukbe bin Nafi tarafından kuruldu. Zamanla Semerkant'tan Kurtuba'ya, Yemen'den Kırım'a uzandı. Buralardaki Ribatlarda oturan evliya zatlar, mücahit gazilere ilim ve edep öğretilip, cihad ruhunu ayakta tuttular. Ribatlarda günlük hayat; askeri talimler, ilim, ibadet, sohbet, Kur'an-ı kerim okumak ve cihadla geçirdi. Ribatlar, devletin ve malını cihad uğruna tahsis ve feda eden Müslüman zenginlerin büyük vakıflarıyla beslendi. Zamanla İslam devletlerinin sınırları genişleyince ribatların askeri mahiyetleri de deġişti. Vakıfları ve eski teşkilatlarıyla yolculara mahsus bir hangah ve kervansaray halini aldılar ve ribatlarda oturan murabıtların (gönüllü mücahit gazilerin) yerini; gazi, derviş, sufi ve veliler aldılar. Buralar, kendi talebeleriyle birlikte yaşayan bir velinin oturduğu yerler, yani zaviye ve tekke oldu. Türkiye Selçuklularında da görülen ribatlar, sonraki dönemler de yerlerini geçitlere derbendlere, şehirlerde ve yol güzergâhlarında hanlar ve kervansaraylara bıraktı. *Bk.* Georges Marçais, "Ribat", *İA*, IX, MEB Basımevi, İstanbul 1960, 734-737; Oktay Aslanapa, "Ribat" *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1960, IX, 737-738; İsmail Yiġit, "Ribat", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 76-78.

⁵⁵³ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 279; İbn Havkal, 393-394.

3.3.8. Saġaniyan'dan Huttal'a giden yol

Saġaniyan'dan Vařgird'a 2 buradan, şuman'a 2 merhale, şuman'dan Afdeyan'a 1 gün, Afdeyan'dan Vascird'e 1 günlük mesafe vardır. Vascird'tan İlak'a 1 gün, İlak'tan Derbend'e 1 gün, buradan Havkan'a 1 gün, Havkan'dan Kal'a'ya 2 gündür. Tirmiz'den Kubadiyan'a 2, Kubadiyan'dan Saġaniyan'a 3 merhâledir. Vascird şehri Kantarat el-Hicâre'ye 1 gündür. Saġaniyan ile Huttal'ın en uzak noktası arasındaki mesafeler bunlardır.⁵⁵⁴

3.3.9. Saġaniyan'dan Vascird'e giden yol

Saġaniyan'dan şuman'a 2 merhâledir, oradan Endiyân'a 1 günlük mesafe vardır. Oradan Vascird'e 1 günlük, Vascird'den İlak'a 1 günlük, İlak'tan Derbend'e 1 günlük, Derbend'den Câvekân'a 1 günlük, Câvekân'dan Kal'a'ya 1 günlük, Kal'a'dan Rařt'a ve Saġaniyan'dan Bâsend'e 2 merhale, Saġaniyan'dan Zeynûr'a 1 merhale, Saġaniyan'dan Beverâb'a 1 merhâle, Saġaniyan'dan Rîkedeřt'e 6 fersahtir.⁵⁵⁵

3.3.10. Belh şehrinin mesafeleri

Belh'ten Hulm'e 2 gün, buradan Vervaliz'e 2 gün, buradan Tayikan'a 2 gün, buradan Bedehşan'a 2 gündür. Hulm dan Simincan'a 2 gün, buradan Enderâbe'ye 5 gün, buradan Çarpa'ye 2 konak, buradan Pençhir'e 1 gün, Pençhir karargâhından Ferevan'a 2 konaktır. Belh'ten Baġlan'a 6 konak, buradan Simincan'a 4 konak, Baġlan'a 2 konaktır. Belh'ten Mezer'e 6 konak, buradan Kih'e 1 konak, buradan Bamyân'a 3 konak, buradan Talekan'a 3 konak, buradan Mervruz'a 3 konaktır.⁵⁵⁶

3.4. TOHÂRİSTAN'IN EKONOMİK DURUMU

3.4.1. Tohâristan Coġrafyasında Yaşayan Halkın Geçim Kaynakları

Çalışmamızın bu bölümünde; Tohâristan'da yaşayan insanların geçim kaynaklarını deġerlendireceġiz. Tohâristan, ilk devirlerden itibaren elverişli iklim koşulları sebebiyle

⁵⁵⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coġrafyası*, 393-394-395.

⁵⁵⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 279.

⁵⁵⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coġrafyası*, 354; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 243.

insanlar tarafından tercih edilen bir yer olmuştu. Bölge kaynaklarda güzel ve yaşamaya elverişli bir belde diye geçer. Bölgenin ilk dönemleri hakkında önemli bilgiler veren Chavannes, buranın ikliminin her zaman sıcak ve güzel olduğundan bahseder. Anonim Hudûd al-‘Âlem; Tohâristan’ı dağlık ve güzel bir yer diye tanımlar. Hsüan Tsang, bölgenin ikliminin her mevsim güzel ve sıcak olduğunu vurgular. Tohâristan’ın iklim koşulları ile ilgili bilgi veren diğer bir kaynak olan On Yuan Chwang, buranın havasının güzelliğinden ve kış mevsiminin sonunda ve bahar mevsiminin başında sürekli yağmur yağdığından bahsetmektedir. Tohâristan’da hava sıcaklığının yılın çok az gününde sıfırın altına düşmesinin yanında bölge topraklarının bereketli, ikliminin güzel ve mamur olmasından söz edilmektedir.⁵⁵⁷ Coğrafyanın insanlara sağladığı imkânlar sebebiyle bölgeye gelen milletlerin geneli yerleşik hayatı benimsedi. Bu hayat tarzının da bir sonucu olarak bölge insanının çiftçilik, ticaret, madencilik, imalat ve hayvancılık gibi işler ile uğraştıklarını görmekteyiz. Bu geçim kaynaklarını tek tek ele alıp değerlendireceğiz.

3.4.1.1. Çiftçilik

Tohâristan’da çiftçilik önemli bir geçim kaynağıydı. Kaynaklarda geçen ürün çeşitliliğinden bu bilgiyi çıkarabiliriz. Bölgenin önemli şehirlerinden birisi olan Tâlikân da bol miktarda kaliteli zeytin yetişmekte idi. Bölge’de zeytin dışında tadı güzel narlar da yetişmektedir. Ayrıca şarap üretiminden kaliteli üzümlerin yetiştirildiği yorumu da yapılabilir.⁵⁵⁸ Tirmiz şehrinde hiltit⁵⁵⁹ veya diğer isimleriyle bir buhâr el-enküze veya

⁵⁵⁷Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 108; Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*,102; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 215; Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Taksim)*, 312-313; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 339-340; İstahrî, *Mesâlikü’l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 237 vd.

⁵⁵⁸ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 225, 226, 423.

⁵⁵⁹ En fazla, İran, Suriye, Afganistan ve Horasan dağlarında yetişen, hiltit ile ilgili olarak İbn Sina şeytan teresi; Ferula assafoetida denilen bu bitkiyi şöyle tanıtır: Dioscorides, kitabında, hiltitin aneudan denen bitkinin zamkı olduğunu söyler. Bu zamk şöyle elde edilir: Bitkinin gövdesi ve kökleri bir bıçakla kesilir. Kesilen yerlerden zamk sızar, a. Kumiya denen bölgeden elde edilen hiltiti (şeytan teresi), birisi ağzına alıp emse, o anda bedeninde karıncalanma veya gıdıklanma gibi bir şey meydana gelir. Kokusu fazla iyi değildir; ancak kötü kokulu da değildir. Bundan dolayı, onun lezzeti ağza alınınca hemen kendini belli eder; lezzeti keskindir, b. Diğer tür bir hiltit, Suriye diye bilinir. O, Şam yöresinden gelir; kuniya diye tanınan türüne nisbetle daha zayıftır. Bütün hiltit türleri (birbirine) karıştırılır. Hiltit taze iken sekencebin (ballı sirke) ve bakla unu ile karıştırılır. Yanlış yapıp yapılmadığı rahatlıkla anlaşılabilir. İyisi, saf olanıdır. Bazıları, bitkinin gövdesine safliyun, köküne de antares derler. Mahrus denen bitki de bu drogun köküdür ve o bütün zamklardan daha kuvvetlidir. Daha sonra yaprak, daha sonra da gövdesi gelir. Lonya diyarında yetişen bir ot vardır ki, bu otun kökü aneudan adlı ağacinkine benzer, ancak daha incedir. O, adidir ve onun zamkı yoktur. Yarılma veya kesilse, o kısımdan akan sıvı, zamk etkisi gösterir. Genel olarak, hiltitin bilinen

şeytan teresi adı da verilen (kötü kokulu bir bitki), yetiştirilir ve satılır. Tohâristan'ın Anderab bölgesi hububat ve çiçek yetiştiriciliği açısından verimlidir.⁵⁶⁰ Bölgenin en verimli yerlerinden olan Hulm, sulak arazi bakımından zengin olması hasebiyle burada çok lezzetli sebze ve meyveler yetişmektedir. Dere boyunda yer alan sulamaya elverişli zengin bahçelere ve hiçbir yerde; hatta Kâbil'de bile yetişmeyen incir ve birinci kalite üzüme rastlanır. Tarımsal üretim açısından zengin olan şehir bu sayede gelişmiştir.⁵⁶¹ Velvalic (Velvâliz) toprakları ise susam, susam yağı, ceviz, fıstık, pirinç, leblebi, hasır, mısır unu gibi çok sayıda mamulün üretilip satıldığı bir yerdir.⁵⁶² Simincan da ise bolca pirinç, üzüm ve yine hububat üretimi yapılmaktadır.⁵⁶³

3.4.1.2. Madencilik

Mevcut bilgilere göre Tohâristan bölgesinde yaşayan insanların yoğun bir şekilde madencilikle uğraştıklarını görmekteyiz. Hindukuş'tan geçen yollar Anderab'ı şimdi Penşir olarak bilinen Benchir ile birleştirmekteydi. (Buradaki en müsait geçit 13.000 kadem yükseklikteki Havak'tı) Tohâristan sınırları içerisinde kalan bu vadi bugün olduğu gibi bin yıl önce de mevcut olan gümüş madenleri ile meşhurdur. İslam dünyasının doğu kısmındaki en önemli gümüş madenleri olarak kabul edilirdi.⁵⁶⁴ Huttal bölgesinde Buttaman dağlarının kuzey doğru olan tarafından Zerafşan nehrinin üst kısmından ayrılırdı. Bu bölgede bulunan dağlar da bol miktarda altın ve gümüş madeni bulunmaktaydı. X. yüzyıl İslam coğrafyacıları Huttal vadisinde altın tozunun da bulunmakta olduğunu zikretmektedirler. Bu altın tozları Vahan ile Tibet arasında akan ırmakların yataklarından toplanırdı. Tohâristan toprakları içerisindeki diğer bir vilayet olan Bedaşan'da çıkarılan ve buranın adını taşıyan bir tür yakut, ortaçağ da bütün İslam

iki türü vardır, a. Kötü be tiksindirici kokuludur, kuvvetlidir, b. İyi kokuludur, fakat kuvvetli değildir. Kokusu kötü olanı, bütün bitki çeşitleri arasında ısıtıcı etkisi en fazla olanıdır. Bu nevi Kayrevân (Tunus'te bir şehir) kökenlidir. Ancak daha incedir. O, adidir ve onun zamkı yoktur. Yarılrsa veya kesilse, o kısımdan akan sıvı, zamk etkisi gösterir. Genel olarak, hiltitin bilinen iki türü vardır, a. Kötü be tiksindirici kokuludur, kuvvetlidir, b. İyi kokuludur, fakat kuvvetli değildir. Kokusu kötü olanı, bütün bitki çeşitleri arasında ısıtıcı etkisi en fazla olanıdır. Bu nevi Kayrevân (Tunus'te bir şehir) kökenlidir. *Bk. İbn Sina, El-Kânûn Fi't-Tıbb, (Çev. ; Esin Kahya), Atatürk Kültür Merkezi Yay., İstanbul 2015, 496-467.*

⁵⁶⁰Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 182.

⁵⁶¹ Bosworth, "Khulm", 47; Bochner, "Hulm", 583.

⁵⁶² Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 334.

⁵⁶³ Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 338; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyillarda Horasan Tarihi*, 47.

⁵⁶⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70; Minorsky, "Andarâb", 504; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 427.

coğrafyasında ünlüydü.⁵⁶⁵ Maden bakımından zengin olan diğer bir şehir ise Simincan'dır. Buranın dağlarında mermere benzeyen bir tür beyaz taşlar bulunmaktadır. Bu taşlardan büyük binalar, köşkler, puthaneler, at ahırları, bazı süslemeler, ev eşyaları ve heykeller yapılırdı. Bu taş işlemeye de elverişliydi ve üzerine çizimler yapılabilmekteydi.⁵⁶⁶ Sonuç olarak Tohâristan zengin maden kaynaklarına sahip bir bölgedir. Öyle ki bölgede para basımı bile yapılırdı. Örneğin Velvâliz şehri Gazneliler'in ilk dönemlerinden, Selçuklular zamanına kadar, para basım merkezi (demir para) olması sebebi ile önemli bir yerdir. Velvâliz 1030'lu yıllarda oldukça popüler bir yerdir. Fakat sonraki dönemler de Kunduz'un Velvâliz'in yerini almasından sonra şehir hem bu görevi ve hem de popülerliğini kaybetmiştir.⁵⁶⁷

3.4.1.3. İmalât

Tohâristan'da yaşayan insanların önemli bir gelir kaynağı da imalat idi. En önemli imalat malzemeleri ise pamuklu dokuma idi ve ünü her tarafa yayılmıştı. Nitekim Ebû Hâmîd Garnatî'nin anlattığı meşhur kumaşlar bu yöreye aittir.⁵⁶⁸ Devrin önemli ihtiyaçlarından birisi olan çömlekçilik de bölgede gelişmiş bir sektördü. Çömlek yapımı Tohâristan'ın her tarafında yaygınlaşmış bir imalat türüydü. Mesela şair Beşşar b. Bürd'ün (ö167/783) dedesi Tohâristanlı olup aynı zamanda tanınan iyi bir çömlek ustasıydı. Burada yapılan kıymetli çömlekler bu coğrafyanın cazibesini ve ekonomik refahını artırmaktaydı.⁵⁶⁹ Tâlikân'da şarap ve keçe üretimi yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Şehir adeta bu işin merkezi konumundaydı.⁵⁷⁰ Cüzcan'dan Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinin her tarafına tabaklanmış deriler sevk edilirdi.⁵⁷¹ Velvâliz en başta olmak üzere; Sagâniyân'dan Vâşgird'e kadar uzanan saha da at, yün elbise, safran, samur, sincap, kürkleri ve tilki derisi elde edilip civar memleketlere satılmaktaydı.⁵⁷²

⁵⁶⁵ Bosworth, "Khuttalan", 75, 76; Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 71; Ercilasun, "Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu", 145.

⁵⁶⁶ Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 338; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 47.

⁵⁶⁷ Bosworth, "Walwalıdj", 134.

⁵⁶⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, 574.

⁵⁶⁹ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 426; Agacanova, *Oğuzlar*, 135; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 212; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 160; Kasım Kufralı, "Beşşar b. Burd Al-'Akili", *İA*, II, 574.

⁵⁷⁰ Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 107.

⁵⁷¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 336; Hartmann, "Djüzdjân", 608.

⁵⁷² İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 349, 353; Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 114; Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 334.

Bölgenin diğer önemli bir imalat merkezi olan Tirmiz’de kaliteli sabun, yelpaze, minder, çok güçlü adamların gerebilecekleri yaylar, rahbın (bir nevi peynir) mayası üretilip satılırdı.⁵⁷³ Hatta X. asırda Amuderya üzerinde çok önemli bir liman olan Tirmiz şehrinde gemiler, kayıklar yapılarak dışarıya satılırdı. XII.-XIII. yüzyıllarda gelişmiş bir belde olan şehirde evlerin zemini pişmiş tuğla ve çini ile kaplıdır ve şeffaf kaymak taşından yapılan pencereleri vardı. Diğer yandan burada cam, maden işçiliği, oymacılık gibi zengin tezeyinat örneklerinin görülmesi bu alanlarda ilerlemenin ve üretimin göstergesidir.⁵⁷⁴

3.4.1.4. Hayvancılık

Tohâristan da yaşayan insanlar tarımın yanı sıra hayvancılıkla da uğraşmaktaydılar. Çünkü ilkim şartları hayvancılık yapmaya elverişli idi.⁵⁷⁵ Bölge bol yağış almasının bir sonucu olarak iyi meralara sahipti ve otları öyle yüksektir ki hayvanlar içinde kaybolurdu.⁵⁷⁶ Bahsettiğimiz bu özelliklerin yanı sıra Ceyhun Irmağı’nın kaynağı ile sulanabilen geniş araziye sahip olmasının da doğal bir sonucu olarak Tohâristan toprakları geçimlerini hayvancılığa bağlı olarak sürdüren milletlerin gözünde çok kıymetli olmuştur.⁵⁷⁷ Hemen hemen her evin önünde ağıl vardı. Bölgede büyük hayvan sürüleri bulunurdu. Yetiştirilen belli başlı hayvanlar şunlardır; Deve, sığır, koyun, keçi, katır ve özellikle de Tâlikân keçileri çok meşhurdu. Amuderya(Ceyhun) nehrinin üst tarafındaki vadide, yemyeşil otlak ve meralara sahip Cüzcan, Garcistan, Tohâristan, Huttal/Khuttalan, Cağaniyan, vilayetlerinin bulunduğu topraklar da nadir ve ünlü atlar yetiştirilmekteydi. Bu yörelerin atları Çin, Araplar, Moğol ve Timurlular zamanında oldukça revaçta olmuştur. Gazneliler, Selçuklular, Oğuz Türkleri, Hârezmşâhlar gibi tarihin ve o coğrafyanın büyük milletleri atlarını buradan temin etmişlerdir. Özellikle Huttel bölgesinde yetiştirilen atlar çok ünlüydü ve her tarafa ihraç edilirdi.⁵⁷⁸ Hayvancılık için elverişli olması sebebiyle Gazneliler zamanında ve Selçukluların 416/1025 buraya

⁵⁷³ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 114; Muhammedcanov, "Tirmiz", 200; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 253.

⁵⁷⁴ Emel Esin, "Tirmiz", *İ.A.*, 384-385.

⁵⁷⁵ Minorsky, *Hudûd al-‘Âlem ‘The Regions Of The World’*, 108; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 215; Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü’t-Taksim)*, 312-313; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 339-340; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, 238-239.

⁵⁷⁶ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü’t-Taksim)*, 52-74-289; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 76.

⁵⁷⁷ Salman, "Tohâristan", 214.

⁵⁷⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 336; Hartmann, "Djüzdjân", 608; Layışh, "Tâlakân", 158; Bosworth, *The Ghaznavids*, 113; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 254.

ilk geldiği zamanlarda göçebe Türkmenlerin ilk tercihi Tohâristan olmuştu. Bölgeye gelen Türkmenler, rahat bir şekilde koyunlarını ve besi hayvanlarını gür çayırlarda otlatılabildiler.⁵⁷⁹

3.4.1.4.1. Huttel Atları

Tohâristan'ın önemli merkezlerinden biri olan Huttel, tarihin erken devirlerinden itibaren ünü her tarafa yayılan atları ve at yetiştiriciliği ile bilinmekteydi. İlk devirlerde bu atlar Çinli seyyahlar ve kaynaklar tarafından kan terleyen atlar şeklinde tanımlanmaktaydı. Tohâristan'ın Türklerin yönetimine geçmesinden sonra, bölgedeki atlara Çinliler ve diğer bölgelerden rağbet daha da artmıştır. Çinliler Türklerin o dönem Batı Türkistan'da, Huttel bölgesinde yetiştirdikleri atlardan temin etmek için can atmışlardır.⁵⁸⁰ Bu atların, kökenleri ve cinsi açısından farklı fikirler vardır. Zeki Velidi Togan bu mesele hakkındaki tartışmalara son vermiştir. Togan, Arapça kaynaklar üzerine yaptığı incelemelerle güney Türk atları meselesini açıklığa kavuşturmuştu. Türklerden önce bölgede “şen atlar”dan başka at olmadığını ortaya koydu. Araplar, Tohâristan Türkleri sayesinde bilinen bütün İç Asya atlarına “birdaun” adını vermişlerdi. Geç Emevi ve Abbasî dönemlerinde Tohâristan Dağları at yetiştiricilerinin bu bölgeye hâkim olduğu görülür. Huttel bölgesinde yetiştirilen Tohâr atı, Emevi sarayına ilk olarak Bayınçur adlı pagan (çok tanrılı) bir Fergana elçisi tarafından getirilmiştir. Bu safkan “birdaun”, hızı ve dayanıklılığıyla Arapları hayran bırakmıştı. Huttallı, Bek⁵⁸¹ hanedanının yetiştirdiği ve Togan'ın “Şen atları” olarak tespit ettiği soylu atlar, herkes tarafından çok değerli bir binek hayvanı olarak kabul edilirdi. Bekler, Abbasî halifeleri için hem Huttal'da hem de Bağdat'ta at yetiştirmişlerdir. At yetiştiriciliği hakkında eser yazmış olan Huttallı Ebu Yakub Huttali, Bek hanedanı mensubu ünlü bir Bek beyiydi.⁵⁸²

At yetiştiriciliğinin dışında at ticareti de Tohâristan bölgesinde özellikle Huttel'de çok revaçta idi ve her yerde at satılan pazarlar bulunmaktaydı. Bununla beraber birinci

⁵⁷⁹ C. E. Bosworth, “ The Political and Dynastic History Of The Iranian World (A.D.1000-1217)”, *The Cambridge History of Iran*, (Ed., J. A. Boyle), (ss. V, 1-203), Cambridge University Press, Cambridge 1968, 19.

⁵⁸⁰ Bosworth, *The Ghaznavids*, 113; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 254; Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 21.

⁵⁸¹ Tohâristan'ın sınırları içerisindeki Huttel/ Khuttal (qut-oğul, kutuglar kuttalân) ülkesinin hâkim tabakası “Bekler” (al-bîkîya) halis Türk sülâlesidir. Bk. Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 39.

⁵⁸² Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 39-219-398; Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatın da İkonogek Motifler*, 299; Bosworth, *The Ghaznavids*, 113.

kalite cins savaş atlarının satıldığı muayyen merkezler mevcut idi. Huttel ilk devirlerinden itibaren özellikle de Selçuklular devrinde en mükemmel Türk atlarının alınıp satıldığı bölge olarak görülmektedir. Selçuklular döneminde gerçekleşen şu hadise orduya satın alınmak suretiyle at tedarikine iyi bir örnek oluşturmaktadır: Atlardan iyi anlayan Huttelli birisi iş bulmak için Buhara'ya gelir. Bu şehrin emirinden kendisine iş vermesini ister. Emir onu atlarını görmesi için Has tavla (sütûr-gâh ve ser-âhur)'ya götürülmesini emreder. Huttelli atçı atları gördükten sonra, tekrar emirîn huzuruna çıkarıldı. Emire Has tavla da hiç iyi bir at görmediğini söyledi. Emir taaccüp eder ve bu adamın ya çok basiretli veya çok ahmak olduğunu ileri sürer. Bunun üzerine emir bizzat tavlaya giderek, sahip olduğu 4.000 atın getirilmesini ve Huttelli atçıya gösterilmesini emreder. Huttelli at uzmanı emire bu hayvanları gördüğünü, fakat içlerinde hiç iyi bir at göremediğini bildirir. Emir, bu atlar arasında 100 bin dirhem değerinde atın bulunduğunu söyler. Fakat atçı ise bu atların çoğunu sığırdan farksız tuttuğunu ifade eder. Daha da ileriye giderek bu hayvanlarla sığırlar arasında biç bir fark bulunmadığını, yalnız sığırların boynuzları olmasına muKâbil, bunların boynuzsuz oldukları cevabım verir.⁵⁸³ Huttelli at uzmanı bunların içlerinde bir tane (iyi) at bulunmadığına yemin eder ve tavlada hiç bir (iyi at) bulunmadığını ispata hazır olduğunu bildirir. Sonra da Emîr'den kendisine 5.000 dirhem ve 5.000 dinar vermesini, yanına da bir adamım katmasını, bu para ile satın alacağı atın nasıl at olacağını emirîn göreceğini ifade eder. Daha sonra Huttelli at uzmanı emirîn mutemet adamları ile birlikte Huttel bölgesine gelir. Orada kaldığı bir yıl içinde her gün pazara gider, atlara bakar Nihayet bir gün pazara bir at getirilir. At uzmanı, fiyatı 100 dinardan eksik olan bu atı beğenir ve yanında bulunan emirîn hazînedârına bu atın ücretini ödemesini söyler. Hazinedar, parayı öder ve at uzmanına dönerek emirîn ahırında bu atın 1 misli değerinde at bulunduğunu söylemekten kendini alamaz. At uzmanı emirîn de attan onun gibi anladığı söyler. Huttel'dan dönünce atı o gün dinlendirir, nallatır; daha sonra da ertesi gün emirîn görmesi için atı getireceğini fakat bütün ordusunun da bu esnada hazır bulunması için emir vermesini gulâmların bütün cins atlara binerek meydanda hazır olmalarını rica eder. Emir bu istekleri kabul eder. Bu arada at uzmanı atı temizler, gem vurur biner ve meydana gelir. Bütün ordu at uzmanının getirdiği attan dolayı hayret içerisinde kalır. Hiç kimse atı beğenmez. At uzmanı emirîn önünde attan inip onu selamladıktan sonra tekrar atlanır emirîn başından sarığını alarak atı meydanın dışına

⁵⁸³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 281.

sürer. Arkasından ordu mensupları ne kadar gayret gösterse de bir türlü Huttelli at uzmanına yetişemezler. Emir rezil olur ve atçının yakalanmasını söyleyip başına ödül koyar. Arkasından çok kişi gitmesine rağmen onun tozuna bile ulaşamazlar. Takipçiler yaklaşık 30 fersah koştuktan sonra geri dönerler. At uzmanı Huttel'e varır ve oradan emire bir mektup yazarak maksadının emire saygısızlık olmadığını bildirir. Atının kalitesini ve emir'in atlarının sığır olduğunu göstermek için böyle bir işe giriştiğini iletir. Eğer emir beni hizmetine layık görürse "aman fermanı" göndermesini böylece hizmetine geleceğini aksi takdirde kaptığı sarığı ve onun parasıyla ona satın aldığı atı ona geri göndereceğini ve kendisinin de bu ilimle istediği her yerde ekmek bulabileceğini söyler. Bu mektubu alan emir at uzmanına "aman name" ile birlikte hil'at gönderir ve onu geri getirir.⁵⁸⁴ Emir at uzmanına atları için ne gibi tedbirler alması gerektiğini sorar. Bunun üzerine at uzmanı emire dönerek bu öküzleri hâlen daha at adıyla çağırıldığını söyler. At uzmanının tavsiyesi üzerine emir Buhara şehrine tellallar göndererek; hiçbir kasabada koyun ve sığırın kesilmemesini ve her gün 100 atın kesilmesini parasının da emire at almakla görevli at uzmanına verilmesini emreder. At uzmanı 9 yıl içerisinde çeşitli tipler de 20 at alır. Anlatılan bu olaydan da anlaşılacağı üzere her beslenen atın ne kadar gösterişli olursa olsun istenilen özellikleri taşımadığı attan iyi anlayan birinin bu konudaki önemi, attan anlayan iyi bir uzman bulansa bile iyi bir at temin etmenin zorluğu, iyi bir atın ancak Tohâristan bölgesindeki Huttel gibi muayyen bölgelerdeki pazarlardan tedarik edilebildiğini görmekteyiz. Sonunda ise bölgeden temin edilen iyi bir atın vasıfları (sürat ve mukavemet) hakkında yeteri derece de fikir edinmek mümkün olmaktadır. Buradan çıkan bir diğer sonuç ise iyi bir atın mutlaka gösterişli olmadığıdır. Bununla da Türk tipinin en başta gelen vasfı olan orta boyun kastedildiği aşikârdır. Selçuklular zamanında Huttel/Huttelân gibi değerli atların satıldığı meşhur pazarlarında bulunduğu kesindir. Ancak bu konu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Huttel'de Abbasîler için olduğu gibi Selçuklular ve Gazneliler için de at yetiştirildiği ileri sürülebilir.⁵⁸⁵ Gazneliler, Horasan topraklarına hâkim oldukları zaman ansızın bu topraklara giren Çağrı Bey ile Tuğrul Bey, Hamdûni'ye, 3 Huttel atı, 7 Buhtur devesi ve 300 Türkmen koyunu hediye ederek, kendilerine otlak göstermesini istemişlerdir. Gazneliler'e tabi bir devlet adamı olan Hamdûni'de onlara Dandanakan

⁵⁸⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 282.

⁵⁸⁵ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 282-283.

çayırliklarını tahsis etmiştir. Selçuklular da Dandanakan çayırliklarının verilmesinden sonra buraya yerleştiler.⁵⁸⁶ Bu dönemde devlet adamları ihtiyaçları olan atları kendi haralarından (at yetiştirilen çiftlik) temin etmekteydiler. Bu dönemde uzmanların kontrolü ve denetimi altında kaliteli Türk atı yetiştirilmekteydi.⁵⁸⁷

Sonuç olarak farklı tipleri ve çeşitleri olan Huttel atları tarihin erken devirlerinden beri tercih edilen at cinsidir. Bu atlar Togan, tarafından “şen atlar” diye tanımlanır. Devlet büyüklerinin saraylarında sıkça tercih edilmekteydiler. Şen atlar avlarda, uzun yolculuklarda, benzersiz dayanaklıkları ve güçleri ile rakipsiz atlardır. Kaşgari ise bunları hem yarış özellikleri hem de rahvan yürüyüşleri bakımından övmektedir.⁵⁸⁸ Marco Polo, ünü her yere yayılan bu Türkmen at cinsini Anadolu'da yaşayan Türklerin de bilinip ürettiğini ve beslendiğini belirtmektedir. Konya bulunan Alâeddin Sarayı'nda yer alan ejderha ve aslan avı tasvirindeki at kabartması motifinin, Zengi'nin aktardığı ve tanımını yaptığı orta boy Türkmen at türü olması oldukça muhtemeldir. Togan, Bedaşan yöresi Türklerinin bakıp beslediği ve “birdaun”u çok andıran bir at cinsinden söz etmektedir. Bahsedilen at, kuvvetli toynaklara sahip, dikkat çekici canlılığına ilaveten burnuna atılmış bir çizikle oldukça göz doldurucudur. Ebat olarak ise orta boy bir at cinsidir. Bu tür, kafasını alışılmış bir safkan atı gibi yukarıda değil, Doğu Türkistan belimlemelerinde gördüğümüz orta boy atlar gibi aşağıda tutmaktadır.⁵⁸⁹ Türk Milletinin beraberinde at sevgisini yaşadığı coğrafyalara götürdüğünü farz edersek bu atların farklı yerlerde farklı cinslerinin olabileceğini söyleyebiliriz.

3.5.TOHÂRİSTAN'DA KÜLTÜREL HAYAT

Önemli bir kültür merkezi olan Tohâristan coğrafyasında birçok vadi bulundurmaktadır. Bölge, bu vadiler vasıtasıyla erken dönemlerden itibaren civar bölgeler ile kültürel bir etkileşimin içerisinde yer almaktadır. Tohâristan hakkında ilk bilgileri edindiğimiz Çinli rahip Zhang Qian (Chang Ch'ien) M. Ö. II. yüzyılın ikinci yarısında Tohâristan'a gelmiştir. Rahibin verdiği bilgilerden Tohâristan'ın ilk zamanlarındaki kültürel durumu hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Zhang Qian (Chang

⁵⁸⁶ Bundarî, *Zubdat Al-Nusra-Va Nuhbat Al-'Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), TTK, İstanbul 1943, 3.

⁵⁸⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 283.

⁵⁸⁸ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatın da İkonogek Motifler*, 300.

⁵⁸⁹ Emel Esin, “Türk Sanatında At”, *Türkler*, Ankara 2002, IV, 236-237.

Ch'ien) civar memleketlerden Kapisa'nın yazısının Tohâristan'ın yazısına çok benzediğini ifade eder. Diğer bir belde olan Bamyân'ın yazısı ve geleneklerinin Tohâristan ile aynı olduğunu zikretmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda Tohâristan'ın etrafındaki memleketler ile yoğun bir ticari ve kültürel alışveriş içeresinde olduğunu anlamak mümkündür. Özellikle Tohâristan, Bamyân ve Kapisa arasındaki bu iletişim bölgedeki önemli bir kültürel ağı küçük parçasıdır.⁵⁹⁰

İlk dönemlerde başlayan kültürel alışveriş ilerleyen dönemlerde Horasan ve Maverâünnehir bölgesine hâkim olan Emeviler, Abbasîler, Samanîler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. Bölge genelinde edebi hayat özellikle Samanîler ile birlikte hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde Horasan ve Maverâünnehir de şiir ve edebiyat alanlarında iyi çalışmalar yapılmasının yanında Samani hükümdarlarından bizzat şiirle ilgilenenler de olmuştur.⁵⁹¹ Eski İran hanedanından olan Samanîler kendi milliyetlerine son derece bağlı olmaları sebebiyle Horasan ve Maverâünnehir de İran'ın eski gelenek ve göreneklerini korudular. Samani hükümdarları Fars dili ve edebiyatına çok önem verdiler ve bu dile hizmet etmeyi kendilerine görev bildiler. O dönem Samanîler'e tabi olan beldeler de egemen olan emirlerden, Hârezm'de Âl-i Muhtac, Tohâristan topraklarındaki Çağaniyân'da Âl-i Muhtac, Garcistan'da şair lakaplı emirlerden Ferîğûniler ve Simcûriler gibi eski hanedanların her birinin farklı şekillerde edebiyat, ilim ve sanat alanındaki gelişmelere önemli katkıları olmuştur.⁵⁹² Samanîlerin oluşturduğu kültürel alt yapı Gazneliler döneminde de devam etmiştir. Gazneli sultanları bilim adamlarına, şairlere ve âlimlere yakın ilgi göstermiş ve her zaman destek vermişlerdir. Bu sayede Tohâristan topraklarının da içerisinde yer aldığı coğrafyada kültürel faaliyetler hız kazanmıştır. Bu dönemde şiirin ve şairlerin korunmasına özel önem verilmekteydi. Çünkü şiir gerek saltanatın görkemini dile getirmede gerekse halkı yeni yerler fethetmeye teşvikte, önemli bir vasıta idi. Bu sebeple Gazneli sultanları önemli edebiyatçıları himaye ettiler. Bu destek, o dönemde yaşayan bütün edebiyatçıların saraya girmeyi hedef edinmesine sebep oldu. Bu sayede

⁵⁹⁰ Valters, *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645.A.D.*, 102-103; Ercilasun, "Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu", 144.

⁵⁹¹ Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmâniler*, 543.

⁵⁹² Emirçüpani, *Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre*, 17, 18; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, I, 26.

Gazneliler döneminde kültürel hayat gelişti.⁵⁹³ Gazellilerden sonra Horasan ve Maverâünnehir topraklarına Selçuklular egemen oldular. Bu dönemde bölge, her alanda olduğu gibi kültürel alanda da ilerleme gösterdi. Bu coğrafya ilmi ve edebi manada oldukça ileri bir seviyeye ulaştı. Selçuklular zamanındaki ilm ve irfanın evvelki devirlerden ayrıldığı ve çok ihtişamlı bir şekle eriştiğini, hatta ciddi mesafe katettiğini belirtmemiz yanlış olmayacaktır. Değerlendirmesini yaptığımız dönemlerde hayat süren ve şöhreti bugüne dek ulaşan fazla sayıda ilim ehlinin bulunması bunların Selçuklu sultanlarının koruması ve desteğinde çalışmalarını sürdürüp eserler vermesi durumun güzel bir örneğini teşkil etmektedir.⁵⁹⁴

3.5.1. Tohâristan Coğrafyasında Yetişen Âlimler ve Edebiyatçılar

3.5.1.1. Beşşâr b. Bürd

Ebû Muâz Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî (ö.167/783-84)'nin eserleri özellikle şiirleri bu alanda çalışanlar tarafından model olarak alınıp değerlendirilen son Arap şairidir. Aslen Tohâristanlıdır, dedesi olan Yercûh ayrıca iyi bir çömlek ustasıdır. Yercûh, Emevilerin Horasan valisi vazifesinde bulunan Mühelleb b. Ebû Sufre eliyle tutsak edilmiş, babası Bürd de evvelce Mühelleb'in eşi Hîre el-Kuşeyriyye'nin, sonrasında ise Basra mıntıkasında Benî Ukayl sülalesinden Ümmü'z-Zibâ isminde bir kadının esiri olmuştur. Çocukluk dönemlerini Benî Ukayl sülalesinin arasında geçirip iyi bir eğitim alma imkânını elde eden Beşşâr, on yaşlarından itibaren şiire adım atmıştır. Eğitim hayatının ilk senelerini, Basra mescitlerindeki irfan ve ilim çevrelerinde sürdürdü. Vâsıl b. Atâ ve dostarıyla kurduğu diyalog yardımıyla bu âlimlerden iyi istifade etti. Onlardan öğrendiği kelâm ve fıkıh Beşşâr b. Bürd'ün ilmî ve fikrî alandaki ilerlemesine katkıda bulundu. Zevk ve sefadan uzak olan bir yaşam tarzını benimseyen ve bu özelliğini şiirlerinde de belli eden Beşşâr, iman ve inanma bakımından farklı mezhepler arasında debelenip durmuş, şiirlerinde Zerdüştlüğe yaptığı atıflardan dolayı zındıklıkla itham edilmiştir. Beşşâr Emeviler'in Arap olmayan müslümanlara ön yargılı yaklaşımlarından dolayı Emevîler zamanında ön plana çıkamamıştır. Ancak Abbâsîler'den Mehdî-Billâh ve veziri

⁵⁹³ Emirçüpani, *Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre*, 20, 21; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, I, 26.

⁵⁹⁴ Piyadeoğlu, *Güneşin Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, 297; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, I, 27.

Hâlid b. Bermek dönemlerinde saygınlık kazanabilmiştir. Beşşâr önemli bir oluşum olarak “muhsesûn” diye tanınan yeni bir dalın ortaya çıkarılması olarak sayılmaktadır. Beşşâr, câhiliye zamanı ile İslami devirlerde en fazla şiir söyleyen ilk üç şairin arasında yer almaktadır. Beşşâr’ın dışındaki iki şair ise Ebü’l-Atâhiye ile Seyyid el-Himyerî (ö. 173/789)’dir. Beşşâr kendi ifadesine göre 1200 kaside söylediğini belirtmektedir. Şairin İslamiyete olan tutumu, zındıklıkla suçlanması ve herkesi iğnelemesinin bir sonucu olarak eserlerinden bazıları bize kadar ulaşabilmiştir. Şiirlerinden birazı tabakat eserleriyle antolojilerde toplanarak günümüze ulaşmış, geriye kalan az sayıdaki şiir ise dîvân şeklinde biraraya getirilmiştir.⁵⁹⁵

3.5.1.2.Şakik-ı Belhî

Tam adı Ebû Alî Şakik b. İbrâhîm el-Ezdî el-Belhî (ö. 194/810) dir. O dönem Belh bölgesine bağlı olan Tohâristan da doğmuştur. Tohâristan topraklarında kurulan ilk sûfî tarikatının lideridir. Bölgenin önemli geçim kaynaklarından birisi olan ticaret ile meşgul olmuş bu işten oldukça servet elde etmiş, ticari faaliyetlerde bulunmak amacıyla Türkistan’a geldiği zaman burada denk geldiği bir putperestle aralarında oluşan diyalog Belhî’yi zühd yaşantısına çektiği ve dünya işlerinden elini eteğini çektiği nakledilmektedir. Sonraki senelerde hac ibadetini yerine getirmiş. Eğitimi için yolculuklarda bulunmuş, İmam Ca’fer es-Sâdık’la iletişime geçmiş, Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe ve İmam Züfer’in yanında farklı konularda ilim tahsil etmiştir. Devam eden senelerde hadis alanında ehil bir seviyeye ulaşmıştır. Abbâd b. Kesîr, Kesîr b. Abdullah, İsrâîl b. Yûnus es-Sebî’den hadislerle ilgili ders almaya devam etmiş ve sünnet çizgisine oldukça önem vermiştir. Belhî, Mâverâünnehir mıntıkasında meydana gelen harplere dâhil olmuş ve Kûlân muharebesinde (194/810) şehitlik mertebesine ulaşmıştır. Horasan ve Tohâristan topraklarında tasavvuf düşüncesini ilk anlatan sûfî olan Belhî, fütüvvetin tasavvufî bir içerik elde etmesine değerli desteklerde bulunmuştur.⁵⁹⁶

⁵⁹⁵ Cemal Muhtar, “ Beşşâr b. Bürd”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 8; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, 160.

⁵⁹⁶ Ali Bolat, “ Şakik-ı Belhî”, *DİA*, XXXVII, 305-306.

3.5.1.3. Huttelî İbnü'l-Cüneyd

Muhaddis ve sûfî olan Ebû İshâk İbrâhîm b. Abdillâh b. el-Cüneyd el-Huttelî el-Bağdâdî (ölüm tarihi 270/884 [?]). 200 (816) yılı civarında doğmuştur ve İbnü'l-Cüneyd ismiyle de bilinir. Ebû İshak künyesiyle anılmasının sebebi İshak isimli bir oğlunun bulunması değildir. İbrâhim isimli kişilerin çoğunlukla bu mahlası kullanması nedeniyledir. Kökeni Horasan bölgesinin kuzeyindeki Tohâristan sınırları içerisinde yer alan Huttel kasabasına dayanmaktadır. Ebû İshâk İbrâhîm b. Abdillâh b. el-Cüneyd el-Huttelî'nin uzun yıllar Bağdat'ta ikamet ettiği ve umumi olarak Sâmerrâ'da kaldığı aktarılmaktadır. Tahmini olarak 214 (829) yılından önce ilim tahsiline başlamıştır. Basra, Kûfe, Şam, Mısır vb. beldelere ilmî yolculuklarda bulunan Huttelî'nin bu mıntikalarda birçok hocadan hadis dinlediği tespit edilmiştir. Huttelî'nin tahminen 260 (874) yılı civarında vefat ettiği ve 270 (884) yılı civarına kadar yaşadığı hesap edilmektedir. Hatîb el-Bağdâdî Huttelî'nin oldukça güvenilir bir söz aktarıcısı (râvi) bir kişi olduğunu belirtmiştir, daha sonraki muhaddisler de ona katılmıştır. Zehebî, de Huttelî'nin hadis alanında çok ileri seviyede olduğunu anlatmaktadır. Onu Sâmerrâ'da tanıdığını belirten İbn Ebû Hâtîm babasının Huttelî'den uzun bir müddet hadis yazdığını ve öğrendiğini söylemektedir. Huttelî'nin adı Ahmed b. Hanbel'den hadis aktaran ehil kişilerin içinde kabul edilmektedir. O dönem Huttelî'den hadis dinleyen birçok âlim vardır. Bunlar arasında İbn Ebû'd-Dünyâ, Harâitî ve Ebû Bişr ed-Dûlâbî gibi âlimler bulunmaktadır. Bu zamana kadar gelebilen iki tane çalışması olduğunu söyleyen Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hârûn el-Askerî ile Ebû't-Tayyib Muhammed b. Kâsım b. Ca'fer el-Kevkebî'den başka Fazl b. Muhammed eş-Şa'rânî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî ve et-Teheccüd isimli eserini belirten Muhammed b. Hâmid b. Serî de Huttelî'nin önemli talebeleridir.⁵⁹⁷

3.5.1.4. Cüzcânî Ebû Bekir

Tam ismi Ebû Bekr Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî el-Bağdâdî olan IX. asırda yaşamış hanefî fıkıh bilgini ve peygamberin sünnetine titizlikle uyan kelamcıdır. Hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sadece Tohâristan toprakları içerisindeki

⁵⁹⁷ Bosworth, "Khuttalan", 75; Fîrdevsî, *Şahnâme*, I, 731-1052; Cemil Akpınar, "Huttelî", *DİA*, İstanbul 1998 XVIII, 429.

Cüzcân'da doğduğunu söylenebiliriz. Hocalarından Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin (ö. 200/816) tarihinde Bağdat'ta kaldığı dönemde Cüzcânî'nin de buraya gelerek ikamet ettiği ve bu nedenle Bağdâdî ismiyle de tanındığı belirtilmektedir. Cüzcânî III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiştir. Samanîler Hükümdarı Nasr b. Ahmed devrinde (864-892) Türkistan'da meydana gelen bir savaşta şehit olan ve Meseletü's-sıfât isimli önemli eserlerin yazarı olduğu bilinen Ebû Nasr el-İyâzî ile Ehl-i sünnet kelâm mektebinin kurucularından Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Cüzcânî'nin en ünlü talebelerindendir. Kaynaklarda Cüzcânî'nin çok sayıda eser kaleme aldığı zikredilsede yalnızca üç tanesinin ismi belirtilmektedir. 1. el-Fark ve't-temyîz, 2. Kitâbü't-Tevhîd. 3. Kitâbü't-Tevbe.⁵⁹⁸

3.5.1.5. Cüzcânî Ebû Ali

Hasen b. Alî el-Cüzcânî (ölüm tarihi III/IX. asır) yaşamıyla ilgili çok az malumat bulunmamaktadır. Tasavvufî ahlakını Hakîm et-Tirmizî ile Muhammed b. Fazl el-Belhî'den almıştır. Ebû Bekir el-Verrâk'ın (ö. 280/893) yakın dostu ve Abdullah b. Muhammed er-Râzî'nin tarikat büyüğüdür. Tabakat kitaplarında, fütüvvet ehlinden bir sûfî olan Cüzcânî'nin tasavvufî yaşam ve fikirler hakkında eserleri vardır. Fakat bu eserler günümüze ulaşamamıştır.⁵⁹⁹

3.5.1.6. Ebû'l-Kâsım İsmail b. 'Abbâd

İbn 'Amid'in öğrencisi Kâfi'nin sahibidir. Memleketi Tohâristan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Tâlekân'dır. İlk zamanlarda İbn Fâris'ten eğitim aldı. Sonraki senelerde ise İbn 'Amid'in hizmetinde bulundu ve İbn 'Amid'in ölümünden sonra İbn 'Amid'in oğlu olan Ebû'l-Feth'in görevinin sonlandırılmasının arkasından Mueyyedu'd-devle'nin vezirliği vazifesine getirildi. 385/995 senesinde ölünceye kadar görevi sürdürdü. Sâhib, görevinin ustası, tedbirli düzenli ve iş bitirici bir karakter olmasına ilaveten lisan, edebiyat vb. alanlarda kendi zamanının önde gelen kişileri arasındadır.⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 336; Hartmann, "Djüzdjân", 608; Metin Yurdağür, "Cüzcânî Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul 1993, XVIII, 97.

⁵⁹⁹ Mustafa Kara, "Cüzcânî, Ebû Ali", *DİA*, İstanbul 1993, XVIII, 97.

⁶⁰⁰ Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, I, 199; Fîrdevsî, *Şahnâme*, I, 1066; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 70.

3.5.1.7. Lebîbî-yi Horâsânî

X. asrın sonları ile XI. asrın ilk dönemlerinde yaşayan Lebîbî-yi Horâsânî, Gazneliler döneminin ünlü şairlerinden Ferruhî'nin (ö. 429/1037) çağdaşı ve yakın dostlarındanıdır. Gazneliler sarayında hizmette bulunmadan önce Çağâniler saraylarında bulunmuştur. Çağâniler'in şairleri seven emirlerinden Ebu'l-muzaffer Ahmed b. Muhammed Çağânî'yi övdüğü 59 beyitten oluşan bir kaside yazmıştır. Lebîbî genellikle kaside şairi olarak bilinmektedir. Lebîbî'den bir uzun kaside, birkaç kıta tezkire ve çeşitli sözlüklerde örnek olarak yer almış toplam 195 beyit şiir yazmıştır.⁶⁰¹

3.5.1.8. Muncîk

Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed Muncîk-i Tirmizî, Samanîlerin son dönemlerinde yaşayan Muncîk, Dakiki'den sonra Çağâniler yerel emirlerinin sarayında yaşamış ve onların meddahı özellikle Emir Ebû Yahya Tâhir b. Fazl-ı Çağani ve Emir Ebu'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed Çağani'nin meddahlığını yapmış IV/X. yüzyılın ikinci yarısının büyük şairlerindendir. Dili akıcı sade hoşça giden ve nüktedan bir şairdi. Avfi onun sözünü şöyle değerlendirmektedir. "Garip bir şiir, güzel lafızlar, taze ve yeni anlamlar, belîğ ibareler ve nadir istiareler."⁶⁰²

3.5.1.9. Ferruhî-i Sîstânî

İslami dönem İran edebi hayatının erken devir kaside şairlerindendir. Aslen Tirmizli olduğu gibi söylentiler kesinlikle gerçek değildir. Bir şiirinde Sîstanlı olduğunu açık açık belirten Ferruhî'nin babası olan Cûlûğ, Sîstan emîrlerinden Halef b. Ahmed b. Muhammed es-Saffârî'nin esiriydi. Ferruhî'nin şiir tarzının duruluğu ve işlediği konular incelenerek şairin genellikle halk kültüründen esinlendiği ifade edilebilir. Kısa süre Sîstanlı bir dihkana hizmetçilik yapmıştı ve izdivaç ettiği zaman efendisinden aldığı paranın arttırılmasını talep etti. Fakat bu isteği yerine getirilmeyince şiir yeteneğine inanarak methiye yazmaya geçecek nam sahibi birisini aramayı düşündü. O dönem

⁶⁰¹ Yıldırım, *İran Edebiyatı (Gazneliler Dönemi)*, 69.

⁶⁰² Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, I, 88; Emirçupani, *Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre*, 43, 44; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmâniler*, 552.

Ferruhî'ye Tohâristan toprakları içerisindeki Çağaniyân⁶⁰³ Valisi Fahrüddevele Ebü'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed-i Çaganî önerildi. Bu gelişmeler üzerine Ferruhî Çağaniyân'a geldi. Çağaniyân Emirîne sunduğu kaside beğenilince Ferruhî'ye hediye olarak birkaç at takdim edildi. Şairin Çagānî Emirînin yanında ne kadar kaldığı tam olarak bilinmemektedir. Şair, Gazneli Mahmud'un hükümdan olmasından (388/998) sonra Gazneli saray şairlerinin içine girmeyi başardı. Geride kalan ömrü Sultan Mahmud ve onun iki oğlu Muhammed ile Mesud zamanlarında geçti. Gazneliler zamanındaki vazifesi ramazan ve kurban bayramları ile Nevruz, Mihricân ve Sede gibi mübarek zamanlarda Sultanın verdiği kabul törenlerinde, buna ilaveten hükümdarın yanında bulunduğu seferlerde onun adına kaside okumaktan oluşmaktaydı. Hakikaten tarihçiler içinde önemli bir şair olan Ferruhî, Sultan Mahmûd'un Hindistan'a düzenlediği bütün seferlerde yer aldı ve kasidelerinde meydana gelen olaylarla ilgili elzem bilgiler vermektedir.⁶⁰⁴ Bilhassa Somnat seferini (416/1025) betimleyen kasidesindeki bilgiler tarihçiler açısından büyük bir ehemmiyet içermektedir. Sultan Mahmud ve oğulları haricinde methettiği kişiler içinde Sultan Mahmud'un meşhur veziri Ahmed b. Hasan-ı Meymendî ve Mahmud'un hükümdarlığının son yıllarındaki vezirlik görevini yürüten Ebû Ali Hasan b. Muhammed Mîkâlî (Hasanek-i Nişâbûrî), yine Mahmud'a yakın kimselerden olan Hâce Ebû Bekir Abdullah b. Yûsuf-i Sîstânî gibi devletin üst kademelerinden önemli idareciler bulunur. Özellikle Gazneli Mahmud'un vefatı (421/1030) sebebiyle kaleme aldığı mersiye bu tarzın en iyilerinden birisi olarak kabul edilir. Hayatının son senelerinde Gazne'de ikamet eden Ferruhî 429'da (1037-1038) bu şehirde öldü.⁶⁰⁵

3.5.1.10. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hasen el-Huttelî (ö. 453/1061 [?])

İlk sûfî müelliflerden Hücvîrî'nin şeyhi olan Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hasen el-Huttelî Horasan mıntıkasının kuzey yönünde Vahşâb ve Ceyhûn arasında yer alan

⁶⁰³ Bu dönemde (321-377/933-987) Çağaniyân'da şiir seven birçok emir vardır. Bunlardan 321/933 yılında Nasr b. Ahmed-i Sâmani, Horasan komutanlığı ve Çağaniyan hükümdarlığını Ebu Bekr Muhammed b. Muzaffer b. Muhtac-ı Çağani'ye verdiği zaman o Fars dilini kendi bölgesinde yaygınlaştırmaya başladı. Öyle ki Muncîk-i Tirmiz-i, Ferruhu-yi Sistani gibi önemli şairler ilk şairlik süreçlerini Çağaniyan da geçirdiler. Nitekim bu sülalenin emirlerinden birisi olan Ebu'l -Muzaffer Tahir b. Fazl (öl.377/987)'ın kendisi de şiir söylerdi. *Bk. Emirçüpani, Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre*, 43-44.

⁶⁰⁴ Tahsin Yazıcı, "Ferruhî-İ Sîstânî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 410-411; Yıldırım, *İran Edebiyatı (Gazneliler Dönemi)*, 63-64; Emirçüpani, *Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre*, 43-44; H. Ritter, "Ferruhî", *İA*, IV, 573.

⁶⁰⁵ Yazıcı, "Ferruhî-İ Sîstânî", 410; Ritter, "Ferruhî", 573-574.

Tohâristan sınırları içerisinde yer alan Huttel vilayetine doğdu. Gençlik yıllarında hadis ilmiyle uğraştı. Bağdat sûfîlerinden ve Ebû Bekir eş-Şibli'nin müridi Ali b. İbrâhim el-Husrî'nin yanında tasavvuf terbiyesi aldı. Hayatının çoğunu Suriye'de Halep civarlarındaki Likâm tepelerinde sade bir ömür sürerek harcadı. Bânyâs ve Şam sınırındaki Beytülcin köyünde müridi Hücvîrî ile beraber yaşarken öldü. Hücvîrî şeyhinin ölüm tarihini vermemekte, Gulâm Server Lâhûrî (XIX. yüzyıl) Hazînetü'l-aşfiyâ' adlı eserinde, Nefehâtü'l-üns'ün bir nüshasının kenarında Huttelî'nin ölüm tarihi 453 (1061) senesi diye not edilmektedir. Çağdaş yazarlardan Şeyh Abdürreşîd, Zehebî'den edinilen bilgilere göre Huttelî'nin 460'ta (1068) vefat ettiğinden bahsedilse bile Zehebî'nin anlatmaya çalıştığı kişi Ebü'l-Fazl el-Huttelî değil Şâfiî fakihi Ebû Ali Hasan b. Ebû Tâhir el-Huttelî'dir. Hücvîrî, "Sokr küçüklerin oyun sahası, sahv ise büyüklerin yokluk deryasıdır" diyen Huttelî'nin sahvı sekre tercih eden Cüneyd-i Bağdâdî meşrebinde bir sûfi olduğunu belirtir. Huttelî'nin kılavuzu Husrî'nin dışında çok sevip saydığı bir diğer bir sûfi de müellifi Hakîm et-Tirmizî'dir. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hasen el-Huttelî kılık kıyafete dış görünüşe önem vermeyen, kendi iç âlemini insanlardan saklamaya gayret eden ve kerâmete pek meyil vermeyen Huttelî melâmî-meşrep bir sûfi diye nitelendirilebilir. Huttelî, tasavvufî anların yaşandığı esnasında hissedilenlere saplanıp kalınmaması gerektiğine vurgu yapan sûfîlerdendir. Hücvîrî'nin konuşmalarından onun bize kadar gelemeyen Rivâyât isimli bir eserinin varlığı anlaşılmaktadır.⁶⁰⁶

3.5.1.11. Ebü'l-Feth Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe el-Velvâlicî

Ebü'l-Feth Abdürreşîd Cemâziyelevvel 467 (Ocak 1075) senesinde Tohâristan toprakları içerisinde kalan Velvâlic'de dünyaya geldi. Buhara'da zamanının meşhur âlimleri Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin, Ahmed b. Ebû Sehl el-Attâbî, Ali b. Hasan el-Burhân, Belh'te Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Halîlî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin es-Simnicânî, Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kazzâz ve Semerkant'ta Ebû Muhammed Muhammed el-Katâvânî'den çeşitli konularda eğitim aldı. Bir müddet Keş'te ikamet etti. Ardından kısa bir süreliğine Semerkant'ta ikamet eden Ebü'l-Feth doğduğu topraklar olan Velvâlic'de öldü. el-Fetâva'l-Velvâliciyye isimli hanefî fikhına dair eseri

⁶⁰⁶ Erhan Yetik, "Huttelî, Ebü'l-Fazl", *DİA*, XVIII, 428; H. Algar, "Abu'l-Fazl Kottali", *Encyclopaedia Iranica*, I/3, p. 290; an updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/abul-fazl-mohammad-b> (accessed on 31 January 2014); Bosworth, "Khuttalan", 75; Fîrdevsî, *Şahnâme*, I, 731-1052.

bulunmaktadır.⁶⁰⁷ el-Fetâva'l-Velvâliciyye alışılmış fıkıh eserlerinin düzenine göre kaleme alınmıştır. Farklı yerlerde çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Bu kıymetli kaynağın Süleymaniye Kitaplığı'nda olan bir kopyasında 1. cilt tahâret ile büyü', II. cilt ise şüf'a ile hiyel arasında kalan kısımlarından (kitab) oluşmaktadır. Eserde yer alan bölümlerin en üst tarafında o kısımda bulunan bölümlerin adı ve diziliş rakamları verilmiştir. Arkasından da bunların izahatine başlanmıştır. Eserde açıklanan hükümlerin alındığı kaynaklardan bahsedilmemiştir. Fakat bahsedilen görüşün sahibi belirtilmiştir. el-Fetâvâ ismiyle bahsedilen eser, hukukî konular koleksiyonu ve alışlagelmiş bir furû kitabı niteliğindedir. Hanefiliğin birinci ana metinlerinde bulunmayan zaman sonra oluşan farklı konular hakkında fikhî düşünce ve çözümlere yer ayrılması açısından da eser büyük ehemmiyet oluşturur.⁶⁰⁸

3.5.1.12. Enderabi

Ebu Abdillah Ahmed b. Ebi Ömer el-Enderabi (ölüm 470/1077) kıraat âlimidir. Memleketi Tohâristan vilayetlerinden Enderab'dır. Yaşamıyla ilgili çok az şey bilmektedir. Ahmed ez-Zahid mahlasıyla tanınmaktadır. Eğitim aldığı kişilerin büyük bir çoğunluğu Nişaburlu'dur. Bu bilgiler ışığında eğitimini özellikle de kıraat alanındaki ihtisasını burada bitirdiği belirtilebilir. Burada dönemin en iyi kıraat âlimlerinden dersler almıştır. Enderabi hadis ilminde ileri bir seviyede olan, Ebü Said Muhammed b. Ali el-Haşşab, Ebü Amr Muhammed b. Yahya b. Hüseyin, Ebu Mansur Nasr b. Bekir el-Mihrani, Hâkim en-Nisaburi gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Enderabi, Kur'an ilimlerinde ve bilhassa kıraat alanında döneminin seçkin âlimlerindendir. 20 Rebiülevvel 470'te (11 Ekim 1077) ölmüştür. Bazı kaynaklar ise Enderabi'nin 500/ 1106 senesinde vefat ettiğini zikretmektedir. Enderabi'nin bize kadar gelen tek çalışması *el-Îzâh fi'l-kırâ'at*'tir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁷ Ferhat Koca, "el-Fetâva'l-Velvâliciyye", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 448; Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 109; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 340; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 69; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 428.

⁶⁰⁸ Koca, "el-Fetâva'l-Velvâliciyye", 449.

⁶⁰⁹ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 218; Ali Rıza Temel, "Enderabi", *İA*, XI, 185.

3.5.1.13. Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed el-Belhî (ö. 548/1153)

Tohâristan sınırları içerisinde bulunan adını tam olarak bilmediğimiz bir köyde dünyaya gelen hanefî âlimidir. Buhara'ya giderek burada Abdülaziz İbn Mâze'den fıkıh İbn Mâze ve Ebu'l-Muîn en-Neseffî'in yanında ise hadis eğitimi almıştır. Dımaşk'ta Sadiriyye Medresesi'nde ve Halep'te talebelere ders anlatmıştır. Kaynaklarda geçen bilgilere göre Dımaşk'ta vefat etmiştir.⁶¹⁰

3.5.1.14. Seyyid Burhânüddîn Hüseyin Muhakkık-ı Tirmizî

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin şeyhi olan Seyyid Burhânüddîn Hüseyin Muhakkık-ı Tirmizî 1166 ya da 1169 senesinde Tohâristan toprakları içerisindeki Tirmiz'de doğdu. Dedesinin adı Seyyid Kasım Tirmizî'dir. Babasının ismi de Seyyid Hasan Tirmizî'dir. Sülalesi Hz. Hüseyin'e kadar uzandığı için "Seyyid" ve "Hüseyinî" nisbelerinin yanında insan kalbindeki gizemli şeyleri bilmesi gibi örneğin Şems-i Tebrîzî'nin Konya'ya geldiği zaman bu durumu önceden Mevlânâ'ya bildirmesi sebebiyle "seyyid-i sırdân", Mevlânâ tarafından hatırladığı adıyla "Burhâneddin, burhân-ı dîn, burhân" ve tahkik ehli bir sûfî olduğunu niteleyen "muhakkık" mahlaslarıyla bilinmektedir. Tirmiz'deki eğitiminin arkasından 605'te (1208) dönemin önemli ilim merkezlerinden Belh şehrine gelerek Mevlânâ'nın babası Sultanülulemâ Bahâeddin Veled'e bağlandı. Burada bir ay civarında bulundu ve daha sonra Tirmiz'e geri geldi. Bir sonraki sene yeniden Belh'e giderek iki üç sene kadar durdu. İşte bu zamanda daha çocuk yaşlarda olan Mevlânâ'nın sorumluluğunu üstlenerek eğitiminden mesul oldu. Bahâeddin Veled ailesiyle beraber Belh'ten gidince Seyyid Burhânüddîn Hüseyin'de Tirmiz'e yerleşti (616/1219). Mevlevî kaynaklarında Seyyid Burhânüddîn Hüseyin'in bu tarihten sonra inzivaya çekildiği, sekiz sene civarında eğitim ve ilmi işlerle meşgul olduğunu arkasından ise Anadolu'ya geldiği belirtilmektedir. Seyyid Burhâneddin'in ölüm yılı kesin bilgiyle belirlenememiş olmakla beraber İbtidânâme'de ve Eflâkî'deki malumatlar ışığında onun Bahâeddin Veled'in ölümünün üzerinden kısa süre geçtikten sonra Konya'ya gittiği, dokuz sene Konya'da Mevlânâ'ya şeyhlik ettiği

⁶¹⁰ Piyadeoğlu, *Güneşin Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, 279.

göz önünde bulundurulduğunda 638 (1241) senesi bitimi ya da 639 (1241) senesi ilk aylarında vefat ettiği yorumu yapılabilir.⁶¹¹

3.5.1.15.Zahîr-i Faryabî

Ebü'l-Fazl Zahîrüddîn Tâhir b. Muhammed Faryabî (ölüm 598/1201) kaside şairidir. Takriben 551 (1156) yılında bugün Afganistan topraklarında bulunan o zaman Tohâristan sınırları içerisinde olan Faryab'da dünyaya geldi. “Sadru'l-hükemâ” ve “Melikü'l-keîâm” sıfatlarıyla bilinir ve şiirlerinde çoğunlukla “Zahîr” takma adını taşımıştır. İlk eğitimini doğduğu yerde aldı. Sonraki senelerde şair gençlik yıllarını geçireceği Nîşâbur'a gitti. Bura altı yıl süresince felsefe, Arap edebiyatı, matematik ve astronomi eğitimi aldı. İlk kez Nîşâbur'da şiir kaleme almaya başladı. Nîşâbur Emîri Adudüddin Doğan Şah b. Müeyyed'in sarayına varıp emir ve vezirleri öven şiirler kaleme aldı. Farklı ilim dalları ile meşgul oldu. Şair, anlaşılması zor redifleri kullanmış olmakla birlikte onun sözü kolay olup redifler, onun beyan noktasındaki gücüne yenik bir özelliktir. Şair, şaşırtıcı mübalağalar, güzel anlam ve mazmunlar oluşturma noktasında çok güçlüdür. 585 (1189) senesinin ilk aylarında Mâzenderan'a buradan da Azerbaycan'a geldi. Ömrünün son zamanlarında şiir ile ilgilenmeyi bıraktı ve Tebriz'de insanlardan uzaklaşarak tek başına yaşamaya başladı. Mezarı Tebriz'de Surhâb ismi verilen şairler kabristanında bulunmaktadır.⁶¹²

⁶¹¹ İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, 234; Semih Ceyhan, “Seyyid Burhânüddîn”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 56, 57.

⁶¹² Minorsky, *Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World'*, 335; Fîrdevsî, *Şahnâme*, I, 1048-867-945; Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, I, 22-223; Mehmet Atalay, “Zahîr-i Fâryâbî”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 87-88.

SONUÇ

Tarihi çok eski devirlere kadar giden İslamiyetin ilk dönemlerinde Büyük Horasan'da yar alan eski bir ülke olan Tohâristan ismini, Greko-Bakterian İmparatorluğu'nu da yıkan boylar arasında sayılan Tohârililer'den (Tohârlar) almıştır. Tohârlar'ın kökeni ve bölgenin sınırları hakkındaki tartışmalar günümüzde hâlen daha devam etmektedir ve bu konuda tam bir fikir birliğine varılamamıştır. Bunun sebebi, Tohâristan'ın tarihi hakkında neredeyse herkesin bir şeyler söylemeye çalışmasıdır. Fakat bölgenin tarihinin ve coğrafyasının kapsamlı ve doğru bir şekilde ele alınmaması sebebiyle bilgi eksikleri oluşmuştur. Daha da kötüsü bu hatalar, Tohâristan hakkında bir şeyler yazmak isteyen çoğu araştırmacı tarafından tekrarlanmıştır.

Bölge, özellikle Orta Asya tarihi hakkında araştırmalar yapan ünlü doğu bilimciler; C. E. Bosworth, W. Barthold, V. Tomashec, Le Strange, V. Minorsky, W. Marwart gibi bilim adamları tarafından sınırlı olarak ele alınmış dolayısıyla teferruatlı bilgi verilmemiştir. Bu yüzden Türk ve Orta Asya tarihi için önemli bir coğrafya olan Tohâristan hakkında ciddi bilgi eksiklikleri vardır. Biz bu çalışmamızda kısmen de olsa bu eksiklikleri gidermeye çalıştık.

Tohâristan günümüzde Afganistan'ın kuzeyini, Türkmenistan'ın doğusunu, Tacikistan ve Özbekistan'ın da güneyini kapsamaktadır. Çalışmamızın konusu olan ortaçağda Arap fetihlerinden Selçuklu hâkimiyetine kadar Tohâristan, Ceyhun Nehri'nin Demir kapıdan Hindikuş geçitlerine, hatta Sind'e kadar uzanan ve nehrin iki yakasında olan yerleri de içine alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı olmuştur. Tohâristan'ın bu önemli konumu ve ipek yolu ticaretinde kritik bir nokta olması bölgeyi tarihî süreç içerisinde farklı boyların, kavimlerin ve milletlerin gözünde gözün de ilgi odağı yapmıştır. Himalaya Dağları'nın batı uzantısı olan tepeler ile Hindikuş Dağları bölgeyi çevreleyerek güvenli bir hâle getirmiştir. Bölgenin bu özelliği sayesinde burada kurulan devletler varlıklarını uzun süre koruyabilmişlerdir. Bu sebeple Tohâristan toprakları dönemin önemli güçlerinin hedefinde ve yönetiminde olmuştur. Sırasıyla Bactria Grek krallığı, Kuşanlar, Sâsâniler, Akhunlar, Gök-Türkler Tohâristan Yabguları, Araplar Tâhirîler, Saffârîler, Bânîcûrîler (Ebû Dâvûdîler), Samanîler, Gazneliler, Selçuklular, Tohâristan'a egemen olmuşlardır ve bölgenin kontrolü için mücadele etmişlerdir. İlk

Çağlardan itibaren birçok kavmin Tohâristan'da siyasi teşekküller oluşturması veya geçiş olarak kullanması dolayısıyla burada çok sayıda etnik grup hayat alanı bulmuştur. Bütün bu faktörler de bölgenin adeta bir etnik, dinî ve kültürel mozaîge dönüşmesine sebep olmuştur. Tohâristan'ın siyasi tarihi kısmında detaylı anlattığımız üzere Türkler bu bölgeye çok eski tarihlerde gelmişlerdir. Hun ve Gök-Türk Devletleri Orta Asya'daki güçlü hâkimiyetleri ve savaşçı kimlikleriyle doğrudan veya bölge kavimlerini etkilemek suretiyle Tohâristan coğrafyasının kaderini belirlemişlerdir. Araplar VII ve VIII. asırlarda bölgeye yönelik fetih faaliyetlerinde bulunmuşlar ve uzun süre Tohâristan ve ona bağlı yerleri ele geçirmek için uğraşmışlardır. Araplar, hem bölge de İslamiyet'i yaymak hem de ipek yolu güzergâhında ekonomik olarak zengin bir bölge olduğu için Tohâristan bölgesine çok sayıda sefer düzenlemişlerdir. Araplar uzun süren kanlı mücadelelerden sonra Tohâristan'a hâkim oldular; fakat bölgenin İslam ordularının toplama merkezlerine uzak olması ve burada yaşayan insanların sürekli başkaldırması, sebebiyle Tohâristan'da Arap fetihleri Horasan'ın diğer yerlerindeki kadar kalıcı olmadı. Araplardan sonra Tohâristan'a, Tahir b. Hüseyin egemen oldu. Daha sonra bu memleket Yakub Leys Saffari'nin hâkimiyetine kadar Tâhirîler'in ülkesi olarak kaldı. Tâhirîler'den sonra Saffârîler, Tohâristan topraklarına hâkim oldu. Sonraki senelerde Tohâristan ve Bedahşan toprakları IX-X. asırlarda Bânîcûrîler'in yönetimine girdi. Bânîcûrîler'in ardından Mâveraünnehir ve Horasan'da (819-1005) tarihleri arasında güçlü bir hanedan olan Samanîler Tohâristan topraklarını ele geçirdiler. Fakat ilk dönemlerden itibaren devletin yükselmesini sağlayan ve Samani Devleti askerî ve idari kademelerde bulunan Muhtâçoğulları, Karategin, Sîmcûrîler vb ailelerden gelen Türk asıllı komutanlar ile Alp Tegin, Sebük Tegin gibi diğer Türk komutan ve yöneticiler aynı zamanda devletin sonunda getirdi. 389/999 yılında Karahanlılar'ın Buhara'yı ele geçirmesiyle birlikte Tohâristan'da Samanîlerin varlığı sona erdi. Samanîler ve Alp Tegin komutasındaki Gazneliler arasında meydana gelen mücadelede zafer Gaznelilerin oldu. (Nisan 962) Alp Tegin'in yönettiği kuvvetler Tohâristan bölgesine ilerledi. Samanîler Devleti'ndeki iç karışıklıklar sonrası Gazneliler Sebük Tegin döneminde Tohâristan'a tamamen hâkim oldular. Bu durum Sebük Tegin'in halefleri döneminde de devam etti. Tohâristan'ın jeopolitik konumu düşünüldüğünde bu durumun sürmesi, Gazneliler Devleti'nin ve aynı zamanda Tohâristan bölgesinin lehine olmuştur. Genel bir değerlendirme yapıldığı zaman Sultan Mahmut zamanında Tohâristan ve ona bağlı olan diğer yerleşim yerinde yaşayan

halk bu dönemde müreffeh bir hayat sürmüştür. Fakat işin kötüsü Gazneliler döneminden itibaren Tohâristan'ın bölgedeki önemi yavaş yavaş azalmaya başladı. Çünkü artık Horasan coğrafyası daha ön plana çıktı ve beraberinde bölgenin merkezi Tohâristan'dan Belh şehrine kaymaya başladı. 1040 Dandanakan savaşında Gaznelilerin Büyük Selçuklular tarafından yenilmesinden sonra Tohâristân bölgesine hâkimiyeti Selçukluların kontrolüne geçmiştir. Özellikle Çağrı Bey, Belh'i ele geçirdikten sonra Cüzcân, Bâdgîs, Huttalan ile Tohâristan'ın diğer şehir ve kalelerinin fethetti. Sonuç olarak tarihin erken dönemlerinden itibaren ticari ve ekonomik yönden zengin bir coğrafya olan Tohâristan, Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde söz sahibi olmak isteyen bütün güçlerin ilgisini çekmiştir. Çünkü buraya hâkim olmak ipek yolu ticaretinin kontrolü sağlamaktı ve ekonomik olarak güçlü olmak demektir. Tohâristan, İpek yolunun ana kollarından birinin üzerinde yer almaktadır. Bunun yanında bölge komşu olduğu vilayetler ile de güçlü bir ulaşım ağına ve ticari ilişkilere sahiptir. Kadim bir ülke Tohâristan 13. yüzyıldan sonra eski önemini tamamen kaybetti. Bölge Türk tarihinin önemli geçiş güzergâhlarından biri ve kilit noktasını oluşturmaktadır. Çalışmamız ile bölgenin tarihî coğrafyasını, siyasi ve sosyo-kültürel durumunu anlatan kaynaklarda satır aralarına sıkışmış olan ancak ortaya çıktıkça aslında çok önemli olduğunu kavradığımız, Arap fetihlerinden Selçuklu hâkimiyetine kadar geçen sürede Tohâristan bölgesinde meydana gelen olayları aktardık.

KAYNAKÇA

I. TEMEL ESERLER

- Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulük)*, (Translated by Franz Rosenthal), State University of New York Press, State University of New York 1999, XXXVIII.
- , (Translated by Martin Hinds), State University of New York Press, State University of New York 1999, XXIII.
- , (Translated by Khalid Yahya Blankinship), State University of New York Press, State University of New York 1999, XXV.
- , (Translated by C. E. Bosworth), State University of New York Press, State University of New York 1999, XXX.
- , (Translated by C. E. Bosworth), State University of New York Press, State University of New York 1999, V.
- Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2013.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Trc. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Bundarî, Zubdat Al-Nusra-Va Nuhbat Al-'Usra, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), TTK, İstanbul 1943.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (2004), (A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), TTK Basımevi, Ankara 2013.
- Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, (Çev.: Kıvameddin Burslan), TTK Yay., Ankara 2015.
- Ebû'l Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Neşr. Ali Ekber Feyyaz, (be ihtimâm-i Muhammed Cafer Yâhakkî) İntişârat-ı Dânişgah-ı Firdevsî, Meşhed 1383 hş.

- Ebû'l Feth el-Bundârî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l Usra (Irâk ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Terc. Kıvameddin Burslan) TTK Yayınları, İstanbul 1943.
- Ebu'ş-Şeref Nâsîh Curfâdekanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, Neşr. Cafer Şiar, Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitap, Tahrân 1357 hş.
- Ebûl Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvîmu'l Buldân)*, Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2017.
- , *Takvîmu'l Buldân*, (Tercüme Abdulmuhammed Âyetî) Tahrân 1349 hş.
- Fîrdevsî, *Şahnâme*, (Çev.: Necati Lugal), Kabalcı Yay., Ankara 2009, I.
- Gerdîzî, *Zeynu'l Ahbâr*, Neşr. Abdulhay Habîbî, Dunyâ-i Kitâb, Tahrân 1363 hş.
- Hamdullâh Mustevfî-i Kazvînî, *Nuzhetü'l Kulûb*, Neşr. Guy Lestrang, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1389 hş.
- , *Târîh-i Güzîde*, Neşr. Abdülhüseyin Nevâ'i, İntişârât-i Emîr Kebir, Tahrân 1364 hş.
- Hudûd al- ' Âlem 'The Regions Of The World'*, (Çev. : V. Minorsky), Printed At The University Press Oxford, Fothe Trustees Of The 'E. J. W. Gibb Memorial, Oxford 1937.
- İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Mukaddime Mirza Muhammed Kazvini, Kitâbfuruşî Furugî, Tahrân 1361.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. : Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.
- İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberîstân*, II, be teshîh-i Abbâs İkbâl, be ihtimâm-i Muhammed Ramezânî, İntişârât-i Kelâle-i Hâver, Tahrân 1320 hş.
- İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye* (Çev.: Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İbn Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, (Çev. Esin Kahya), Atatürk Kültür Merkezi Yay., İstanbul 2015.
- İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1989.

- İbnü'l Esîr, *El-Kâmîl fi't-Târîh*, XII, (Türkçe Trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İstahri, Ebû İshâk İbrâhim, *Mesâlik ve Memâlik*, Neşr. İreç Afşâr, İntişârât-i İmî ve Ferhengî, Tahrân 1368 hş.
- İstahri, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev.; Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2015.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.
- Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2014.
- Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, (Tercüme Notlar Erkan Göksu) TTK Yayınları, Ankara 2015.
- Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, (Çev.: D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, Ankara 2015.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebankâreî, *Mecmau'l Ensâb*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebir, Tahrân 1373 hş.
- Muhammed bin Hâvenşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Tercüme ve Notlar Erkan Göksu) TTK Yayınları, Ankara 2015
- Muhammed bin Hâvenşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, İntişârât-ı Merkez-i Hayyâm, Tahrân 1337 hş.
- Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, (Hazırlayan Ali Öngül), I, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Basımevi, Ankara 2013.
- Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, (Çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, (Farsçadan Çevirenler Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- Reşîdü'd-Din Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelehani), TTK Yay. , Ankara 2013.

- Sadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Terc. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, (nşr.: Samuel Beal), Trübner's Oriental Series, Londra 1884.
- Şihabettin b. Fazullah El-Ömeri, *Mesâlikü'l Ebsar* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (Çev. ; D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Târîh-i Sistân (Telîf der Hudûd-i 445-725)*, Neşr, Muhammed Takî Bahâr (Melik el-Şûera), İntişârât-i Mu'in, Tahrân 1381 hş.
- Vatlers, Thomas, *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645. A.D*, Oriental Transl. Fund, N.S., XIV, London 1904.
- Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. : Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2002.
- Zahîrüddîn Nîşâbüri, *Selçûknâme*, Neşr. Mîrzâ İsmâîl Afşâr, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1390 hş.
- Zekeriya b. Muhammed Kazvîni, *Âsar-ı el-Bilâd ve Ahbâr-i el- Ebâd*, (Tercüme Mîrzâ Cihângîr-i Kâçâr) Tahrân 1373 hş.

II. ARAŞTIRMA ESERLER

- A. Shapur Shahbazi, "SâsânianDynasty", Encyclopedia Iranica, Online Edition, 2005, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/Sâsânian-dynasty> (accessed on 27 January 2016).
- Abbâs İkbâl Aştîyanî-Hasan Pîrnîya, *Târîh-i Kâmil-i İnan (ez Guzeşte ta be İmrûz)*, be ihtimâm-i Saîd Kâanî, II, İntişârât-i Gülistân-i Şâirân, Tahran 1375 hş.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, (2015), (Çev. : Ekber N. Necef/ Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- , *Selçuklular*, (Ruşçadan Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Ağarı, Murat, "Ya'kûbî "DİA, İstanbul 2013, XXXXIII, 287-288.
- , Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri-İbn Hurdazbih, Ya'kûbî ve İstahrî", *Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, (34), 2007.
- , *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri)*, Kitabevi, İstanbul 2002.

- , *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.
- Ahmad, S. Maqbul, “Djughrafiya”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, II, 581.
- , “İbn Hurdâzîh”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 78-79.
- , *A History of Arab-Islamic Geography (9th-16th Century A. D.)*, Amman 1416/1995.
- Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme, I*, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Ahmed Golçîn Meânî, *Tarîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, II, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâî, Tahrân 1363 hş., 636-637.
- Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütuhâtına Kadar Maveraiünnehir ve Horsan’da Türkler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994.
- Akpınar, Cemil, “Huttelî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVIII, 429.
- Alexander, W.W, Tarn, “*The Consuest of the Far East*”, J. B. Bury, S. A. Cook, F.E. Adcock (Ed.), *The Cambridge Ancient History*, (ss. 387-437), Cambridge At The University Press, 1933, VI.
- Algar. H, “Abu'l-Fazl Kottali”, *Encyclopaedia Iranica*, I/3, p. 290; an updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/abul-fazl-mohammad-b> (accessed on 31 January 2014).
- Aslanapa, Oktay, “Ribat” *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul 1960, IX, 737.
- Atalay. Mehmet , “Zahîr-i Faryabî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XXXIV, 87-88.
- Avcı, Casim, “ Takvîmü’l-Büldân”, *DİA*, İstanbul 2010, XXIX, 492-493.
- Ay, Zahide, *Nasır-ı Hüseyin ve Sonrasında Bedehşan İsmailileri (10.-15. Yüzyıllar)*, İstanbul 2013.
- Aycan, İrfan, “Temim (Benî Temîm)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XXXX, 418-419.
- , “Mühelleb b. Ebû Sufre”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXI, 511-512.

- B. A. Litvinsky and Zhang Guang-da, “Historical Introduction”, B. A. Litvinsky, (Haz./Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. III,23-37), UNESCO Publishing, Paris 1996.
- B. A. Litvinsky, J. Harmatta “Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule (650–750)”, B. A. Litvinsky, (Haz./Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. III,359-383), UNESCO Publishing, Paris 1996.
- B. A. Litvinsky, M. Hussain Shah and R. Shabani Samghabadi, “ The Rise of Sasanian Iran”, Janos Harmatta (Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. II, 464-475), UNESCO Publishing, Paris 1996, II.
- Babayar, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, TİKA Yayınları, Ankara 2007.
- Barthold, W, “Badakhshan”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, I, 851-852.
- , “Tirmid”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 542-544.
- , “Tohâristan”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, 12/1, 394-395.
- , “Beyhaki”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 582-583.
- , -(F.R. Allchin), “Bamyan”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, I, 1009-1010.
- , “Bâmyân”, *İslam Ansiklopedisi*, II, MEB, İstanbul 1979.
- , “Gazneliler” *İslam Ansiklopedisi*, IV, MEB, İstanbul 1964, IV, 742- 748.
- , “Soğd”, *İslam Ansiklopedisi*, X, MEB, İstanbul 1966, 736-737.
- , -A. Bennıgsen and H. Carrbre-D’encausse, “Badakhshân”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, I, 851-855.
- , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (1990), (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- , *Tezkire-yi Coğrâfyây-i Târîhî-yi İrân*, (Tercüme Hamza Serdâdver), Tahran 1358 hş.
- Bernard. P, “The Grek Kingdoms Of Central Asia”, Janos Harmatta (Ed.) B. N. Puri and G. F. Etemadi (Co-Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. II,97-124), Unesco Publishing, Paris 1996.
- Bilge, Mustafa L. “ Ahsenü’ t-Tekasîm”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 179-1980.

- Bilgin, Orhan, “Gerdizî”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 29-30.
- , “Cüveynî Atâ Melik”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 140-141.
- Bochner, V. F, “Hulm”, *İA*, V, 583-584.
- Bolat, Ali, “Şakik-ı Belhî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXVII, 305.
- Bosworth, C. E, “Sımdjurids”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, IX, 612.
- , Life, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, *Encyclopedia Iranica*, New York 1966, Vol. IV, Fasc. 3, online edition.
- , “al-‘Utbi ”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 945.
- , “Banidjurids”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, XII, 125.
- , “Early Sources for the History of the First Four Ghaznavid Sultans (977-1041)”, *IQ*, VII/1-2 (1963).
- , “Kish”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, V, Netherlands 2000, 181-182.
- , “Saffarids”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, VIII, 465.
- , “Samanids”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, VIII, 1026,1027.
- , “The Political And Dynastic History of The Iranian World (A. D. 100-1271)”, *The Cambridge History of Iran*, (Ed.: J. A. Boyle),(ss.V,1-203), Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- , “The Tahirids And Saffarids”, *The Cambridge History of Iran*, (Ed.:R. N. Frye), Cambridge University Press, Cambridge 2008, 114.
- , “Walwalıdj”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, 133-134.
- , *Târîh-i Gaznevîyân*, (Farsça Terc. Hasan Anûşî), I, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebir, Tahran 1378 hş.
- , “Ahsan al-Taqasim”, *Elr.*, I, 679-680.
- , “The Rulers of Chaghāniyān in Early Islamic Times”, *British Institute of Persian Studies*, Vol 19, 1981, 1-20.

- , “ The Political and Dynastic History Of The Iranian World (A.D.1000-1217)”, *The Cambridge History of Iran*, (Ed., J. A. Boyle), (ss. V, 1-203), Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- , “Khulm”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, V, 47-48.
- , “Khuttalan” *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000.
- , “Kunduz”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, V, 388-389.
- , “Wakhs”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, XI, 100-101.
- , *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1963.
- , *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, (2005), (Çev.: Hande Canlı), Kaknüs Yay., İstanbul 2005.
- Bundârî-İsfahânî, İmâddîn el-Kâtib, Zubdetu'n-Nursa ve Nuhbetu'l-Usra (*Histoire des Seldjucides de l'Iraq*), (Nşr. Martinus Theodorus Houtsma), Recueil de Textes Relatifs a l'Histoire des Seljucides, II, E. J. Brill, Leiden 1889.
- Büchner, V. F, “Sâsânîler”, *İslam Ansiklopedisi*, X, MEB, İstanbul 1966, X, 244.
- C. Brockelmann, “İbn Kesîr”, *İA*, V/2, 761-762.
- , “Yâkûbî”, *İA*, XIII, 351-352.
- , “Ebülfidâ”, *İA*, IV, 78.
- Ceyhan, Semih, “Seyyid Burhânüddîn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVII, 56-58.
- Ch. Pellat, “al-Masalik wa'l-Mamalik”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, VI, 639-640.
- Çamyar, Selahattin, *Ya'kubi ve Tarihçiliği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.
- Dames, M. Longworth, “Garcistan” *İslam Ansiklopedisi*, IV, MEB, İstanbul 1964, 717.
- , “Gazne”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, MEB, İstanbul 1964, 741-742.

- Dayı, Özkan, *İran Moğollarında İdarî Bürokrasi (1231-1235)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017.
- Demirayak, Kenan, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, Cantaş Yay., İstanbul 2016.
- Deny. J, “Rikâbdâr”, *İslam Ansiklopedisi*, IX, MEB, İstanbul 1964, 742.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerin de İdarî-Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1998.
- Durmuş, İlhami, “Vusunlar”, *Türkler*, Ankara 2002, I,
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2007.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-î Buhara*, (2013), (Çev. :Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2013.
- Ekrem, Erkin, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Ekrem, Nuraniye Hidayet, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyhatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Guruplar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- Emirçupani, Ahad, *Gaznelilerin İlk Dönemlerinde Edebi Çevre*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2001.
- Enoki, K, “The Yüe-chih Scythians Identity: A Hypothesis”, *Studia Asiatica*.
- Ercilasun, Konuralp, “Eski ve Ortaçağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu”, Ahmet Taşağıl (Ed.), *İpek Yolu*, (ss. 135-155),140.
- Erhan Yetik, “Huttelî, Ebü'l-Fazl”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVIII, 428- 429.
- Erzi, Adnan Sadık, “İbn Bîbî”, *İA*, V/2, 713, 715.
- Esin, Emel , “Tirmiz”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, XII, 382-389.
- , “ Amuderya”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1991, 98-99.
- , “Tohâristan Yabgu'ları, Türk-Şahi'ler, Şul'(Çöl) Türkleri Devletleri”, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü, *Tarihte Türk Devletleri I*, (205-223), Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1987.
- , “Türk Sanatında At”, *Türkler*, Ankara 2002, IV.
- , *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatın da İkonogek Motifler*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2004.

- , Tabarı's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century Central Asian Art, CAJ, XVII, nu, 2-4, 1973.
- Eymen Fuâd es-Seyyid, "Mesâlikü'l-Ebsâr", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 265-266.
- Fayda, Mustafa, "Fütûhu'l-Büldân", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 258-259.
- , "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 314-318.
- Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968.
- Frye, F. N, "Faryâb", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, II, 52-53.
- , "The Samanids", *The Cambridge History of Iran*, (Ed.:R. N. Frye), Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- , *The History of Ancient Iran*, C.H. Beck'sch Verlagsburchhandlung, München 1983.
- GIBB, Hamilton Alexander Roskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (2005), (Çev.:Hasan Kurt), Çağlar Yayınları, Ankara 2005.
- GİBB, H. A. R. "Abu'l-Fidâ", *The Encopedia of İslam New Edition*, I, 118-119.
- Göksu, Erkan, "Alp Tegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:191, Nisan 2011.
- , "Târîh-i Güzîde'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, 2008.
- Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, (2011), (Çev. :Halil İnalçık), TTK Yay., Ankara 2011.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", *Bellekten*, I/1, İstanbul 1937.
- Güner, Ahmet, "Nasr b. Ahmed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII, 412, 413.
- H. Bowen - [C. E. Bosworth], "Nizâm al-Mulk", *The Encopedia of İslam New Edition*, VIII, 69-73.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Menzil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, XXIX, 159-161.
- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Salçukiyân*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

- Hartmann, R. "Djüzdjân", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, II, 608-609.
- , "Büst", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1979, II, 842.
- Hemdâni, Ali Kerim, "Tohâristân", *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslam*, XIV, Şomâre-yi Makâle 5813, Kitâbhâne-yi Medrese-yi Fekâhat (lib. eShiar. ir)
- Hinz Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- Huart, CL, "Tâlekân", *İ.A.*, MEB, İstanbul 1966, XI, 694.
- Huncan, Ömer Soner, "Mâveraünnehir'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi(Bilig)*, Kış (40), 2007.
- , *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- İsfahani, İmad el-Din Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-Katib el-İsfahani, *el-Bark el-Şami*, V, (Nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.
- J. H. Kramers, "Mukaddes", *İA*, VIII, 562-563.
- J. S. Nielsen-Manuela Marin, "Shurta", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, IX, 510-512.
- K. S. Salibi, "İbn Fadl Allah al-'Umari", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, III, 758-759.
- K.V. Zettersteen, "Nuh", *İslam Ansiklopedisi*, IX, MEB, İstanbul 1964, 348-349.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Melikşah", *İslam Ansiklopedisi*, VII, MEB, İstanbul 1957, 666.
- , *Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- , *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- Kallek, Cengiz, "Haraç", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVI, 71-88.
- Kamal Ad-Din, Shams Ad-Dins, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, Uzbek Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni, Taşkent 1996.
- Kara, Mustafa, "Cüzcânî, Ebû Ali", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, XVIII, 97.
- Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4, İstanbul 1966.

- Kazancı, Ahmet Lütfi, “Akra’ b. Hâbis”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 285.
- Kitapçı, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004.
- , *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005.
- , “Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)”, *Belleten* LI/201, (1987), 1139-1152.
- , *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Koca, Ferhat, “el-Fetâva'l-Velvâliciyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XII, 448-449.
- Konukçu, Enver, “Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 534-544.
- , *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973.
- Köprülü, F., “Ribât”, *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 267-278.
- , “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları I”, TTK, *Belleten*, VII/22 1943.
- , “Ata”, *İA*, I, 712.
- , “Hâcîb”, *İslam Ansiklopedisi*, V, 1. Kısım, MEB, İstanbul 1987, 30-36.
- , “Cüveynî (Alâeddin Ata Melik b. Muhammed)”, *İA*, III, 249-259.
- , “Cüzcanî”, *İA*, III, 230-237.
- , “Sencer”, *İslam Ansiklopedisi*, VII, MEB, İstanbul 1988, 487.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, I*, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK, Ankara 2016.
- Kufralı, Kasım, “Beşşar b. Burd Al-‘Akili”, *İslam Ansiklopedisi*, II, 574.
- Kurt, Hasan, “Tâhirîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXIX, 403-304.
- Kurtuluş, Rıza, “Hudûdü'l-Âlem”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 304.
- Kutluer, İlhan, “İbnü'r-Râvendî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 179-184.

- Layish, A, “Tâlakân”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X,158.
- Lilia Yu. Tuguşeva, “Göktürkler ve Komşuları Türkler ve Tohârlar Arasındaki Münasebetler”, *Türkler* Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., II.
- Marcais, Georges , “Ribat”, *İslam Ansiklopedisi*, IX, MEB Basımevi, İstanbul 1960, 734-737.
- Marina A. Tolmacheva, “İstahrî”, İstanbul 2001, XXIII, 203-205.
- Marin, Manuela, “Tahirids” *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 104, 105.
- Merçil, Erdoğan, “Saffâriler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XXXV, 464-456.
- , “Selçuknâme”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 397-398.
- , “Simcûrîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVII, 210-211.
- , “Bânîcûrîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V, 59.
- , “Mevdûd” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIX, TDV, Ankara 2004, 431-432.
- , “Samani Devleti’nde Türklerin Rolü”, *Tarih Dergisi*, 35, 1994, 253-256.
- , “Sebügtegin Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi)” *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI, Cüz, 1/2, İstanbul 1975.
- , “Sebük Tegin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, Ankara 2009, 262-263.
- , “Simcuriler IV” *Belleten*, XLIX, S. 195, Ankara1986.
- , “Utbi, Muhammed b. Abdülcebbâr”, *DİA*, İstanbul 2012, XXXXII, 236-237.
- , *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât Kültür)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.
- , *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.
- , “Simcûrîler III” *Tarih Dergisi*, S. XXXIII, İstanbul 1981.
- , “Alp Tegin” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, II, TDV, Ankara 1989, 525-526.

- , “Gazneliler” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIII, TDV, Ankara 1996, 480-484.
- , *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Minorsky, “Andarâb”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, I, 504.
- Morony. M, “Sâsânids”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, IX, 70-83.
- Muhammad Habib, *Sultan Mahmud Of Ghaznin*, New Delhi 1967.
- Muhammad Qasim Zaman, “al-Ya’kûbî”, *The Encopedia of İslam New Edition*, XI, 257-258.
- Muhammed Müfid Müstevfî-i Bâfkî, *Câmi-i Müfîdî*, (Neşr. İreç Âfşâr), Çâphâne-i Rengîn, Tahrân 1384 hş.,
- Muhammed Takî Bahâr (Melik üş-Şuarâ), *Sebk Şinâsî*, II, Tahrân 1349 hş.,
- Muhammedcanov, Abdullah, ”Tirmiz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XXXXI, 200-202.
- Muhtar, Cemal, “Beşşâr b. Bürd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, VI, 8.
- Naskali, Esko, “Sâsânîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, 174-176.
- Nazım Muhammed, “Mesud”, *İslam Ansiklopedisi*, VIII, MEB, İstanbul 1979, 134.
- , “Utbî”, *İA*, XIII, 83.
- , *The Life and Times Of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge At University Press 1931.
- Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 369.
- Necef, Ekber N, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Basımevi, Ankara 2013.
- Nizâmülmülk, *Siyasetname*, (Çev.: Mehmet Kanar), Say Yay., İstanbul 2015.
- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarının da Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, TTK Yay., Ankara 2012.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- , “Doğu Gök Türkleri Hakkında Notlar”, *Belleten*, sayı, 81, 1957.
- , “Eski Orta Asya Kâbileleri Hakkında Araştırmalar I. “Yüe-çiler”, *A.Ü.DTCFD*, XV/1-3/Mart -Haziran, 1957.

- , "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, V-4,1948.
- Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 194-196.
- , "Enûşirvân b. Halid", *DİA*, 11, İstanbul 1995, 256-257.
- , "Hamdullah el-Müstevfi", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 454.
- , "İbn Kesir, Ebü'l-Fida", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 132-134.
- , "İbnü'l Esir, İzzeddin", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 26-27.
- , "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, İstanbul 1994, X, 320, 321.
- Özergin, M. K, (Ağustos 1985), "İpek Yolu", *Boğaziçi Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, (38),14-19.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Reşidüdü'n Fazlulâh-ı Hemedânî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 19-21.
- , "Târîh-i Cihângüşâ", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 77-79.
- Pirumshoev, H. S, "The Pamirs And Badakhshan", Co-editor: Karl M. Baipakov (Ed.), *History of Civilization of Central Asia*, (ss. V, 227-248), Unesco Publishing, Paris 2003.
- Piyadeoğlu, Cihan, "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:43, İstanbul 2007.
- , Cihan, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- Pritsak Omelyan, "Kara-Hanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, VI, MEB, İstanbul 1977, 266-293.
- Rızâ Kulî Hân Hidayet *Mecmau'l Fusaha*, I/2, (Neşr. Mezâhir Musaffâ), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1382 hş.,
- Ritter. H, "Ferruhî", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 573.
- Rohi, Uighur .M, "The Original Home Of The Tokharians", Buddha Prakash (Ed.), *Praci-Jyoti Digest Of Indological Studies*, (ss.103-105), Institute Of Indic Studies Kurukshetra University Press, Kurukshetra 1996.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, (2000), (Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

- Saîd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûgî, 1344 Tahrân hş.,
- Salman, Hüseyin - Özgüdenli, Osman Gazi, "Yabgu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XXXXIII, 170-171.
- Salman, Hüseyin, "Tohâristan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXI, 214-215.
- Saray, Mehmet, "Bedahşan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 291-292.
- Sevim Ali - Merçil Eroğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi siyaset Kültür ve Teşkilat*, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- Sevim, Ali, "Dandanakan Savaşı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, I, TDV, Ankara 1993, 456-457.
- Spuler, B, "Âmû Daryâ", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, 454-457.
- , "Ghaznawids", *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, II, 1050- 1053.
- Strange. Le, *The Land of The Eastern Caliphate*, Cambridge at the University Press, Cambiridge, 1905.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, I.
- Şeşen, Ramazan, "Câmiu't-Tevârîh", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 132-134.
- , "İmâd al-Din al-Kâtib al- İsfahâni", *TED*, 3, İstanbul 1973.
- , *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslam Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998.
- Tabakât-ı Nâsirî: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, I-II, (Çev. Henry George Raverty), Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi 1970.
- Tanyeri, Aydın, "Dîvân", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 384.
- Taşağıl, Ahmet, "İpek Üretimini Keşfi ve İpek Yolunun Başlaması", Ahmet Taşağıl (Ed.), *İpek Yolu*, (ss. 13-29), Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015.
- Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. ASIR)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

- , *Gök-Türkler, I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- Temel, Ali Rıza , “Enderabi”, *İslam Ansiklopedisi*, XI, 185.
- Teresa Fitzherbert, “Portrait of a Lost Leader: Jalal al-Din Khwarazmshah and Juwaini”,
The Court of the Il-khans 1290-1340, (Neşr. Julian Raby - Teresa Fitzherbert), Oxford University Press, Oxford 1996, 63-77,
(<http://www.jstor.org/stable/4311361>).
- Tetley, G. E, *The Ghaznavid and Seljuq Turks Poetry as a Source for Iranian History*,
Routledge Press, New York 2009.
- Tezcan, Mehmet, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, (48).
- , *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lerden Kuşanlara)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, Enderun Yay., İstanbul 1981.
- , “Hamdullah Müstevfi”, *İA*, VI, 186-188.
- , “Reşid-üd-din Tabib”, *İA*, IX, 705-712.
- , “Hamdullah Müstevfi”, *İA*, VI, 186-188.
- , “Amu-Derya”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1966, 419-426.
- , “Reşid-üd-Dîn Tabîb”, *İA*, MEB, İstanbul 1964, IX, 705.
- , *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.
- Tümer, Günay, “Beyrunî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları”, *Beyrunî'ye Armağan*, Ankara 1974, 209-230.
- Uslu, Recep, “İstahr”, *DİA*, İstanbul 2003, XXIII, 203-205.
- , *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.
- Usta, Aydın, “Samanîler” , *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVI, 64, 65.
- , *Türklerin İslamlaşma Serüveni Samanîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- V. Minorsky, “Nerşahî” *İA*, İstanbul 1964, IX, 197-198.

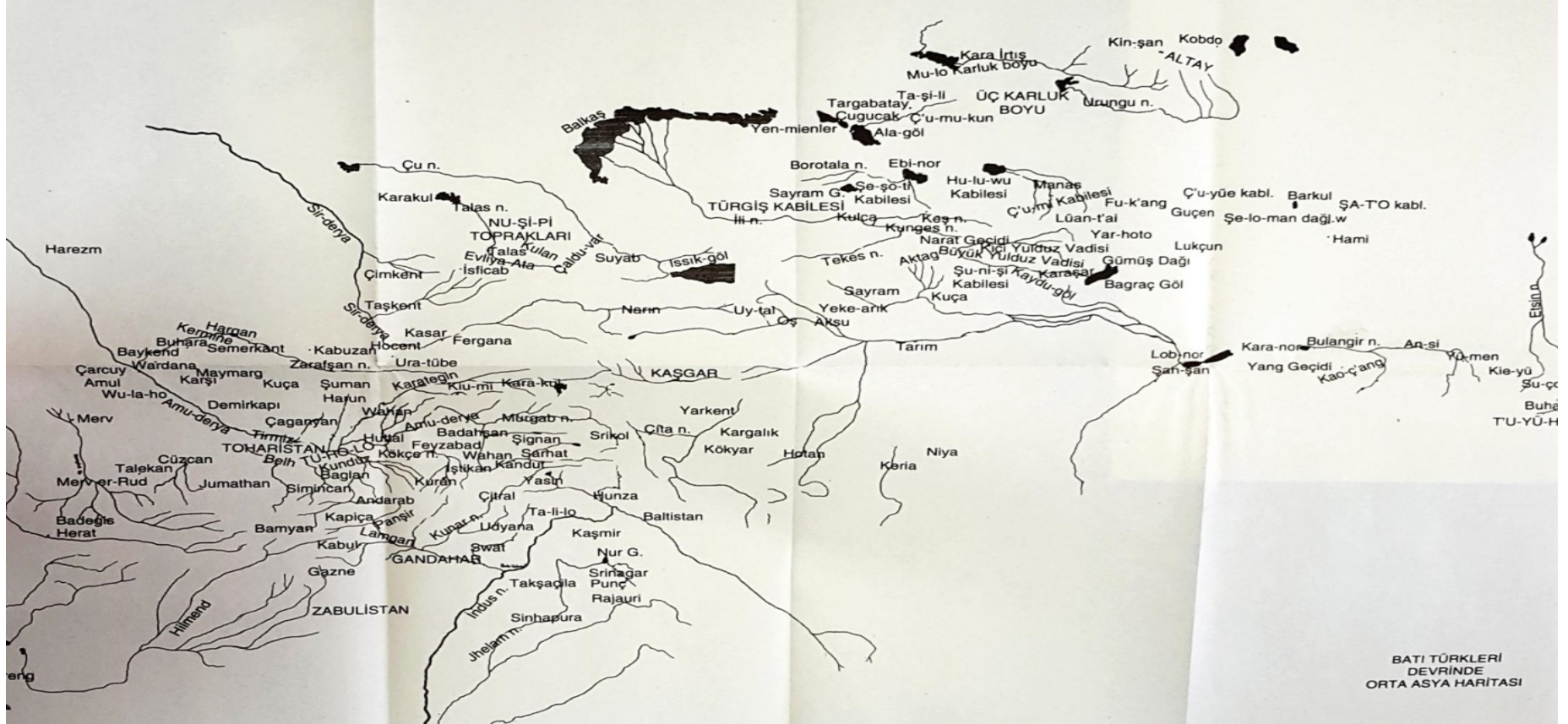
- Vloten, Gerlof Van, *Emeviler Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*,(1984), (Çev. :Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.
- Yazıcı, Tahsin , “Ferruhî-İ Sîstânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII, 410-411.
- , “Ferîgünîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII, 398-399.
- Yıldırım, Kürşat, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Yıldırım, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, Erzurum 2001.
- , *İran Edebiyatı (Gazneliler Dönemi)*, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2012.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, X, 197-199.
- , *İslamiyet ve Türkler*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara 1980.
- Yılmaz, Metin, “Şurta”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXIX, 242-244.
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Alp Arslan” *İslam Ansiklopedisi*, I, MEB, İstanbul 1950, 354.
- , “Çağrı Bey” *İslam ansiklopedisi*, III, MEB, İstanbul 1997, 324-328.
- Yiğit, İsmail, “Ribat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXV, 76-79.
- , ”Kuteybe b. Müslim” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, XXVI.
- Yitik, Ali İhsan, “ Tahkiku Mâ Li'l-Hind”, *DİA*, İstanbul 2010, XXIX, 410-411.
- Yörükhan, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler (İbn Hurdazbih, Ya'kûbi, İbn Rusteh, İbn Fakîh el-Hemedani, Kudame b. Cafer, İstahri, İbn Havkal)*, (2013), (Çev.: Yusuf Ziya Yörükhan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Yurdagür, Metin, ”Cüzcânî Ebû Bekir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, XVIII, 97.
- Zaporozhets. V. M, *The Seljuks*, Printed by the decision of the European Academy of Natural Sciences e.V, Hannover 2012.

Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi, II*, (Çev.: Hasan Almaz), Nüşa Yay., Ankara
2005, 210.

EKLER

EK 1. HARİTALAR

Batı Türkleri Devrinde Orta Asya⁶¹³

⁶¹³ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 496.

Araplar cihat ilan edip Türkistan'a saldırmadan önce Toharistan Yabguluğunun sınırları ⁶¹⁴

⁶¹⁴ https://turkcetarih.com/tarih/turk_elleri/turk_devletleri/Toharistan_yabgulugu_658_759/ kaynaktan derlenerek hazırlanmıştır. Harita erişim tarihi 13.09.2017, Toharistan sınırları isimli bu harita Tolga Korkusuz tarafından Arc Map.10.5 programında çizilmiştir.

Tohâristan Haritası ⁶¹⁵

⁶¹⁵ https://turkctarih.com/tarih/turk_elleri/turk_devletleri/Tohâristan_yabgulugu_658_759/ kaynaktan derlenerek hazırlanmıştır. Harita erişim tarihi 13.09.2017, Tohâristan sınırları isimli bu harita T, Korkusuz tarafından Arc Map.10.5 programında çizilmiştir.

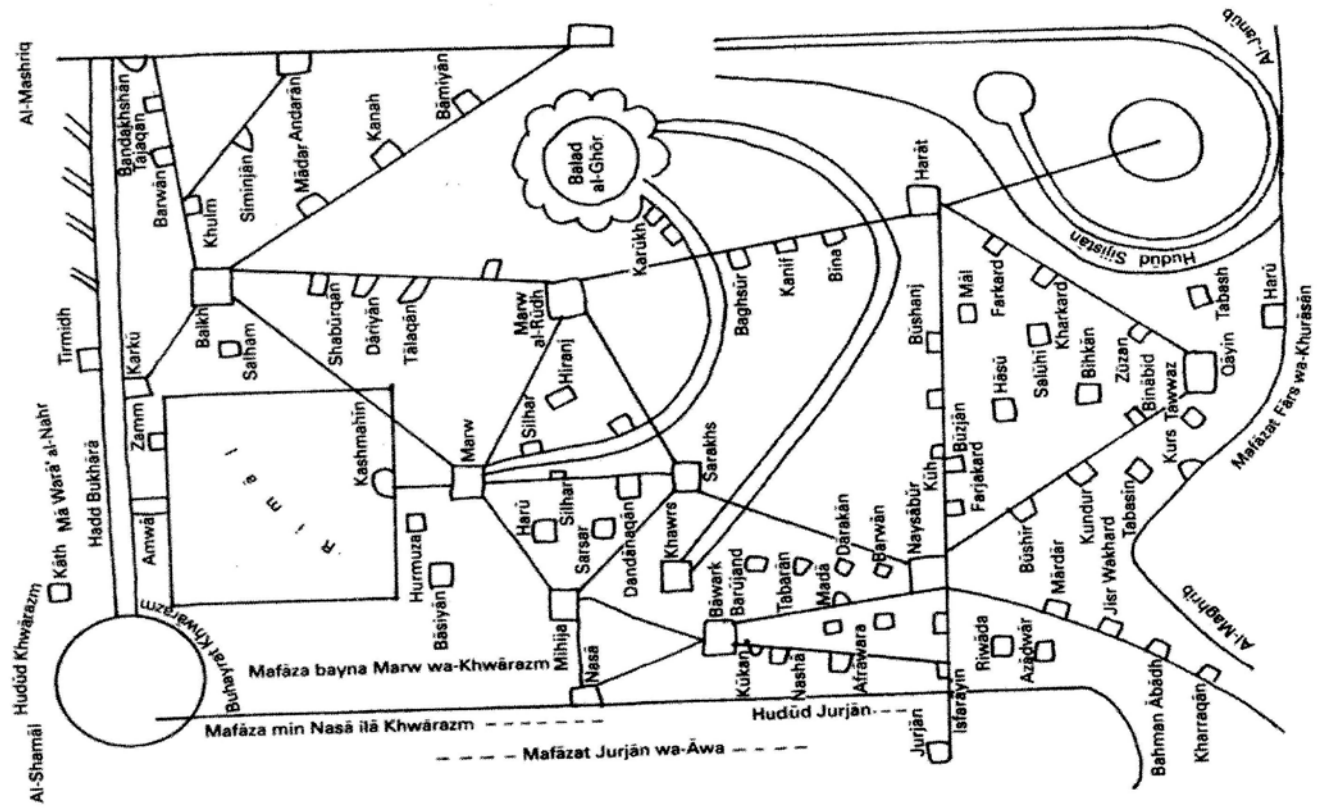
Asya'da yapılan Tohâristan merkezli Arap fetihlerini gösteren harita ⁶¹⁶

⁶¹⁶[https://www.google.com.tr/search?q=araplar+ve+Tohâristan&tbm=isch&imgil=d3FhVYj9evrIIM%253A%253BRnYu2jkDLpN-PM%253Bhttps%25253A%25252F%25252Fturk_cetarih.com%25252Ftarih%25252Fturk_elleri%25252Fturk_devletleri%25252Ftoharistan_yabgulugu_658_759%25252F&source=iu&pf=m&fir=d3FhVYj9evrIIM%253A%252CRnYu2jkDLpN-PM%252C_&usg=__3IEK79kyeSFIMD2bdRvDOPN-NGc%3D&biw=1536&bih=735&dpr=1.25&ved=0ahUKEwi71aD19pXVAhUHEVAKHXWnAEkQyjcINQ&ei=qJ5vWbvhBleiwAL1zoLIBA#imgrc=FV8HvKptBqu_JM:\(13.09.2017\)](https://www.google.com.tr/search?q=araplar+ve+Tohâristan&tbm=isch&imgil=d3FhVYj9evrIIM%253A%253BRnYu2jkDLpN-PM%253Bhttps%25253A%25252F%25252Fturk_cetarih.com%25252Ftarih%25252Fturk_elleri%25252Fturk_devletleri%25252Ftoharistan_yabgulugu_658_759%25252F&source=iu&pf=m&fir=d3FhVYj9evrIIM%253A%252CRnYu2jkDLpN-PM%252C_&usg=__3IEK79kyeSFIMD2bdRvDOPN-NGc%3D&biw=1536&bih=735&dpr=1.25&ved=0ahUKEwi71aD19pXVAhUHEVAKHXWnAEkQyjcINQ&ei=qJ5vWbvhBleiwAL1zoLIBA#imgrc=FV8HvKptBqu_JM:(13.09.2017))

Tarihi İpek Yolu⁶¹⁷

⁶¹⁷https://www.google.com.tr/imgres?imgurl=http%3A%2F%2Fs2.thingpic.com%2Fimages%2FAe%2FH9eUuj2gdJzvt75GERZ6kum3.jpeg&imgrefurl=https%3A%2F%2Fwww.thinglink.com%2Fscene%2F473755438635024386&docid=HNkZnqnie8TWYM&tbnid=s0M2C5qfJ9uSM%3A&vet=1&w=630&h=350&bih=735&biw=1536&ved=0ahUKEwjhtPuh6TWAhXsJcAKHQJqCJoQ__EBCAM&iact=c&ictx=1 (14.09.2017)

İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)⁶¹⁸

⁶¹⁸ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, 304

EK 2

TOHÂRİSTAN BÖLGESİ TÜRK SİKKELERİ

Av

Rv

1. Tohâristan Yabguları Sikkeleri

No:1 **Av.** Sağa bakan Sasanlı prensi Hormuzd V'in temsili tasviri. Prens'in başının etrafında ve omzunda hilal ve yıldız tasvirleri yer almaktadır. Prens'in sol tarafında saat istikametine ters yönde 11'den başlayan Pehlevi yazısında *nspk MLK'* cümlesi, sağ tarafında ise saat istikametinde 2'den başlayan Pehlevi yazısında *ybgv bluk* 'n- "Belh Yabgusu" kelimeleri bulunmaktadır. Sikkenin yan köşesinde insan kafası tasvirli bir kontrmark ve hilal ve üzerinde yıldız bulunan 4 adet tasvir görülmektedir.

Rv. Ortada ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanında ayakta duran kahinler tasviri yer almaktadır. Onların sağ ve solunda yer alan Pehlevi yazısındaki ibareleri, R. Göbl *wyst=20* ve *z'vlt'n* "Zabulistan" tarzında okumuştur. Fakat, J. Harmatta bu tip sikkelerin değişik varyantlarında *sb'lk yyp MLK'*. İşbara Jeb (= yabgu) şah *sym yyp MLK'*-sem jeb (= yabgu) şah, *gwn, spr, yyb, MLK,-* gün İşpara Jeb (= yabgu) şah isimlerini ve *hwsp'*- "Husp", "spwlg'n", "Şuburgan", gibi tarihi Tohâristan bölgesine bağlı olan yer isimlerini okumakta ve sikkelerin bu hükümdarlar tarafından adı geçen şehirlerde bastırıldığını vurgulamaktadır.

Ö. 34 mm, A: 3.0 g.? /Batı Türkler VII-VIII. Yüzyıl Gümüş.⁶¹⁹

⁶¹⁹ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 189.

Av

Rv

No:2, Av. Bir üstteki ile benzer, sağa bakan Sasanlı prensi Hormuzd IV'ün temsili tasviri. Prens'in başı ve omuzu etrafında hilal ve yıldız tasvirleri yer almakta. Prens'in sol tarafında saat istikametinin tersi yönde 11'den başlayan Pehlevi yazısında *nspk MLK'* cümlesi, sağ tarafında ise saat istikametinde 2'de başlayan Pehlevi yazısında *vbgu bhk'n* "Belh Yabgusu" cümlesi bulunduğu R. Göbl tarafından belirtilmiştir. Sikkenin yan köşesinde insan kafası tasvirli bir kontrmark ve hilâl ve üzerinde yıldız bulunan 4 adet tasvir görülmektedir. **Rv.** Ortada ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanında ayakta duran kâhinler tasviri yer almaktadır. Onların sağ ve solunda Pehlevi yazısında *vuyst = 20* ve *z'vsl'n-* "Zabulistan" cümlesi bulunmaktadır. Ö: 34 mm. A: 3.94 g. B.Y: Tohâristan (Afganistan).⁶²⁰

⁶²⁰ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 190.

Av**Rv**

No: 3, Av. Üst taraftakiler ile benzer, sağa bakan Sasanlı prensi Hormuzd IV'ün temsili tasviri. Prens'in başı ve omuzu etrafında hilal ve yıldız tasvirleri yer almakta. Prens'in sol tarafında saat istikametine ters yönde 11'den başlayan Pehlevi yazısında *nspk SĪLK'* cümlesi, sağ tarafında ise saat istikametinde 2'den başlayan Pehlevi yazısında *ybgubhlk'n-*“Belh Yabgusu” cümlesi bulunduğu R. Göbl tarafından belirtilmiştir. Sikkenin yan köşesinde insan kafası tasvirli bir kontrmark ve hilâl ve üzerinde yıldız bulunan 4 adet tasvir görülmektedir. **Rv.** Ortada ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanında ayakta duran kâhinler tasviri yer almaktadır. Onların sağ ve solunda Pehlevi yazısında *uysf = 20* ve *z'vlst'n* - “Zabulistan” kelimesi bulunmaktadır. Ö:34 mm? Tohâristan (Afganistan). Batı Türkler, VII-VIII. yy. Gümüş.⁶²¹

⁶²¹ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 191.

Av**Rv**

No: 4, Av. Üsttekilerle benzer, sağa bakan Sasanlı prensi Hüsrev I'in temsili tasviri. Prens'in başı ve omzu etrafında hilâl ve yıldız tasvirleri yer almakta. Prens'in sol tarafında saat istikametine ters yönde 11'den başlayan Pehlevi yazısında *nspk MLK'* kelimesi, sağ tarafında ise saat istikametinde 2'de başlayan Pehlevi yazısında *ybgu hhlk'n* - "Belh Yabgusu" kelimeleri bulunmaktadır. Sikkenin yan köşesinde insan kafası tasvirli bir kontrmark ve hilâl ve üzerinde yıldız bulunan 4 adet tasvir görülmektedir. **Rv.** Ortada ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanında ayakta duran kâhinler tasviri yer almaktadır. Sağdaki kâhinin yanında svastika işareti görülmekte. Soldaki kâhinin yanında ise Pehlevi yazısında *wysi=20* cümlesi bulunmaktadır. Ö: 30 mm. A: 3.17 g. Batı Türkler, VII-VIII. yy. Gümüş.⁶²²

⁶²² Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 192.

2. Çağaniyan Bölgesi Sikkeleri

Av

Rv

No: 1, Av. Karşıya bakan prens ve prenses başı tasviri. Uzun saçları omuza kadar uzamakta; başları üzerinde hilâl ve yıldız işaretleri yer almakta. İkisinin de yüzü yuvarlak, gözleri badem biçiminde. **Rv.** Ortada İslam öncesi Çağaniyan sikkelerine özgü damga yer almakta Yazı bulunmamaktadır. Ö: 20 mm?, A: 1.5 g?. B.Y: Güney Özbekistan. K.Y: Özel Koleksiyon – (ze No: m #20214). VII. yy. Bakır.⁶²³

Av

Rv

No:2, Farklı baskı. Av. Karşıya bakan prens ve prenses başı tasviri. Silik olduğundan dolayı saç şekli bilinmemekte. İkisinin de yüzü yuvarlak, gözleri badem biçiminde. Soldaki prens ince bıyıklı. İkisinin de boynunda mücevherler bulunmakta Sikkenin çevresinde yazıyı (Baktri) andıran işaretler görülüyor, **Rv.** Ortada İslam öncesi Çağaniyan sikkelerine özgü damga yer almaktadır. Damganın sağ ve sol yanında aynada

⁶²³ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 193.

görüldüğünde doğru okunacak Baktri (Sogd) yazılı cümleler bulunmaktadır. Yazıyı ilk olarak çözmeye çalışan V.A. Livşits kesin olmamakla beraber *ron/yp* tarzında, E.V. Rtveldze ise *on(o) on yom/ yodo/o* şeklinde okumuştur. Fakat bu okuyuşlar anlamsızdır. Bizim kanaatimizce bu yazı Soğdça olmalıdır, aynada yansıması yazılmış ve samganın sağtarafındaki yazı *pnr-* “Kurt” (A. Kuznetsov okuyuşu), solda ise “Hükümdar” okunmaktadır. Ö: 19.5 mm, A: 0.6 g. B.V: Güney Özbekistan. K.Y: Özel Koleksiyon - V-1. VII-VII. yy.⁶²⁴

Av

Rv

No: 3, Farklı baskı. **Av.** Karşıya bakan prens ve prenses başı tasviri. Prens solda, bıyıklı ve sağdaki prensese nazaran yüzü biraz büyük. Uzun saçları omuza kadar dökülmekte, başının üzerinde hilâl ve yıldız işaretleri yer almakta. İkisinin de yüzü yuvarlak, gözleri badem biçiminde, hafifçe çekik. Sikkenin çevresinde saat yönünde Baktri yazılı cümle bulunmakta. **Rv.** Ortada bir üsttekiyle aynı, İslam öncesi Çaganiyan sikkelerine özgü damga yer almakta. Yazı bulunmamaktadır. Ö: 23 mm. A: 1.47 g. B. V: Güney Özbekistan. K.Y: Özel Koleksiyon –VII. yy. Bakır.⁶²⁵

⁶²⁴ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 193.

⁶²⁵ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 194.

3. Tirmiz Bölgesi Sikkeleri

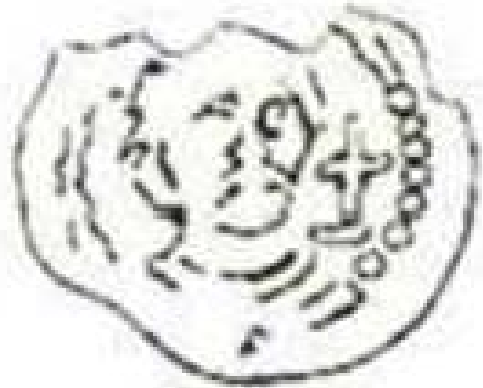
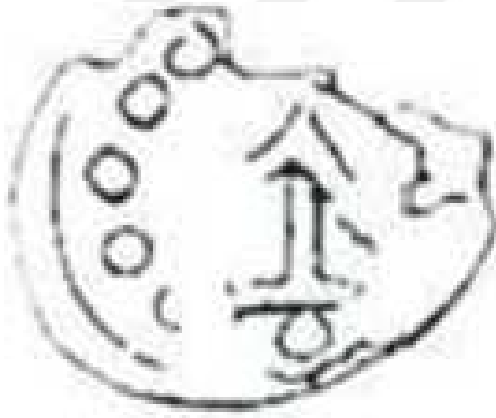
Av

Rv

No:1, Av. Biraz sağa (3/4) bakan prens başı tasviri. Yüzü yuvarlak, gözleri hafifçe çekiğe çalan, badem biçiminde. Uzun bıyıklan var. Sikkenin yan köşesinde yuvarlak bezekler yer almaktadır. **Rv.** Ortada İslam öncesi Termiz sikkelerine özgü Tardu Kağan sikkesi (Çaç bölgesi) ve A/Çamukyan (Pencikent) sikkelerinde damganın benzeri görülen çapa şeklindeki damga yer almaktadır. Yazı bulunmamaktadır. Ö: 15 mm?, A 1.5 g?. B.Y: Güney Özbekistan. K.Y: Özel Koleksiyon- (Tokharistan -Termiz) VI-VII yy. Bakır.⁶²⁶

Av

Rv

No: 3, Farklı baskı. Av Biraz sağa (3/4) bakan prens başı tasviri. Sağ tarafında haç işareti bulunmakta. Yüzü yuvarlak, gözleri hafifçe çekik, badem biçiminde. İnce uzun bıyıklan var. Sikkenin yan köşesinde yuvarlak bezekler yer almaktadır. **Rv.** Ortada İslam öncesi Termiz sikkelerine özgü çapa biçiminde damga yer almaktadır. Yazı bulunmamaktadır. Ö.15 mm? A: 1.5 g? B.Y: Güney Özbekistan. K.Y. Özel Koleksiyon (Tokharistan - Termiz) VI-VII. yy. Bakır.⁶²⁷

⁶²⁶ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 195.

⁶²⁷ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 195.

4. Kubadiyan Sikkeleri

Av

Rv

No: 1, Av. Sağa bakan Sasanlı prensi Hormuzd IV tasviri. Sikkenin yan köşesinde, prensin sağ ve sol tarafında kontrmark bulunmakta ve biri Batı Gök-Türler'in "Yabgu Kağan" ve "Tun Yabgu Kağan" unvanlı sikkelerinde görülen damgaya çok benzer damga V (solda) ve gene mezkûr sikkelerin bir kısmında bulunan çift kılıç (koş-kılıç) biçimindeki damgayla aynı damga bulunmaktadır. **Rv.** Ortada ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanında ayakta duran kâhinler tasviri yer almakta. Sikkenin alt ve yan (sağ) kısmında kontrmark olup onlardan biri efsanevi senmurv ve ikincisi prens başı tasvirlerinden oluşmaktadır. Ö: 29.5-30.0 mm. A:3.03 g. B.Y: Güney Tacikistan. K.Y: Özel Koleksiyon, (Northern Tokharistan, Kubadiyan). VII-VIII. yy. Gümüş.⁶²⁸

Av

Rv

No: 2, Farklı baskı. Av. Sağa bakmış Sasanlı prensi Hormuzd IV tasviri. Sikkenin yan köşesinde, prensin sağ ve sol tarafında kontrmark bulunmakta ve biri Batı Köktürklerinin "Yabgu Kağan" ve "Tun Yabgu Kağan" unvanlı sikkelerinde görülen damgaya çok benzer damga V (solda) ve gene mezkûr sikkelerin bir kısmında bulunan çift kılıç (koş-kılıç) biçimindeki damgayla aynı damga X bulunmaktadır. **Rv,** Ortada ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanında ayakta duran kâhinler tasviri yer almakta. Sikkenin alt ve yan (sağ) kısmında kontrmark olup onlardan biri efsanevi senmurv ve ikincisi prens başı tasvirlerinden oluşmaktadır. Ö:29.0-29.5 mm. A: 2.27 g. B.Y: Güney Tacikistan. K.Y: özel Koleksiyon -(Northern Tokharistan, Kubadiyan). VII-VIII. yy. Gümüş.⁶²⁹

⁶²⁸ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 197.

⁶²⁹ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 198.

Av**Rv**

No: 3, Av. Sağa bakmış Sasanlı prensi, Hormuzd IV tasviri. Sikkenin yan köşesinde, prensin sağ ve sol tarafında kontrmark bulunmakta ve biri Batı Gök-Türkler'inin "Yabgu Kağan" ve "Tun Yabgu Kağan" unvanlı sikkelerinde görülen damgayla çok benzer damga V (solda) ve gene mezkûr sikkelerin bir kısmında bulunan çift kılıç (koş-kılıç) biçimindeki damgayla aynı damga bulunmaktadır. **Rv.** Ortada ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanında ayakta duran kâhinler tasviri yer almakta. Sikkenin alt ve yan (sağ) kısmında kontrmark olup onlardan bin efsanevi senmurv ve ikincisi prens bas tasvirlerinden oluşmaktadır. Ö: 300 mm?, A: 2. 81 g. B.Y: Güney Tacikistan, Kuzey Aganistan, K.Y. özel koleksiyonu (Northern Tokharistan). VII-VIII. yy. Gümüş.⁶³⁰

Av**Rv**

No: 4. Av. Sağa bakan prens başı tasviri. Uzun saçları oouza kadar dökülmekte ve bantla sarılmış vaziyettedir. Silik olduğundan dolayı yüz ve göz şekli kesin olarak bilinmemektedir. **Rv.** Ortada Çaç (Taşkent) bölgesinden bulunmuş, Tun Yabgu Kağan ve Yabgu Kağan gibi Batı Gök-Türk hükümdarlar sikkelerindeki damgayla aynı damga ve onun altında harfleri andıran işaretler yer almaktadır. Yazı bulunmamaktadır. Ö:17-19 mm. A:0.9 g. Bulunduğu yer: Güney Özbekistan. Korunduğu yer Özel Koleksiyon-(Northern Tokharistan). VII-VIII. yy. Bakır.⁶³¹

⁶³⁰ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 198.

⁶³¹ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri*, 199.

Yer adı	Haraç Miktarı
Zemmu	106.000 dirhem
Fariyab	55.000 dirhem
Cüzecan	154.000 dirhem
Huttalan, Belh, Su'd-i Hurre'nin ve dağlık kesimlerin haracı	193.300 dirhem
Hulm'un haracı	12.300 dirhem
Kabr-u Vugaş'ın haracı	4.000 dirhem
Termüz'in haracı	2.000 dirhem
Ru'be ve Simincan'ın haracı	12.600 dirhem
Rayevşaran'ın haracı	10.000 dirhem
Bameyan'ın haracı	5.000 dirhem
Bermuhan, Cevrnerin ve Bencar'ın haracı	206.500 dirhem
Tirmiz'in haracı	47.100 dirhem
Bıkan'ın haracı	3.500 dirhem
Kerran'ın haracı	4.000 dirhem
Şakınan'ın haracı	40.000 dirhem
Han'ın haracı	20.000 dirhem
Mendican'ın haracı	2.000 dirhem
Aharün'un haracı	32.000 dirhem
Kest'in haracı	10.000 dirhem
Saganiyan'ın haracı	48.500 dirhem
Nuharn'ın haracı	20.000 dirhem
Basara'nın haracı	7.300 dirhem
Vaşcird'in haracı	1.000 dirhem
İndemîn ve Zemsan'ın haracı	12.013 baş binek hayvanıdır

Horasan ve ona bağlı olan bazı yerlerin haraç miktarı ⁶³²

⁶³² Abbâsîler devrinde, Ebi'l-Abbas Abdullah b. Tahir'in hazırladığı Horasan ve ona bağlı olan yerlerin (H. 211-H. 212 senelerindeki) haraç listesinde geçen bazı Tohâristan şehirleri haraç listesi. *Bk.* İbn Hurdazbih, 42, 43.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ahmet YILMAZ
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum / 10.04.1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
Y. Lisans Öğrenimi	Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
Doktora Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Farsça
Bilimsel Faaliyetler	II Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Kitap, Editör, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 28.12.2016-31.12.2016. Yılmaz Ahmet (2016). Arapların Azerbaycan'a Gelmeleri ve Bölgeye Hâkim Olmaları. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 1(1), 73-78. (Tam Metin Bildiri/) (Yayın No:3114206) Yılmaz Ahmet (2016). Güney Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası ve Bölgede Selçuklu Hâkimiyeti. 4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:2990524)
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (2015- devam ediyor)
İletişim	
E-Posta Adresi	ahmetyilmaz025@gmail.com
Tarih	18.12.2017